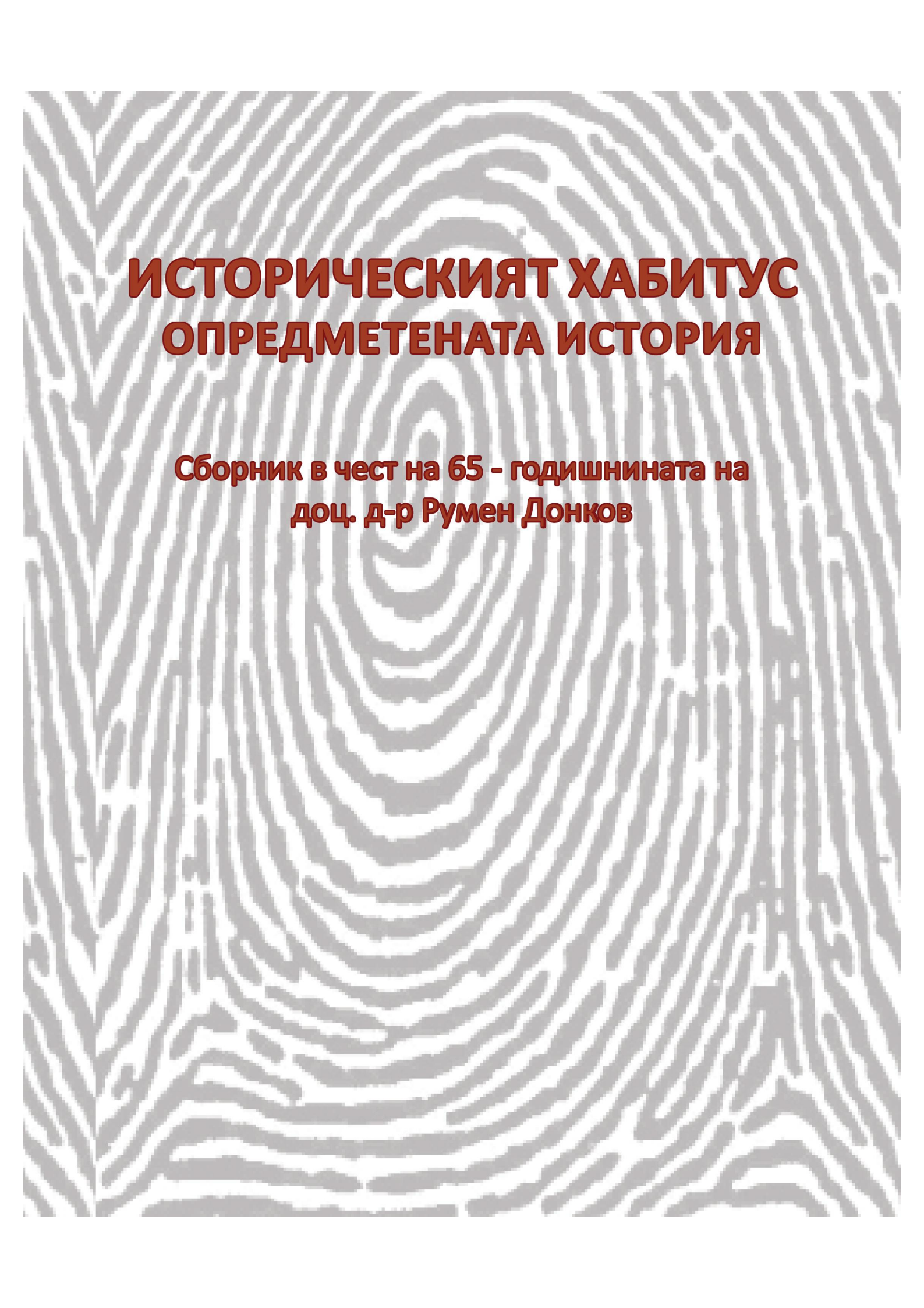

The background of the entire page is a grayscale fingerprint pattern. The ridges and valleys are clearly visible, creating a complex, organic texture. The pattern is centered and fills the entire frame.

ИСТОРИЧЕСКИЯТ ХАБИТУС ОПРЕДМЕТЕНАТА ИСТОРИЯ

**Сборник в чест на 65 - годишнината на
доц. д-р Румен Донков**

ИСТОРИЧЕСКИЯТ ХАБИТУС ОПРЕДМЕТЕНАТА ИСТОРИЯ

Сборник в чест на 65 - годишнината на
доц. д-р Румен Донков

Съставители:
Юри Тодоров
Андрей Лунин

София 2013

Исторически факултет на СУ "Св. Кл. Охридски" и Кооперация ИФ-94

© 2013 Юри Тодоров, Андрей Лунин - съставители

© 2013 Желязко Стоянов - предговор

© 2013 Автори: Александър Николов, Анна Кочанкова, Андрей Лунин, Валери Колев, Димитър Григоров, Красимира Табакова, Надя Манолова, Светослав Живков, Петър Ангелов, Юри Тодоров.

© 2013 Кооперация ИФ-94; Исторически факултет на СУ "Св. Кл. Охридски"

© 2013 Андрей Лунин - предпечат и корица

СЪДЪРЖАНИЕ

Желязко Стоянов ПРЕДГОВОР	5
Петър Ангелов УПОТРЕБАТА НА ИСТОРИЯТА В ДИПЛОМАЦИЯТА НА ЦАР СИМЕОН С ВИЗАНТИЯ	8
Александър Николов ПАРАИСТОРИЯТА КАТО ФЕНОМЕН НА ПРЕХОДА: “ПРЕОТКРИВАНЕТО” НА ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ	24
Юри Тодоров ДИГИТАЛИЗАЦИЯ И ЕЛЕКТРОННО АРХИВИРАНЕ, СТРАТЕГИИ И ПРАКТИКИ	63
Красимира Табакова ПРИНЦИПЪТ НА ИСТОРИЗМА И ТЕМПОРАЛНОСТТА В ОБУЧЕНИЕТО ПО ИСТОРИЯ	81
Анна Кочанкова ВСЕКИДНЕВИЕ В АРХИВИТЕ: ЩРИХИ КЪМ БЪЛГАРСКИЯ ПРЕХОД СЛЕД 1944 Г.	94
Димитър Григоров КРАЯТ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ, ЧАУШЕСКУ, ЕЛЕКТРИФИКАЦИЯТА И СЪДБАТА НА ЕДИН МАРГИНАЛЕН ОСТРОВ	109
Светослав Живков БЪЛГАРСКАТА ПАРТИЙНА СИСТЕМА ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА – ЕВРОПЕЙСКИ БЕЛЕЗИ И МЕСТНИ ОСОБЕНОСТИ	142

Надя Манолова

ВЪЗРОЖДЕНСКА МИКРОИСТОРИЯ: МАНАСТИРЪТ „СВ. СВ. КИРИК И
ЮЛИТА“ В НИШАВСКАТА ЕПАРХИЯ ПРЕЗ XVIII-XIX ВЕК

162

Андрей Лунин

УНИВЕРСИТЕТСКАТА АРХИВИСТИКА И БЪЛГАРСКИТЕ АРХИВИ
В ПРЕХОДНИ ВРЕМЕНА: 1989-2007 Г.

191

Валери Колев

КРАЯТ НА „ТУРСКОТО РОБСТВО“

В СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКА БЪЛГАРИЯ

199

ПРЕДГОВОР

Неоценим индикатор на социално-историческите и културните промени е нарастващият интерес към „поуките от миналото“. В такива ситуации историографията може да се превърне и в приложно знание. Но подобно прагматизиране носи и позитиви, и негативи. За съжаление тези две характеристики не са в равни пропорции - засилената историографска продукция често предизвика отегчение от натрапчивите исторически поучения и преувеличения. Има ли смисъл тогава да търсим опора в „уроците на миналото, които ни правят по-мъдри пред днешните предизвикателства“? Или човечеството се изправя пред опасна „смислова празнота“?

Няма трайни социални стойности без авторитетно историческо наследство, а всяка социална промяна изисква то да се преосмисля – независимо дали го възприемаме като заплаха или като мъдрост. Сама по себе си „славната история“ не впечатлява никого, ако тя няма и съвременно изражение. Руините от миналото често се превръщат в туристическа атракция, без да будят респект към съвременните приемници. Горделивото изтъкване на някакви генетични приоритети спрямо световни личности, събития и постижения често наподобява банален рекламен проспект. Когато някой летовник се хвали, че е посетил Египет, Гърция или Китай, това е повече израз на стандартен снобизъм, отколкото почит към културно-историческата традиция - историческата репутация не смущава хората, които не уважават съвременната действителност.

Парадоксите в обичайната аргументация на европейския свят за неговата хегемония над останалите континенти се изразяват

и в обяснението, че наследниците по тези древни земи са скъсали с историческия живот на далечните си предци. Но нали в повечето случаи общочовешките ценности, почитани и развивани в Стария континент, нямат евроатлантически произход – да посочим области като правораздаването, народовластието, държавата и свободата на индивида. За да си отговорим на въпроса „Кои сме ние” трябва да отговорим и на въпроса за времето, в което живеем. Затова е трудно да посочим кой в нашето световно и българско съвремие е носител на безспорни ценности, които да станат образец за подражание.

Разказите за подвизи, битки, изобретения и доблест, които славим или осъждаме, не са „стерилни”. Немалко от тях са част от социалните традиции, които поддържат виталността на всеки народ. Но нали всичко градивно и трайно е постигано и чрез скъсване с традицията, следователно и с оправдано пренебрежение към „историческия опит”? Подобна „дързост” е в основата на всяко социално новаторство и откривателство, за разлика от ритуалното темпо на утвърдената инерция и наложените традиции.

Важна социална претенция към историците е за тяхната професионална почтеност. При подобно условие „уроците на историята” ни учат не само как да ги спазваме, а в редица случаи и кога да ги пренебрегваме. Изкуството на историка, а и на умните политици, се проявява и в тяхната способност да предпочитат или предприемат първото или второто отношение към традициите.

И тези изисквания мотивират участниците в нашия научен семинар да се обединят около темата „Историческият хабитус – предметената история”. На тридесет и третата сесия на семинара, създаден и дълги години ръководен от незабравимия проф. Йордан Шопов, се стремим да сме в тон с неукротимия му стремеж към истинни исторически знания. Ние използваме своята поредна сбирка да благодарим на нашия колега доц. д-р Румен Донков за неповторимата му организаторска дейност и благородна финан-

сова подкрепа, което налага безспорен и ярък печат върху неговата дългогодишна и плодотворна изследователска работа. Драги Румене, желаем ти здраве и много успехи във всички области на интересното социално време, в което „сме принудени да живеем“.

Желязко Стоянов

УПОТРЕБАТА НА ИСТОРИЯТА В ДИПЛОМАЦИЯТА НА ЦАР СИМЕОН С ВИЗАНТИЯ

Проф. Петър Ангелов

Използването на примери от историята е често срещано явление в дипломатическия диалог на българските владетел с техните партньори. Това е напълно естествено, тъй като поначало чувството за историзъм и за историческа поука било присъщо за менталитета и начина на мислене на средновековния човек. Неговото съзнание всъщност непрекъснато било заангажирано със спомена за различни събития от Стария и Новия завет, които, освен че представлявали своеобразна координационна система в социалната практика, се превръщали и в модел за поведение. По същество използваните религиозни аргументи, почерпени от Стария и Новия завет, били и исторически, тъй като се опирали върху библейската история.¹ Ето защо може да се каже, че думите и делата на старозаветните и новозаветните личности играели ролята на един своеобразен историко-религиозен аргумент. чрез който най-често се внушавало, че постъпките на хората не трябва да противоречат на Божиите предписания. Делата на предшествениците, техните успехи или грешки били не само своеобразен арсенал за извличане на поуки, но и средство да се докажат или отхвърлят дадени претенции по време на дипломатически преговори

Същевременно, когато говорим за мястото на историята в съзнанието на средновековния човек, трябва да обърнем внимание върху факта, че той се осъзнавал в две временни сфери – в сферата на бързопреходния или локален живот и в сферата на общоисторически събития, решаващи за съдбата на човечеството – сътворението на света, раждането на Христос, неговия живот, мъченичество и пр.² С други думи. налице е едно своеобразно сливане на

библейската история и историята на собствения живот. Тези особености в схващането на средновековния човек обясняват до голяма степен мястото на историческия аргумент в дипломацията. Той не представлява просто връщане към някакъв минал факт и поуки от него, но и своеобразно настояще дотолкова, доколкото времето се схващало като един повтарящ се цикъл, а не като необратим процес. Казано с други думи, доминирало съзнанието за тясна връзка между минало и настояще, което било от съществено значение в цялостния живот на средновековното общество.

Появата на историческия аргумент в средновековната ни дипломация естествено трябва да се свърже с оформянето на историческата памет у българите, със зараждането на чувството за принадлежност към един народ, една държава и пр. Всички тези процеси са тясно свързани с постепенното изграждане и консолидиране на българската народност, едни от спецификите на която са именно етническото самосъзнание и историческата памет³. Проявите на такава памет можем да съзрем още в първите десетилетия след създаването на държавата. Те намират най-ярко изражение в практиката да се изсичат каменни надписи и ознаменуват различни събития, които да останат за поколенията. За пример може да се дадат завършващите думи на Търновския надпис на хан Омуртаг ; „Човек и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа този надпис, да си спомня за оногова, който го е направил...»⁴.

Паралелно с образуването на народността възниква и съзнанието за историческо право върху притежаваните земи. Съществен момент в развитието на тези процеси е постепенното формиране на убеждението , че българската история представлява неотменима част от световната история.⁵

Въвеждането на славянската писменост дало възможност за по-широко разпространение на историческите знания сред българ-

ското общество. Посредством преводи от византийски съчинения достъпни станали не само фактите от библейската история, но и събития от старата гръцка и римска история.⁶ По този начин българинът все по-ясно осъзнавал какво е мястото на неговата държава и народ в световния исторически процес, получавал възможност да прави сравнения, да извлича поуки и пр. Така постепенно историческите знания започнали да заемат място и в арсенала от аргументи, с които си служела и дипломатията. Важна роля в това отношение изиграла и Византия, чиито дипломати отдавна използвали исторически аргументи в преговорите със своите партньори. Така например позоваването на събития от миналото заема значително място в писмата на патриарх Николай Мистик до цар Симеон Един техен прочит показва, че бележитият духовен предстоятел нееднократно се опитвал да въздейства върху съзнанието на българския владетел не само с религиозни аргументи, но и с редица примери от близкото и по-далечното минало, за да го убеди, че започнатата война няма да доведе до добър край. Този подход не бил случаен. Известно е, че Симеон получил образованието си в Константинопол и по признанието на неговите съвременници бил един от най-образованите хора. Всичко това давало надежда на византийците, че Симеон би могъл да се поддаде на въздействието на различни исторически примери и промени поведението си към империята. Ето защо Николай Мистик не пропускал всеки удобен момент да го похвали за неговия интерес към миналото на света. Това проличава например в едно писмо от 921 г., където четем: „Освен това ние мислим, че ти отлично знаеш за какво ще пишем, дори нещо повече, ние предполагахме, че всичко това ти е известно и без нашите думи, тъй като предполагахме, че ти като усърден спазил си това усърдие и в четенето на старата история.»⁷

Две години по-късно в друго писмо патриархът изпада в следните разсъждения: „Случвало се е други народи понякога да бъдат

щастливи и те са помисляли, че са достигнали до известно величие, но окончателно са загивали поради войнствената си наклонност и дори името им не е известно днес между хората и за тях сега знаят само ония, които четат история. Аз зная, мили ми сине, че и ти като любознателен читател на съчиненията на древните разбираш за какво пишем.»⁸ А в писмо, съчинено след преговорите между Симеон и Роман Лакапин през 923 г., Николай Мистик отправя следния съвет: „Прочети внимателно това, което написах, а от писмото премини към старата история, защото аз зная, че ти се занимаваш с нея.»⁹

Прави впечатление, че патриархът се опитвал да въздейства не само с примери от световната история, но припомнял и недалечното минало, когато княз Борис правил всичко възможно да запази мира между България и Византия. В отговор на писмо на цар Симеон от 923 г. Николай Мистик отбелязва: „В писмото си говореше още, че ние след подвизите на праотците се ползваме от трудовете им. Добре! Но в такъв случай следвало би, чедо наше, тъй като твоят свети отец много се е трудил за мир между ромеи и българи, и вие да се ползвате от неговите трудове, а не да се обръщате към противното мнение...»¹⁰ Както се вижда българския владетел бил укоряван за това, че не постъпва като достоен син и не зачита направеното от княз Борис. За съжаление липсват сведения каква е била реакцията на тези обвинения., но има известни податки, които показват, че Симеон на свой ред се опитвал да оправдае някои от своите постъпки с делата и обичаите на прадедите си. На този извод ни навежда едно от писмата на Роман Лакапин. В него наред с другото се отбелязва: „И какъв е твоят основателен аргумент да казваш, че българите имат обичай да изискват чуждото и да не дават, когато и ромеите имат най-непоколебим закон да не предават своето. А пък ако вие тъй усърдно се стараете да спазите този беззаконен обичай само за да придобиете чрез него чуждото,

то как може да казвате, че когато се борим за собствените си права, вършим нещо недостойно за себе си...»¹¹

Може да се предположи, че в писмото до императора, Симеон е намеждал за онези моменти от миналото, когато български владетели с оръжие в ръка са отвоювали различни придобивки. А върнем ли се още по-назад в историята, твърдението, че българите имали обичай да владеят чуждото, поразително напомня в общия си смисъл диалога между пратениците на аварския хан Баян и славянския вожд Даврентий. На наглите претенции на аварите вождът отвърнал: „Защото ние сме свикнали да владеем чужда земя, а не други нашата...»¹² Наистина налице е интересно съвпадение, което дава известно основание да заключим, че твърденията на цар Симеон са почивали върху един действителен исторически факт, засвидетелстван от византийския историк Менандър. Съвсем не е изключено българският цар, който отлично е знаел гръцки, и по думите на Николай Мистик познавал старата история, да си е послужил в писмото си до Роман Лакапин именно с думите на Даврентий. Известно е, че съчинението на Менандър, което дава интересни данни за историята на дипломатията, е било популярно сред византийските аристократични среди, където е пребивавал и учил Симеон. Уместно е да се припомни фактът, че откъси от това съчинение биват включени в създадената по поръка на Константин Багренородни „Историческа енциклопедия“ през средата на X в.¹³

От същото писмо става ясно, че Симеон се опитал да обоснове правото да владее завладените от него земи и градове от гледна точка на историческата давност. Той не възразявал, че някога земите на българската държава са принадлежали на Византия, но твърдял, че от доста дълго време тези земи и градове са в български ръце и византийците трябва да се примирят с това ново положение на нещата. Ето какво пише по този повод Роман Лакапин: „...ако и сам да разсъждаваш в писмото си до нас, че Доростол и другите

места, указани от теб в писмото ти, са били под властта на предишните императори, а сега, когато ти ги владееш, не ни се струвало тежко, защото ние сме били свикнали с това и че ако бихме ти дали тъй наречените от тебе „мандри“, то ние можем да забравим и тях, както и ония“. Малко по-надолу пък се казва: „И тъй, ако ти поставиш. че онова, което е станало навик, е твърде леснопоносимо и поради това искаш от нас да ти предадем част от нашите земи, то и ти сам привикни към собствената си земя и не пожелавай оная на ближния.“¹⁴

Един поглед върху византийските съчинения, които коментират и оценяват поведението на Симеон показва, че той е най-сравнявания български владетел с различни исторически личности. Прави впечатление, че тези сравнения се правят не толкова с оглед неговите безпорни интелектуални качества спечелили прозвището му «Полугрък», а за да се подчертае неговото, войнолюбие и прекомерно честолюбие. .

Представата за «войнолюбеца» Симеон, за разбунтувалия се «духовен син» на императора, който е проявил неблагодарност към своите благодетели, се внушава във византийската книжнина посредством редица сравнения или алюзии с видни исторически фигури от различни епохи. Като се започне от библейски владетели и пълководци и се стигне до величия от близкото и по-далечно минало на самата Византийска империя. Някои от тези сравнения са съвсем директни. Така например в «Словото за мира с българите» от 927 г. се отбелязва, че мирът между българи и ромеи настъпил чак след като божественият разум отстранил цар Симеон, наречен «сеятел и пазител на раздорите», «нов Адер» и «нов Холоферн» Сравнението на българския цар с библейската личност на Адер идва очевидно да подчертае неговата бунтовническа същност, довела до това, както се отбелязва по-нататък в словото, „рождбата да се отдели от родителя“. Добре известно е, че Адер е една от първите

личности, дръзнали да се противопоставят на всемогъщия цар Соломон. На младини Адер, както гласи библейският разказ, намерил убежище при египетския фараон, спасявайки се от погрома, който осъществил цар Давид в Идумея. След смъртта на Давид Адер се завърнал в родните си земи и отказал да се подчини на Соломон¹⁵. Що се отнася до сравнението с Холоферн, очевидно се внушава, че със своето поведение българският владетел наподобявал безскрупулния и жесток асирийски пълководец. В това сравнение се крие вероятно и намек за последвалото справедливо възмездие за Холоферн. Известно е, че за своите злини спрямо евреите, той платил с главата си, отрязана от израилтянката Юдит¹⁶. По наше мнение тук е налице и известна алюзия между гибелта на Холоферн и легендарния разказ за края на цар Симеон. Известно е, че във византийската книжнина е разпространена версията, според която той напуснал земния си път, след като византийците отрязали главата на негова статуя, намираща се в Константинопол¹⁷.

В стремежа си да подчертае самохвалството и високомерието на цар Симеон авторът на „Словото“ си е послужил и с още два библейски образа, олицетворяващи противопоставянето разума и хладнокръвието на грубата сила и надменността. С двубоя между Голиат и Давид е сравнена срещата на българския владетел с Роман Лакапин, осъществена през 923 г. под стените на Константинопол. Византийският император се появил «подобно на Давид», невъоръжен, докато другият - Голиат (т.е. Симеон - б.а.), както научаваме, пристига със самохвалство, предхождан от войски». В този пасаж е вмъкнат и още един интересен детайл, който очевидно целял да накърни представата за високата ученост на българския владетел. Споменава се, че в преговорите той говорил «много на варварски, а още повече на неправилен гръцки» В крайна сметка, самоувереността му била сломена, тъй като «изслушал това, което било потребно, склонил да преговаря на следващия ден и се оттегил».¹⁸

В „Словото“ се споменава и за съдбата на редица исторически личности, чийто залез и гибел се дължали единствено на това, че предпочели войната и враждата, а не мира и съгласието. Подтекстът на сравнението, което се прави между тях и цар Симеон е ясен - всички, които подобно на него са предпочели не мира, а враждата и кръвопролитие, са споходени от един недостоеен край. Сред тези личности са персийският цар Камбиз, цар Кир Млади и даже самият Александър Македонски¹⁹. За разлика от автора на Словото за мира, патриарх Николай Мистик проявил склонност не толкова към директно сравнение на цар Симеон с различни исторически личности, колкото към припомняне на примери от близката и подалечна история, които звучат поучително и биха доказали колко суетен и пагубен е стремежът на българския владетел да узурпира короната на византийския император

Основната идея, която няколко пъти Николай Мистик развива в писмата си, е, че за съжаление цар Симеон неволно подражава или даже постъпва по-лошо от някои исторически личности, превърнали се в символи на безчовечност и високомерие. Така например в писмо от юли 913 г., българския владетел е упрекван в тиранични стремежи по отношение на малолетния Константин VII Багренородни. За тази цел се прави една интересна успоредица със събития от византийско-персийските отношения по времето на император Аркадий (395-408 г.), които са предадени по следния начин; «Ти си чул за царството на персите, колко е могъщо и богато, а тъй също и за това, че персите още отначало непрестанно воювали с ромеите, но след това императорът на ромеите Аркадий починал и оставил царството си на тригодишния си син Теодосий. Те, които постоянно вдигали оръжие против ромеите, сметнали за несправедливо и безчовечно да воюват с империята, чийто владетел поради своето малолетие бил неопитен в човешките работи и в държавното управление. Затова те не само прекратили войната, която водели с Ар-

кадий, но даже персийският цар изпратил посланици до тукашния сенат. А Хозрой бил прочут между всички перси със своята жестокост. Именно той ,чрез свои пратеници уведомил първенците на сената, че прекратява войната. Той обещал също така да защитава малолетния цар и заплашил че ако някой се осмели да вдигне вражеска ръка срещу него, той ще го защити с всички сили и ще се отправи със собствената си войска срещу самия град и ще положи всяко старание и усилие да разруши основите му и го потопи в морето“. Смисълът на търсеното внушение проличава съвсем ясно в последвалите реплики: „Виждаш ли човеколюбието на варварския цар? Чуваш ли колко е разумно и справедливо това решение?“. Зад тези думи фактически се крие обвинението, че по поведение и морал цар Симеон отстъпва даже на един езически владетел, какъвто е бил Хозрой. Това дава и повод на Николай Мистик да запита цар Симеон дали му е особено приятно, че в «стремежа си към тиранията си е паднал по-долу от тоя варварин и безбожник, и огнено-поклонник»²⁰.

По всичко изглежда, че в разказа си патриархът използва сведенията на Прокопий Кесарийски за отношенията между Византия и Персия през управлението на император Аркадий. Византийския историк споменава ,че още преди смъртта си Аркадий успял да осигури за своя малолетен син Теодосий опекунството на персийския владетел. Тогава, според Прокопий, над персите тях е царувал Исдигерд. Именно той, след смъртта на Аркадий, изпращал послания до римския сенат, в които предупреждавал, че ще започне война срещу всеки, който се опита да подготви заговор срещу Теодосий²¹. Прави впечатление обаче, че Николай Мистик погрешно е преписал тези действия на друг персийски цар, а именно на Хозрой /529-577/. Според В. Златарски това объркване на имената вероятно не се дължи на проявено невежество от страна на Николай Мистик, а на грешка на преписвача²². Не е изключено обаче подмяната на

имената да е направена съзнателно. Логично е да се допусне, че по този начин Николай Мистик се е опитал да въвлече в разказаната от него история една фигура, станала емблематична със своите качества не само сред персите, но и сред ромеите. Уместно е да припомним по този повод казаното за Хозрой от Агатий Миринейски. Той споменава, че този владетел бил възхваляван не само от персите, но и от много ромеи като «любител на науката, достигнал до върховете на философията». Пак според Агатий говорело се, че по негово време много елински произведения били преведени на персийски, а самият владетел „изучавал Аристотел, Платон и други елински мъдреци“. В интерес на истината трябва да отбележим, че самият Агатий се отнася доста резервирано към тези твърдения и високомерно запитва как Хозрой с присъщия му „груб език“ и начин на живот „съвсем варварски“, изпълнен със стремеж към война, е могъл да достигне до споменатите големи успехи в науката²³ Какъвто и да е бил обаче Хозрой, Николай Мистик го е избрал за сравнение, вероятно защото вярвал, че по качества, образованост и самочувствие се доближавал до представата за личността на цар Симеон.. Покрай всичко останало този факт би трябвало да го разглеждаме като своеобразна проява на респект от византийците към българския владетел, след като в техните очи България е една сравнима величина със славното навремето Персийско царство.

Друг е вече въпросът до каква степен подобни исторически алюзии и сравнения са могли да повлияят с нещо върху поведението на цар Симеон. В тази връзка бихме отбелязали само, че след като Роман Лакапин заел императорския престол, българският владетел подхваща в своята политика именно идеята, че правата на малолетните престолонаследници трябва да бъдат защитавани на всяка цена. Неслучайно той настоява непрекъснато в писмата си Роман Лакапин да напусне престола и се вижда призван да освободи ромеите от неговата тирания. Казано по друга начин, идва момент,

когато аргументите на Николай Мистик, внушени чрез цитирания исторически пример, се обръщат срещу самия него в качеството му на защитник на Роман Лакапин.

В свое писмо от 921 Николай Мистик отново прави опит да въздейства върху поведението на цар Симеон посредством припомнянето на друга конкретна случка от историята на империята. Преди всичко духовният предстоятел не скрива разочарованието си, че цар Симеон е отказал да го приеме за да разговарят за мира. Развива мисълта, че по не подобава на всеки разумен християнски владетел да се отнася с пренебрежение към молбите на всеки висш архиерей за мир и да не уважава най-малко белите му коси, За да бъде по-убедителен в тези свои обвинения Николай Мистик отново се връща към времето на император Аркадий. Този път обаче е направен опит да се внуши на Симеон историческа поука от поведението на една личност, стояща далеч по-ниско по достойнство, произход и слава от цар Хозрой, а именно «известния Гайна, който с многобройна войска опустошавал с огън тая страна, както и вие». Става дума за вестготът Гайна, който придобил при император Аркадий пълна власт над армията и бил удостоен с титлата «magister militum». Според патриарха «всяко място, гдето той нападал, покорявал със своята войска и не било възможно да му се противопостави някой, както на ударите на мълнията, изпращана от небето»²⁴ Стремешът на Гайна да стане пълновластен господар в Константинопол събудил недоволство сред градските жители, които се разбунтували. В отговор самозванецът започнал открити враждебни действия срещу империята, но накрая се принудел да избяга отвъд Дунава, където бил убит по заповед на хунския вожд Улдес²⁵.

Важно място в историческия екскурс на патриарха заема епизодът, в който се споменава как известният богослов Йоан Златоуст успял в лична среща с Гайна да обуздае варварския му жесток

нрав и го склони на мир. Николай Мистик отбелязва: „Гайна видял архиерея, чул думите му. Той веднага се уплашил, изоставил суровостта и безчовечието, придобил човешка кротост, прекратил кръвопролитие, като се задоволил с тогавашните злини, склонил да се примири с императора, прегърнал нозете на архиерея и приет радушно, доколкото заслужавал, се завърнал в земите си“²⁶. Няма съмнение, че разказаният исторически епизод цели на първо място да подсказва колко по-неразумен е цар Симеон даже от един варварски вожд, чиято сурова душа все пак била смекчена от думите на Йоан Златоуст. При това се намеква, че българският владетел е по-лош от Гайна не само защото не приел никакви условия да сключи мир, но защото изобщо не удостоил с лична среща Николай Мистик. Според Иван Божилов в разказа за срещата между Гайна и Йоан Златоуст е търсено и още едно внушение. Патриархът всъщност искал да покаже, че както този варварски вожд бил един бунтовник срещу императора, така и българският владетел се проявил като „непокорен син“ и дръзнал да се разбунтува срещу своя „духовен баща“²⁷. А погледнато в по-дълбок контекст, като се има предвид краят на Гайна, очевидно подхвърля се идеята, че всеки, който въстава срещу императора, го очаква незавидна съдба. Това внушение като че ли най-добре проличава в третия опит на Николай Мистик да оприличи цар Симеон с някоя историческа личност. Този път примерът е подбран от съвсем недалечното минало на империята и е избрано събитие, от чиито последици се опитал да се възползвал самият български владетел. В специално писмо Патриархът го призовава да смекчи войнолюбивия си нрав и потисне гордостта си като му напомня за съдбата на византийския ренегат Лъв Триполит. Известно е, че той командвал флота на арабите, които през 904 г. оплячкосали град Солун и отвели значителна част от населението му в робство. Българският владетел вероятно добре си спомнял този факт, тъй като тогава се е опитал да засели града с

българи и го присъедини към владенията си ²⁸

Прави впечатление, че в този случай личността, с която се уподобява цар Симеон стои на още по-ниско стъпало от вестготът Гайна по отношение отрицателните асоциации, които създава. Става дума не просто за един жалък ренегат, но преди всичко за, вероотстъпник, който е дръзнал да вдигне ръка срещу сънародниците си и е готов да пролее християнска кръв. Особено интересен е намекът на патриарха, че Лъв Триполит, подобно на цар Симеон, бил изпълнен със самочувствие от постигнатите победи и заплашвал столицата на империята със следните думи: «Ще дойда аз до царския град и може би ще го превзема, ако пък не, то доста ще бъде да се похваля, че съм ходил срещу столицата на ромейската държава, и съм насочвал срещу нея стрелите си». По-нататък Николай Мистик продължава, че поради тези дръзки мечти и самохвалство, божият съд над Лъв Триполит не закъснял. Край остров Лемнос ромейската флота го застигнала и предала на „погибел всичките намиращи се там кораби и войници, с една реч, цялата агарянска сила“²⁹. Очевидно търсеното в случая внушение е, че този, който пролива християнска кръв и изпитва гордост от това свое деяние, рано или късна ще го сполети справедливо възмездие. Така в последна сметка се вижда, че образът на цар Симеон еволюира в низходяща градация по отношение на личностите, с които е сравняван, като се започне от прочутия персийския цар Хозрой и се стигне до жалкия ренегат Лъв Триполит, продал себе си и вярата на арабите. Нещо повече, онова, което засилва негативното в образа на българския цар, е обстоятелството, че посочените личности, въпреки своите пороци и безбожие, понякога са действали даже по-разумно от самия него. По всичко изглежда, че тази представа за проявите на «езическото» в характера на цар Симеон била толкова здраво вкоренена у византийците, че по-късно Лиудпранд ще напише за него: „Но се след дълго, подлъган от силното желание да стане цар, той преминал от

тихия манастирски покой в бурния светски живот и предпочел да следва по-скоро отстъпника Юлиан, отколкото преблагения Петър - ключоносеца на небесното царство“. ³⁰ Според Ив. Божилов тук не става дума за обвинения в езичество, но по-скоро в това, че цар Симеон бил отстъпник от иконуменическата йерархична система на империята. Той бил рушител „не на догмите на християнската вяра, дори на православието, а на византийската догма за ролята и мястото на Константинополската църква в живота на християнството“. ³¹ Даже и да има такъв подтекст, оприличаването на Симеон с Юлиан Отстъпник според нас добре кореспондира и на откритите обвинения, които отправяли византийците, че той пренебрегвал християнските догми и морал. В заключение ще отбележим, че независимо от цялата изобретателност, която проявил патриарх Николай Мистик да въздейства чрез исторически примери върху поведението на цар Симеон съществено резултат не бил постигнат. Ето защо и последното патриаршеско писмо от 924 г издава слаба надежда, че мирът между българи и ромеи може да бъде възстановен. Писмото свидетелства за окончателното крушение на идеализираната представа на византийците за цар Симеон.. Николай Мистик е убеден, че историята един ден ще го осъди. и пише, че «целият сенат, заедно с него и целият град», а и изобщо всички поданици на империята са възмутени и не ще търпят повече «безумието на българите». Добавя се също, че Симеон ще бъде обсипан с проклятия от всички хора - «и българи, и ромеи, богати и бедни, монаси, духовници и миряни»³². С други думи внушава се, че той отдавна е престанал да бъде образец за подражание и не ще остави след себе си добър спомен в историята..Тези пророчески думи на Николай Мистик до голяма степен се сбъдват. Пролятата християнска кръв от цар Симеон и опожарените храмове вероятно е главната причина българската църква да не го канонизира за светец, а освен това никой от неговите наследници на трона не пожелава да под-

нови името му. Всъщност ако има нещо положително, с което цар Симеон остава в историческата памет на българите, то се дължи не толкова на военните му победи над византийците, колкото на факта, че съгражда новата християнска столица Преслав и участва активно в книжовния живот.

Бележки:

- 1 Ангелов, **П.**, Средновековната българска дипломация, С., 2011, с.113 сл.
- 2 А. Гуревич. Категории средневековой культуры. М., 1972, с. 127.
- 3 Д. Ангелов. Образуване на българската народност. С., 1981, с. 260 сл.; Същият. Средновековната българска държава като фактор за изграждане на „историческата памет“. – И з в. държ. архиви, 41, 1981, с. 3–21.
- 4 **В. Бешевлиев**. Първобългарски надписи, с. 193: „...Вж. М. **Kajmakamova**. Les inscription protobulgares du VIIIe et IXe siècle et les annales bulgares. – Е Н, 10, 1980. 115–126
- 5 Каймакамова, **М.**, Власт и история в средновековна България, С., 2011
- 6 Ангелов, **Д.**, Византийската култура, С., 2009, с.236 сл.
- 7 **Nicolaus Patriarha**. Epistolae. ГИБИ, 4. с. 253.
- 8 Ibidem, , с. 280.
- 9 Ibidem, , с. 295.
- 10 Ibidem, , с. 276.
- 11 **Romani Lacapeni** epistolae. ГИБИ, 4., p. 302.
- 12 **Menander**, Experta de legationibus. ГИБИ, 2.с. 232.
- 13 **K. Krumbacher**. Geschichte der Byzantinischen Literatur. München, 1897, p. 258 sq.
- 14 **Romanus Lacapenus**. Op. cit., p. 303.

- 15 3. Царства, 11:14.
- 16 Юдиг, 13:6.
- 17 **Theophanus Continuatus**, Chronographia, ГИБИ, 5. p.135
- 18 **De pace cum Bulgaris...**, ГИБИ, 5.p. 95.
- 19 **Ibidem**, p. 98-99. Вж. и Божилов, **Ив.** Цар Симеон Велики (893 - 927). Златния век на Средновековна България. С., 1983. с. 159-160
- 20 **Nicolaos Patriarcha**, Op. cit., p. 196.
- 21 Прокопий Кесарийски, Война с персами, Война с вандалами, Тайная история, М., 1993, с.9.
- 22 Златарски, В., Писмата на цариградския патриарх Николая Мистика до българския цар Симеон. - СБНУК, X, 1894, 400-401, бел. 9.
- 23 **Agathiae Historarum**, Bonnae, 1828, p. 126.
- 24 **Nicolaos Patriarcha**, Op. cit. p. 254.
- 25 Ангелов, Д. История на Византия. Първа част. С., 1976, 98-100.
- 26 **Nicolaos Patriarcha**, Op. cit., p. 254.
- 27 Божилов, Ив. Цар Симеон Велики..., с. 158.
- 28 Ангелов, Д. История на Византия. Част втора. С., 1963, с. 158.
- 29 **Nicolaos Patriarcha**, Op. cit., p. 270.
- 30 **Liudprandus**, Autapodosis. - ЛИБИ, 2, p. 323.
- 31 За това сравнение с Юлиан Отстъпника - Божилов, Ив. Цар Симеон Велики ..., с. 161.
- 32 . **Nicolaos Patriarcha**, Op. cit p. 296

ПАРАИСТОРИЯТА КАТО ФЕНОМЕН НА ПРЕХОДА: “ПРЕОТКРИВАНЕТО” НА ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ

Александър Николов

Демократичните промени от 1989 г. в България и в цяла Източна Европа съвпаднаха с началото на мащабна технологична революция. Тези два фактора позволиха да се разгърне феномен, който условно ще наречем “параистория”. Създадени бяха условия на почти пълна свобода в сферата на научните и квазинаучните изследвания и увеличаваща се възможност за тиражиране на разнообразни тези, включително и на най-екстравагантни мнения, най-вече в областта на историята. В тази среда се появило множество публикации, които не произхождат строго погледнато от академичните среди и са в радикално противоречие с общоприетите тези на официалната историография. Те са и реакция на опитите за преосмисляне и деконструкция на националната митология и националния наратив от позициите на либерализма и постмодернизма. Често пъти “параисторичните” теории оспорват изцяло валидността на академичната наука във всички нейни разновидности и определят нейните писания като стремеж за прикриване на “истината за историята на българския народ”.

Предпоставки за подобно мислене откриваме в практиката на тоталитарния режим да търси своята опора в мащабната манипулация и фалшификация на миналото. Поради тази причина проучванията в тази област се намираха под силен квазиакадемичен и полицейски контрол. Същевременно официалната историография играеше важна роля при налагането на определени политически тези, обосновавани повече или по-малко с научни и квазинаучни доводи, което, заедно с рухването на стария режим, доведе до сериозно разклащане на нейния авторитет в периода след 1989 г. Към

това се прибави и общото преструктуриране на националистическата парадигма в условията на глобализация, определени елементи на криза на националната държава и създаването на “постнационална констелация” по думите на Юрген Хабермас.¹

“Параисторичният” дискурс е до голяма степен, породен от социални и политически промени, които се усещат особено болезнено в страните от Източна Европа, но намират своето проявление и в други общества, подложени натиска на “световното рисково общество” по думите на Улрих Бек.²

В България особено ярко се проявява той в изследванията и интереса към т.нар. прабългаристика. Множеството неясноти и загадки около древната история на прабългарите създават възможност за формиране на различни теории, които се вписват отлично в “параисторичните” дирения, често пъти обслужващи маргинални и не толкова маргинални политически групи и доктрини. В него се включват и автори, които спадат по формален признак към академичната общност, но поради материални, идеологически и други интереси, са склонни да участват в подобен род дискусии и изследвания, които атакуват както общоприетите до 1989 г. тези, така и опитите за деконструкция и демитоголизация, възникнали в постмодернистка среда. Впрочем границата между “параисторичните” и историческите проучвания не винаги е напълно ясно очертана и са възможни преливания, които правят доста трудно пълното отграничаване на двата типа проучвания.

Изследванията на прабългарска тематика притежават ореола на известна “фронда” срещу официалната доктрина още от епохата на тоталитарната комунистическа власт, в която българо-съветската дружба се вписва и в особен неопанславистки патос на официалната наука, поне до средата на 70-те години на XX в. Постепенното възраждане на българския национализъм, стимулирано от режима на “зрелия социализъм” реабилитира прабългарите като основен

държавотворен елемент, възражда донякъде реторика, позната от предвоенния период и същевременно подпомага зараждането на патриотарски и грандомански тези за “българската цивилизация” и автохтонистки тези, свързани с преоткриването на тракийската древност, което кулминира в оформянето на научна дисциплина, наречена тракология, намерила добър прием, впрочем и в някои съседни страни, като например Румъния.

За да бъдат изяснени основните тенденции в историческите и параисторичните проучвания на прабългарите в периода след 1989 г., а също за да бъдат обяснени и някои чисто психологически феномени и усещания, които се откриват на страниците на подобни произведения, е нужно да бъдат очертани и някои основни етапи в развитието на прабългаристиката и на въпроса за произхода на съвременните българи, който често се оказва важен политически, а не научен проблем.

Още в зората на формирането на съвременната българска историческа наука, проблемът около произхода на съвременните българи и ролята на прабългарите за формиране на българската държава и нация бива силно натоварен с политически контекст. В края на XVIII и началото на XIX в. се появяват научни трудове, които се опитват да осветлят една по-широка европейска публика по въпроси, свързани с населението на Европейска Турция и в частност с произхода и културните и исторически връзки на българите, които по единодушно мнение, заемат значителни пространства на Балканския полуостров. Не по-малка важност има изясняването на този въпрос и за самите българи, тъй като то би очертало и евентуални бъдещи политически и стратегически насоки на българското движение за национална еманципация. Именно в този контекст се появява от една страна т.нар. “турко-татарска” теория, свързана предимно с имената на западноевропейски учени, като Шльоцер и Енгел и от друга страна “славянската” теория, която се опира отчас-

ти на българската средновековна традиция, а също така и на южнославянския илиризъм, с представители като Мавро Орбини и Йован Раич, чиито тези влияят силно и върху формирането на тезите на ранните български възрожденци като Паисий Хилендарски или Спиридон Габровски. Силен тласък на налагането на „славянската“ теза дават и трудовете на Юрий Венелин, които оказват влияние върху възрожденски дейци като Васил Априлов и Георги Раковски, определящи задълго основните насоки на научните и обществените дебати относно произхода на съвременните и древните българи.

“Турко-татарската” теория:

Според “турко-татарската” теория съвременните българи са славянизирани потомци на един от евразийските “турко-татарски” народи, който по принцип е много по-близък “по кръв” до турците и унгарците, отколкото до сърбите и русите, въпреки общия си език с последните. Много ясно са очертани нейните параметри от немския учен Йохан Кристиан фон Енгел, който обобщава основните й постулати в съчинението си “История на българите в Мизия” от 1797 г.³ Ерудицията на Енгел е респектираща за времето си, той привлича към тезата си множество средновековни латиноезични и византийски извори, които обвързват българите с историята на евразийските степи и подкрепят тезата, че тяхното заселване на Балканите е част от мащабните миграции на евразийски народи в пределите на Източна и Централна Европа. Той обаче приема, че те постепенно са славянизирани, въпреки татарския си произход. Това е станало по времето на Борис, Кирил и Методий и е във връзка с християнизацията и дейността на Солунските братя, като Константин е въвел в България новите букви и новия “господстващ, национален славянски език” което допринесло за “залеза на българо-татарския език”.⁴ Енгел смята, че славяните са онеправдани от историята, а съдбата на “българите и илирите” би се подобрила само при “чо-

вешко, европейско, унгарско" управление.⁵

Ерудитският анализ на Енгел, обременен донякъде от известна пристрастност към амбициите на Хабсбургите на Балканите, е бламиран от политическия нонсенс на схващането, че между покорените българи и техните османски господари е съществувало близко родство.

"Славянската" теория:

В полза на "славянската" теория са мобилизирани очевидни езикови и дори религиозни аргументи, формулирани още от Мавро Орбини и Йован Раич и възприети напълно от Паисий Хилендарски, който посочва като свой основен източник именно Мавро Орбини. Така още в 1601 г. дубровнишкият абат отбелязва категорично, че българите са славянски народ, произхождащ от Скандинавия, който мигрирал през Германия на изток и се заселил *"върху просторните земи около голямата река Волга, чието име взели, като се нарекли вулгари, а по-късно българи"*, а по-късно част от тях се заселили в Тракия.⁶ Още по-категоричен е Раич, произхождащ по бащина линия от Видин, който оборва и теорията за идентичност между българите и власите, (впрочем е критикувана и от Енгел), като посочва, че основен аргумент за славянския произход на българите е тяхната езикова близост със сърбите.⁷

"Славянската" теория бива подхваната с огромна страст от Юрий Венелин, който остро напада Енгел и заявява категорично в своите съчинения, че "Местното име българи е разновидност на името руси т.е. българите са такъв руски народ, както и поляните (т.е. поляците)....И тъй, българите по отношение на славянския род по никакъв начин не са образували отделно племе, а се включвали в руското..."⁸

Венелин в полемичен дух отхвърля тезите на Енгел за славянизирването и румънизирването на *"първоначалните българота-*

тари”, от който процес произлезли съвременните българи и власи. Идеите му за идентичността между българи и руси, макар и не в най-крайния им вид, добиват широка популярност сред българската възрожденска интелигенция, която упорито се придържа към “славянската” теория, отхвърляйки всякакви научни или квазинаучни тези, които определят древните българи като турки, “чуди” т.е. финоугри или пък хуни. Теорията на Венелин, разбира се, отразява и популярните славянофилски или по-добре панславистки идеи, които намират широко разпространение сред руския интелектуален елит през XIX в. и стават част от руската външнополитическа доктрина. Те допълват православния поствизантийски универсализъм, който представя Москва като “Трети Рим” и наследник на римовизантийската традиция. Същевременно “славянската” теория съвпада отлично с парадигмата на българския “езиков” национализъм, който представлява основа на българската национална идеология през XIX и XX в. На базата на този тип национализъм българите се отграничават успешно от своите съседи, (с изключение на сърбите, поради голямата езикова близост с тях), а също така адресират своите аспирации дори към част от мюсюлманското население в българските области, т. нар. помаци, поради факта, че то говори на български диалекти.

Паралелно с тези дебати в българското общество, теорията за “татарския” или “монголския” произход на древните българи става любима теза на националистическите кръгове в Сърбия и Гърция. Попаднали в ситуация на конкуренция с надигащия се български национализъм, представителите на тези кръгове експлоатират теорията за неславянските “турко-татарски” българи изцяло в угода на своята пропаганда. В гръцката версия на тази употреба “монголския” или “туранския” произход на българите е доказателство преди всичко за расова и културна непълноценност, в сравнение с “благородния елински етнос”, допринесъл толкова много за

европейската и световната цивилизация. Смесването на древните българи със славяните, по никакъв начин не подобрява тази картина и съвременните българи са просто продължение на дивите си прадеди. Особено красноречив в тази посока е гръцкият историк и етнограф Йоанис Калостипис, който посвещава значителна част от трудовете си в борбата срещу българското влияние в Македония и срещу пропагандата на Българската екзархия. В тази своя полемика той не пести расистките квалификации.⁹

Йоанис Калостипис е особено възмутен от попълзновенията на съвременните му българи да си придадат антични корени, подобни и дори по-древни от тези на елините, претендирайки, че са коренни жители на Тракия и Македония и че *”самият Александър и Аристотел са българи!”*¹⁰

В сръбската версия древните българи са завладели временно обширни части от Балканите, като са покорили славянски т.е. сръбски племена. Тяхното разселване обаче е ограничено в североизточните краища на България, а в останалите територии се запазва, макар и под българското политическо име сръбският етнос. В западните и югозападните земи той е непримесен, а на югоизток се появява странната конструкция “сърбо-българи”. Пропонент на тези теории е небезизвестният Милош Милоевич, когото критикува дори смятания за създател на македонизма Стоян Новакович.¹¹ Отражение от тези теории срещаме чак до началото на XX в. и по-сетне, когато те са представени в съчинения, стремящи се да докажат напълно изкуствения характер на българската етнонация, конструирана от Великите сили за да пречи на обединителната “пиемонтска” роля на сръбството сред южните славяни.

На този фон и в обстановка на панславистката пропаганда на Русия по отношение на българите, тезата за “туранските” древни българи определено не е печеливша, независимо от научните или квазинаучните доказателства и дебати в тази посока. Като цяло

българите са определяни като азиатски варварски нашественици, които са нахлули в Европа и са покорили брутално местното население, било то византийско или славяносръбско.

“Автохтонната” теория:

Реакцията на българската възрожденска интелигенция е болезнена. Изразител на автохтонистките настроения е Георги Раковски, който пръв определя българите като един от най-древните народи на Балканите и на света, разглежда античното население на нашите земи като протобългарско славяноезично, но под имената илири, траки и македонци. Така Филип и Александър и дори Аристотел се превръщат в българи, българи отдавна вече е синоним и на славяни и всеки опит за развенчаване на тезата за исконния славянски характер на българската народност и нация бива посрещан остро от българската общественост. Раковски обвързва дори санскритския език, чиито проучвания са един от стълбовете на индоевропеистиката през XIX в. с древнобългарския език. В своето съчинение *“Българска старина”*, българският национален водач изказва следната хипотеза. Българите, подобно на повечето древни народи произхождат от *“Хиндистан”* и *“сичките живеещи в Европа народи са преселци въобще от Азия”*. Те спадат към клона на индоевропейските или по-точно на *“race aryenne, ариянското племе”*, а българският език е тясно свързан със санскрит /самскрит, който е основен представител и праформа на *“ариянските езици”*. Тази теория отхвърля:

*“скитските и татарските ями, в които тъй немилостиво са ни хвърляли и стари и нови писатели.....Не по-малко отхвърляме и неосновната мисъл...че място първаго появления и разсадник от север на юг, а именно от руските пустини, по които са ни скитали историците неуморно; а не от юго-възток към северо-запад, както е действително и било то първо и най-старо преселение.”*¹²

Още в “Ключ българского языка” издаден в Одеса през 1858 г., Раковски свързва българите и с галатите на Брем и Болг, с кимерийците или кимврите, с апостол Павел и неговата проповед в Македония през I век, с Александър Велики и Атила, отъждествява древните македонци с българите *“българите се звали македонци, както и цяла Тракия е носила името Македония.”* и чрез множество етимологии посочва връзките на съвременния му български език със санскрит, тракийски, илирийски и други древни езици. Именно той е сред първите популяризатори в България на ренесансовия славянски мит за славянския произход на Константин Велики, Юстиниан/Управда, Велизарий и свети Йероним от Далмация, оформил се в словенско-хърватска и по-късно в “илирийска” среда.¹³

Теориите на Раковски намират отзвук сред част от българската възрожденска общественост, особено в зоните на най-остро противопоставяне между българи и гърци, където “автохтонността” на българското население е трябвало да бъде доказвана ежедневно. С такива ранни любители на “параисторията”, наречени от него “македонисти” се сблъсква около 1871 г. Славейков, който узнава от тях, че “македонците” са отделен народ, различен от “българите-татари” и са народ с древни славянски корени на Балканите.¹⁴

Дебатите между Марин Дринов и Гаврил Кръстевич:

В този ключ се разиграват и дебатите между Марин Дринов и Гаврил Кръстевич, който пръв лансира в българска среда “хунската” теория за произхода на прабългарите. Дринов гневно възразява срещу тезите на Кръстевич, който е принуден да се брани срещу набирация скорост в академичната и политическа сфера харковски професор. В крайна сметка в яростната полемика победител, разбира се е Дринов, докато Кръстевич е принуден да обяснява, че хуните всъщност са славяни. Дринов е още по-категоричен, когато на свой ред заявява, че каквито и да са били древните българи,

съвременният български народ е изцяло славянски и е потомък не на древните българи, въпреки наследеното от тях име, а на славянските племена, които са влезли в състава на българската държава в Ранното средновековие. "Славянизмът" на съвременните българи е доказателство за тяхната връзка с Русия и с Европа.¹⁵ Заключение-то на Дринов за древните българи е категорично:

"Не са тези Българе праотците на наший народ, нито сме пък ние техните унуци. Утургури ли са тези Българе и уногундури и уроги и кутругури, хунни ли са или не са хунни, от татарско ли са потекло или от монголско нам ни е все едно. Наший народ се е токо нарекъл с тяхното име, но не се е родил от тях, ние им носим името, но в жилите ни не тече тяхна кръв."¹⁶

Впрочем харковският професор-българин не по-малко яростно се нахвърля и върху тезата за автохтонния произход на славянобългарите и посочва, че славяните са заселили в късноантичната и ранносредновековната епоха Балканския полуостров идвайки от север, т.е. от пределите на съвременната му Руска империя. Могъщата фигура на Дринов така или иначе доминира българската историческа мисъл поне до края на XIX в., въпреки намесата на друг не по-малко авторитетен учен, Константин Иречек, който в своята "История на българите" предава доста по-балансирана картина на средновековната българска история и подчертава неславянския компонент при формирането на средновековната българска народност на Балканите, който първоначално приема за "чудски", следвайки тезата на своя предшественик Павел Йосиф Шафарик и приемайки, че става дума за малко етническо ядро, което е било славянизирано.¹⁷

Преоткриването на неславянските прабългари:

Промяна в парадигмата се наблюдава едва след Освобождението и особено след Балканските войни и Първата светов-

на война, когато множество панславистки и проруски илюзии в българското общество биват разколебани. В Междусъюзническата война българите се сражават със славянските сърби, а руският цар остава напълно равнодушен към румънската агресия срещу България. В Първата световна война България е съюзник с Германия, Австро-Унгария и Османската империя срещу Сърбия и Русия т.е. срещу традиционните си “славянски братя”. В следвоенните години на арената все повече се налагат привържениците на “туранската” теория за произхода на прабългарите, сред които се открояват Иван Шишманов, Стефан Младенов, Васил Златарски. Без да отричат процеса на славянизация, настъпил в една по-късна епоха, те старателно се спират на прабългарската или първобългарската част от националната история. Прабългарите излизат от положението на немилост, в което ги е поставил Дринов и се превръщат в държавнотворен народ, а “нечистият” славянски произход на съвременните българи се превръща в тяхно предимство. Прабългарите са сравнени с германските франки и викингските руси, които мобилизират галоримското или респективно източнославянско население, като създават неговата държавност. Сред ярките представители на “туранската” теория бесспорно първенство притежава езиковедът Стефан Младенов, чиито възгледи дълго време доминират в българската историография и историческо езикознание, поне що се отнася до прабългарския елемент.

В една програмна обобщаваща статия по тези въпроси бележитият български езиковед заявява категорично, че няма нищо обидно в названията “хуни”, “туранци” или “монголци”, че всъщност за българите е предимство това, че те нямат чисто славянски произход, а Аспаруховите “първобългари или хунобългари” не са били азиатска грабителска орда, а народ с висока материална култура, заимствана от Китай и с уникални държавнотворчески способности, които са помогнали на склоните към анархия славяни да се

обединят политически и да започнат историческото си битие.¹⁸

Младенов категорично отхвърля “славянската” теория за произхода на Аспаруховите българи и нарича нейните последователи “*закъснели Венелиновци и Раичевци*”, обвинявайки ги директно и в невежество по отношение на езикознанието и етимологията.¹⁹ Той дава примери за родството между индоевропейските и урал-алтайските езици и посочва, че противопоставянето на “*Иран и Туран*” е отживелица в светлината на съвременните нему проучвания в областта на езикознанието.²⁰

Излизайки от чисто академичната сфера на научните доказателства Младенов се обявява срещу “предразсъдъка, че тюркските народи са полукултурни диви и азиатци.”, а те трябва да бъдат схващани като културни посредници между Изтока и Запада: “Та ние видяхме неотдавна, какви жестоки варвари се оказаха в голямата война европейските “културни” народи и най-добре почувствувахме безмилостността на културните варвари чрез наложените ни условия на договорите за “мир”. И защо е най-сетне това идолопоклонство пред някакъв си благ характер на славянина, когато тъкмо едни прехвалени “братя” славяни- сърбите, които ни дигат и слагат като монголи, татари или туранци, извършиха и продължават да вършат най-големите злодеяния към нашите сънародници под тяхна власт в Македония и в другите заграбени западnobългарски земи?...²¹

В заключение Ст. Младенов уточнява, че Аспаруховите българи трябва да се назовават “първобългари”, а прабългарски би трябвало да означава езика на “българските словене” и че езикът на тези първобългари е “несъмнено тюркски”. Но по отношение на техните “етнографски белези” той е много предпазлив, като изтъква, че “повечето от днешните тюркски племена... показват явни белези на арио-алтайски произход, сиреч черти ирански и арийски редом с турански.”²² Самият термин “арио-

алтайски” цели да подчертае родството между тюрките и индо-европейските арийци.

. В. Златарски пък се заема да даде ясна парадигма на процеса на славянизация и формирането на славянобългарската народност в Ранното средновековие. Той създава модел за развитието на средновековната българска държава, който в общи линии, е валиден и до днес в т.нар. академична наука. Златарски отбелязва следното:

Две главни и основно координиращи събития в историята на Балканския полуостров са играли важна роля при образуването на нашата народност и изобщо в нашия исторически живот.

Това са 1. заселението и закрепата на славяните на Балканския полуостров и 2. основаването на българската държава в северната част на същия полуостров. Тия две събития от VII век, които последвали едно след друго и са тясно свързани помежду си, дадоха окончателната етническа физиономия на Старопланинския полуостров- *славянска*, туриха началото на нова политическа единица- *българска* и създадаха нов културно-исторически тип- *славянобългарски*.²³

Новото тук е обаче акцентът, който големият български медиевист поставя върху *“държавотворната роля”* на първобългарите..²⁴ В крайна сметка този процес завършил със славяно-български синтез, подобен на римо-германския синтез в западноевропейските германски кралства и довел до оформянето на средновековната християнска славянобългарска народност, притежаваща своя държава и църква, със свой книжовен език.²⁵

Така неславянските българи и славяните получават известно равноправие в българския национален наратив и средновековна България е едновременно творба на неславянски арио-алтайски народ, но и пръв център на славянската средновековна култура.

Междувременно академичните среди отхвърлят изцяло те-

орията на Ганчо Ценов, наречена “славяно-готска”, която се опитва да отхвърли “туранската” теза за произхода на древните българи (впрочем тя е позната и като “хунобългарска” поне в терминологията на Златарски). Възгледите на този късен последовател на автохтонната теория, са отбелязани съвсем бегло от Ст. Младенов:

За карикатурната славяно-готска теория на г. д-р Ганчо Ценов от първите десетилетия на XX в. можем само да споменем като за любопитност /”куриозитет”/.!²⁶

Всъщност Ганчо Ценов е маргинално явление само дотолкова, доколкото академичните среди, които той нарича “Виенска школа”, категорично не приемат неговите възгледи. Още в първото си по-значително съчинение, посветено на праезика и прародината на древните българи, той влиза в остра полемика с представителите на “туранската”, но и на “славянската” теория.. В трудовете на Ганчо Ценов, читателят открива автохтонистката теза, че скити, траки, хуни, готи, славяни и българи са всъщност названия на един народ, който от паметивека обитава Балканския полуостров и Северното Причерноморие. Той доразвива старите възгледи на Раковски, че славянобългарите като коренно население на Балканите са дали личности като Юстиниан и Велизарий, интерпретира имената на българските владетели през индоевропейските езици, готски и славянски, които за него са идентични, а всъщност славяни се е наричала само част от този древен етнически масив.²⁷

Г. Ценов защитава тези свои теории и в късните си произведения от края на 30-те години на XX в. Според неговите виждания, българите са идентични с траките и са най-старите жители на Балканския полуостров. Те са създали една от най-древните цивилизации, покръстени са от апостолите Павел и Андрей, а през 864 г. просто са приели източното православие, отказвайки се от арианството. Славяните са дошли по-късно и са се присъединили към родствените им български автохтони. Ценов също така остро крити-

кува методологията на представителите на “академичната наука”, която смята за дълбоко неправилна.²⁸

Друга насока на прабългарските проучвания дава архитектът Димитър Съслов. Неговата теория свързва прародината на прабългарите със земите, източно от Памир, с Таримската котловина в Източен Туркестан. Според него става дума за древен индоевропейски народ, родствен с тохарите и иранските памирски народи, който мигрирал на запад в рамките на хунорската миграция. Хунори е терминът, който Съслов използва за хуните, или Хунну, които според него са също така индоевропейци, а не тюрки или монголи. Те извършват още в древността значителни миграции в Евразия, Близкия изток и дори Месопотамия. Древните българи “отсам и отвъд Памир” също са носители на могъща цивилизация, а не номадски племена или малобройна орда, както били представяни те от официалната наука.²⁹

Тезите на Съслов намират добър прием сред част от българската интелигенция през 30-те години, а през 1938 г. се основава и организацията “Българска орда”, която разпространява неговите идеи и други неофициални теории за древните българи и тяхната цивилизация. В този период се появява Николай Станишев, автор на радикална теза, според която българите всъщност са прочистили своите земи от заварените славяни, изтикани на север от Дунава.³⁰ “Туранското” “господарско” начало става много актуално в годините на Втората световна война, когато антиславянската реторика на нацистка Германия поставя в неудобно положение българската националистическа доктрина. Същевременно още от 30-те години проникват идеите за “българското” като уникален феномен, като особен “расов и национален” тип, основан на “кръвта и произхода”. Автори като Янко Янев и Найдено Шейтанов търсят българското в органичния синтез на славянобългарското и тракобалканското начало, дори упоменават “тракизма” като основа на едно ново Въз-

раждане.³¹

“Славянският реванш”:

Същевременно “славянското” начало бива мобилизирано във всички пропагандни клишета на т.нар. антифашистки сили, както в Югославия, така и в самата България. “Славянизмът” е противопоставен на схващания като профашистки възглед за “туранизма”, спомага и за дооформянето на македонистката комунистическа доктрина за отделна “македонска нация”, която е различна от българската, именно и поради чистославянския си характер (тогава Филип и Александър все още не са част от националния пантеон на АСНОМ-овска Македония), противопоставен на “татарските” българи. Тази теза е наследена впрочем и от сръбската националистическа пропаганда от края на XIX в.

Така след 1945 г. прабългарите отново изпадат в немилост, а официалната наука в самата България се втурва в доказване на предимно славянския характер на съвременните българи. Аспаруховите българи за пореден път се превръщат в малобройна орда, която макар и с далечни тюркски корени, е била славянизирана още в прародината си, а после е погълната от славянското море. Именно тогава се появява и понятието Славянобългарска държава, което трябва да подчертае исконно славянския характер на средновековна България.

Естествено в периода между 1945 и 1960 г. стремежите за преустройство на историческата наука на марксистки основи, водят след себе си и почти тотално отрицание на тезите от миналото. Прабългарите отново са маргинализирани като компонент в изграждането на българската средновековна държавност, а възгледите на “буржоазните историци” П. Мутафчиев, В. Златарски и др. биват развенчани от новите звезди на марксисткия небосклон на науката.

Новите насоки на историческата мисъл по отношение на те-

мата “прабългари” са очертани от труда на съветския академик Николай Державин, ползващ се с ореола на ерудит и специалист по българската тематика, още от своите дореволюционни съчинения. В своята *История на България*, т. I ³², той застъпва гледища, отлично резюмирани от редактора на българското издание, Димитър Ангелов. Младият доцент от Софийския университет посочва два кръга проблеми, изяснени от Державин в основополагащия му за новата следдеветосептемврийска историография труд. “Основен етнографски субстрат” отново стават славяните, на които Державин отделя огромно внимание в съчинението си. Съветският академик се опира на теорията на Н. Мар за т.нар яфетически прединдоевропейски период, за да докаже, че южните славяни не са потомци на мигранти, а че са:

възникнали като народностен тип на самия Балкански полуостров, като преки потомци на траки и илири в процеса на племенните кръстосвания и на бавното, обусловено на първо място от развоя на производителните сили преминаване от количеството към качество.”.

Тук славяните получават статут на “държавнотворен елемент” и “главен фактор на образуването на българската народност”, говори се за “автохтонност” на славянските племена и за “превръщане на трако-илирийския субстрат” в “славянски етнографически тип”. Трябва да се отбележи, че Д. Ангелов възразява срещу тезата за “южнославянската автохтонност” и отбелязва категорично, че данните и научната литература, използвани от Державин “не винаги стои на изискуемата научна висота.”³³

Разбира се, редакторът е принуден да одобри изцяло втория кръг от тези на Державин, отнасящи се до прабългарите, асоциирани с фашизма. Отново се намесва вездесъщата теория на Мар, според която българите са “един твърде стар народ, съществуващ още в яфетическата прединдоевропейска фаза като отделен етног-

рафски тип”, която впрочем Ангелов не приема безрезервно. “Вън от съмнение” обаче е “незначителната роля” на прабългарите при “изграждането на нашата държава”. Аспаруховата дружина е била вече почти напълно славянизирана още при заселването си на Балканския полуостров и от някогашния прабългарски елемент “не е останало почти нищо”.:

“Изказванията на съветския учен по този въпрос за лишен път доказват несъстоятелността на разни “теории” за хунска и азиатска кръв в жилите на днешните българи, теории, които бяха плод на мрачното минало и които въпреки всичко не успяха да отделят нашия народ от неговите славянски братя.”³⁴

Бъдещият академик Ангелов, чиито научни компетенции са вън от съмнение, все пак успява да даде умерена и доста обективна оценка на труда на Державин. Самият Державин е също така учен с безспорни качества. Но всички действат в условията на сталинистка диктатура и за обективна научна дейност просто не може да става дума, поне не и в историческата и другите хуманитарни гилдии. Даден е обаче старт на погром над “хунската” теория, а прабългарите за поне едно десетилетие се превръщат в “персона нон грата” в българската историческа наука.

Към 1950 г. атаките срещу “буржоазната наука” намират възплащение в публикации, сред които изпъква статията на бъдещия професор Петър Хр. Петров “Буржоазно-идеалистическите и реакционно-фашистките възгледи на проф. Петър Мутафчиев”. Тук П. Мутафчиев е направен на “пух и прах”, ако си послужим с реторичните похвати на автора, разбира се, предимно чрез цитати от В. Червенков и В. И. Ленин. “Мутафчиевщината като буржоазна идеология трябва да бъде горена с нажежено желязо, трябва да бъде разбита на пух и прах...” С подобни похвати са атакувани тези на Мутафчиев, според които прабългарите са били “ръководители и заповедници” на славянската маса.³⁵ Дори и някои точни наблюда-

ния на П. Петров върху творчеството на Мутафчиев, биват бламира ни от общия публицистично-партиен подход в статията, която обаче отразява точно налаганата в този период линия. Всичко това остава, разбира се, далеч от академичната и обективна научна дискусия. Този подход нанася непоправими беди на хуманитаристиката като цяло и именно той бламира и доверието в т. нар. академична наука, един от крайгълните аргументи на т. нар. “параисторични” проучвания и тези в наше време.

Възстановяване на баланса и създаване на “етногенетичната триада- траки, славяни и прабългари”:

Относителната либерализация на комунистическия режим след 1956 г., при всички негови недъзи, позволява постепенно възвръщане на нормалността в научната дискусия. Разбира се, остава значителна цензура, но някои от най-абсурдните следвоенни тези, биват отречени дори в СССР. Започва бавна реабилитация на определени учени и теории от предвоенния период, не на последно място, във връзка с постепенната “национализация” на комунистическия режим. Съвсем естествено, прабългарите отново намират своето място в “националния наратив”. Набира сили тезата за трисъставния генезис на съвременната българска нация, в който равнопоставено участие имат траки, славяни и прабългари (по реда на тяхната поява на Балканите в представите на водещите представители на академичната наука). Реабилитирана е и “тюркската” теория за произхода на прабългарите, опираща се на съчиненията на Златарски, Бешевлиев и др. изследователи на проблематиката. Впрочем тази теза намира широк прием и извън България, в СССР, Унгария, Турция, поддържа се и от водещи западни изследователи-тюрколози и медиевисти.

По-категорична промяна в тази посока настъпва през 60-те и особено през 70-те години на XX в. В условията на стагнираща

комунистическа идеология, постепенен упадък на идеите за пролетарски интернационализъм, подкопани и от редица събития в световния комунистически блок (отхвърлянето на сталинизма, отделянето на Югославия и Албания, китайско-съветския конфликт, унгарското въстание от 1956 г., Пражката пролет от 1968 г., вълненията в Полша и ГДР, особената позиция на Румъния и др.) подсилват възраждането на национализма, стимулиран значително и на държавно ниво. Постепенно отпадат определени теми табу, но контролът остава силен, а технологичните възможности позволяват все пак академичните институции да диктуват тази промяна, разбира се следвайки до голяма степен указанията на органите на тоталитарния режим. В този период започва постепенното реабилитиране на прабългарите като равноправен елемент в изграждането на българската национална парадигма. Появява се в ясно очертан вид идеята за трисъставната основа на съвременната българска нация, в която своето място намират славяните, прабългарите и траките. В тази посока фундаментално значение има трудът на акад. Димитър Ангелов³⁶, но също така и трудовете на Станчо Ваклинов³⁷, преиздаването на трудовете на В. Златарски, В. Бешевлиев³⁸, П. Мутафчиев, Ив. Дуйчев. Без съмнение в тази посока са усилията и на Васил Гюзелев, Петър Петров и мнозина други представители все още на академичната наука, които реабилитират тезата за тюркския произход на прабългарите, без обаче да поставят особен акцент върху нея.

Прабългарите и “възродителния процес”:

Прабългарите намират своето ново амплуа и във времето на т.нар. “възродителен” процес, когато наличието на всякаква тюркоезичност в страната се обяснява удобно с прабългарския етнически компонент. Той внезапно се оказва в ролята на важен, определящ и устойчив държавнотворен елемент, чиято многобройност и рав-

нопоставеност със славяните става аксиоматична в изследванията на част от идеолозите на асимилацията на мюсюлманското и особено на турското население в България. Краткото времетраене на “възродителния процес” между 1984-1989 г., не позволява тези теории да се разгърнат напълно. Сред многобройните аргументи от сферата на етнографията, лингвистиката, историята, с които официалната наука е впрегната да доказва стопроцентовия български произход на турското население в България, прабългарската тематика не заема първостепенна роля. Тя обаче намира приложение в изследванията на бележития български тюрколог и османист Страшимир Димитров, който, по една или друга причина, също участва в налагането на “възродителните” тези в българската наука. В центъра на неговия интерес попадат гагаузите-тюркоезична общност с православно вероизповедание, обитаваша основно Добруджа и Бесарабия. Проблематиката около произхода на гагаузите и тяхната евентуална връзка с прабългарите, която присъства в българската наука още в следосвобожденския период, се оказва важна брънка в доказателствения арсенал на Стр. Димитров. Той изгражда смела, но за съжаление, не достатъчно аргументирана хипотеза, че “хуноезичните” българи не са били асимилирани през IX и X в., а са оцелели като равноправен тюркоезичен компонент чак до османското завоевание, подсилени и от други тюркски заселници- печенеги, узи и кумани в епохата на Късното Средновековие.³⁹ Османското завоевание е заварило на практика двуезичен български народ, като немалка негова част е била тюркоезична.

В средновековна България процесът е бил “славянизирание на хуноезичните българи”, но в османската епоха се стига до “тюркизация на славяноезични българи”.⁴⁰

Това е позволило, заедно с ислямизацията, да се оформи многобройна тюркоезична мюсюлманска общност от български произход, която неправилно е била смятана за произхождаща от

колониисти от Мала Азия и чийто “протобългарски език” постепенно е погълнат от османотурския.⁴¹

Гагаузите се превръщат в своеобразен антипод на помациите. Едните са исконно тюркоезични българи, които обаче не се асимилират и запазват своята православна религия, докато вторите са част от славяноезичната българска общност, но пък приемат исляма.⁴²

Промените от 1989 г. обаче обричат идеите на Стр. Димитров на забвение. “Тюркската” теория за произхода на прабългарите скоро се превръща в стигма за нейните поддръжници, въпреки популярността ѝ в световната медиевистика.

“Вятърът на промяната” и създаването на “параисторичната” среда:

След 1989 г. българският национализъм продължава да се храни от реминисценциите на “възродителната” идеология. Антитурската реторика намира израз този път в теориите, които оспорват тюркската теза за произхода на прабългарите. Възраждат се паралелно “иранската” или “арийската” теза, а също и автохтонистката теза за техния произход. Наред с реално съществуващата научна дискусия по тези въпроси, се появяват радикални, политически обогрени мнения, които приемат своята крайна форма в дейността на определени интернет форуми, националистически организации и други “параисторични” групи. Сред фондациите, които спонсират проучвания в областта на прабългаристиката се откроява Тангра ТанНакРа, чиято дейност не може да бъде сведена изцяло до параисторични публикации, а също така намира и подкрепа в определени политически кръгове и прокарва определени политико-културни внушения.⁴³ Така например луксозното ѝ издание “Българската цивилизация” от 2007 г. е спонсорирана от Министерство на културата и се свързва с тържествата, посветени на приемането на България в

Европейския съюз през същата година. В известен смисъл нейните публикации представляват и официално лице на част от българската историческа мисъл, независимо от резервите, които друга част от колегията има към тезите, изложени в тях⁴⁴

“Иранската” или “арийската” теория за произхода на прабългарите:

Като своеобразна реакция на промените от 1989 г., в определени научни среди се възражда интереса към иранската или индоевропейската хипотеза за произхода на прабългарите. Сред най-горещите и плодовити нейни поддръжници е Петър Добрев, стопански историк, който още през 80-те години посочва някои противоречия и празноти в проучванията по прабългаристика. Според него прародината на древните българи (термин, който се налага вместо прабългари или първобългари, за да подчертае тясната връзка между съвременните и древните българи) трябва да бъде търсена в зоната на Памир и Хиндукуш, в земите на днешен Северен Афганистан, по-точно в древната Бактрия или Балхара, свързвана категорично с българската прародина. Древните българи са били индоевропейски народ, с висока земеделска цивилизация, европейден облик, част от иранските или арийските народи. Съвременният български език е по-скоро “генетично” свързан с памирските ирански диалекти, а не със славянската група, както твърди традиционната наука.

Иранската теория намира доста поддръжници в академичните среди, разбира се, с различни нюанси и критики по отношение на тезите на Добрев. Критики срещу Добрев отправят и привържениците на теорията на Д. Съселов, която търси прародината на арийските българи в Източен Туркестан. В индоевропейската теория съществуват някои рационални елементи, но това, което е смущаващо са расистките конотации, които се усещат в едно или друго

писание, посветено на арийските българи. Пренебрегва се грубо фактът, че термините “индоевропейски” или пък “алтайски” са лингвистични термини и се търсят специфични расови особености на тези езикови общности. Така индоевропейците са арийци с европейски черти, а тюрките, разбира се, със силен монголоиден примес, което от своя страна е негативно оценено. Възражда се ориенталистският комплекс от азиатския, неевропейски корен, който присъства в българската култура отчасти и поради чуждите националистически пропаганди на Балканите. В този дух са и тълкуванията на името “българи”, което например у П. Добрев през памирските езици се тълкува като “висок, велик”, за разлика от “унизителната теория”, че произхожда от тюркското bulghamak-“смесвам”, сродно с народната дума “буламач”. Но самият П.Добрев обобщава своята мотивация с аргумента , че в:

“днешния исторически момент....разкриването на реалните качества и достойнства на държавния живот на древните българи е от съществено значение.” Основна цел е оборването на “порочната теория за възникването на “прабългарите като смес от нискоцивилизовани хунски племена, сродни с по-късните тюркски и монголски орди.”

Своят обширен обобщаващ труд “Златният фон на българската древност” П.Добрев завършва с констатацията , че :

“всички болести на съвременна България могат да се излекуват...ако си припомним чрез какво древните българи са успявали след всеки исторически провал да си изградят ново стабилно държавно огнище, в което да заживеят отново свободен и достоен човешки живот.”⁴⁵

В този приповдигнат, патриотичен тон, впрочем пишат и други български историци и литератори, които се намират понякога на ръба на публицистиката. Можем да посочим тук имената на Бо-

жидар Димитров, а също и на Стефан Цанев⁴⁶, чиито съчинения се радват на широка популярност, а тезите им са тиражирани широко от страна на медиите. Без да отричаме пазарната ниша на подобен род литература, която бихме определили като научно-популярна, все пак смятаме, че научната дискусия изключва определения от типа “ординерни учени, “университетски светила”, а един дребнав прочит на откритията на П. Добрев, ще открие доста несъвършенства, грешки и манипулации в неговите текстове.

Другият определено ненаучен подход е намесата на примитивни по своята същност аргументи от областта на физическата антропология, които дават представа за методологическата наивност на някои от авторите, които защитават “арийската” теория. Така например Божидар Димитров заявява, че:

“днес вече е почти сигурно, че прабългарите не са тюрки и монголоиди, а спадат към иранската племенна група.....в Средните векове българите са изглеждали като исполини....Съвременната наука отдавна е установила връзката между количеството консумирано месо и ръста на човека...”⁴⁷

Разбира се, ако следваме подобна логика, омразните хунски номади би трябвало да бъдат със среден ръст около двата метра.

Подобен наивитет и политическа обремененост лъха и от мнението на Надежда Андреева, преводач и коментатор на труда на Енгел, посветен на българската история. Коментирайки пейоративното название “татари”, с което българите са наричани в Република Македония, авторката отбелязва

Народът на двете съвременни държави, България и Македония, е един и същ. Той е примесен с много наследени и придошли след него племена, включително и славянски, но в своето основополагащо и запазило до днес името си ядро, не е славянски. Доказателствата са много, ще посоча само едно. То е неоспоримо и не се поддава на политически манипулации- това е фолклорът. Славяни-

те са били и до днес са блондини- синеоки; българите са арийци от иранския клон и са брюнети- чернооки. Българската народна песен от двете страни на новата държавна граница възпява чернооките мома и ерген- без изключение! Няма нито една народна песен, която да пее за синеока хубавица ...⁴⁸

Като цяло привържениците на “иранската” теория, макар и в различна степен, се стремят да докажат пълната обособеност на съвременните и древните българи от тюркската, но и от славянската общност. Желанието за разграничаване от тюркските народи е обяснимо, с оглед на историческата обремененост по отношение на Османската империя и Турция, която присъства и до днес в българската националистическа идеология.

Параисторичните тези и теориите, които са най-малкото силно политически натоварени и едва ли имат нещо общо с безпристрастната научна дейност в областта на прабългаристиката, могат да бъдат обобщени в няколко направления. Първото от тези направления има за цел да утвърди пълния континуитет между древните и съвременните българи. Същевременно, често пъти агресивно, се отхвърля тезата за принадлежността на съвременните българи към славянското езиково и културно пространство. Това направление е свързано с опитите за паническо разграничаване от миналото на България като най-верен съветски сателит и опитите за реабилитацията ѝ пред новите ѝ евроатлантически съюзници.. В тази посока е показателен например трудът на Пламен Цветков “Славяни ли са българите?”, в който авторът се опитва всячески да убеди читателите, че българите имат нещо общо със славяните, само доколкото България е свързана с кирило-методиевската традиция.. Всякакви по-близко родство е отхвърлено.

Подобно на евреите и гърците, макар и в по-скромни размери, българите се оказват малък народ с голяма духовна мощ и влияние. Днес стопанският и духовният ни напредък очевидно не зави-

си от това дали сме славяни или не. Оpozнаването на нашите истински корени обаче придава по-здрава опора на националната ни самоличност, а това от своя страна ще направи и по-пълноценно приобщаването ни към свободните и благоденстващите народи и държави.”

По-нататък Пл. Цветков обобщава:

“Разбира се, би било чудовищна глупост да се твърди, че всеки привърженик на славянската теория за потеклото на българите е комунист или най-малкото панславист, след като тази теория възниква и се утвърждава още през XVII-XVIII в. Това не променя обаче ни най-малко факта, че ако не се смята езиковата близост, дълбокото убеждение за славянския ни корен се дължи предимно на политически причини.”⁴⁹

Българите са уникален древен народ, свързан с “хунорите”, говорещ на уралоалтайски език, силно повлиян от индоевропейските езици, но по-древен и от тюркските и от славянските езици, докато при славяните е обратното т.е. те са индоевропейци, но силно повлияни от уралоалтайските народи. Тяхното заселване и миграции е продължило “цели единадесет века”, а славяните са били заварено население, което на практика е било почти изтребено от по-висококултурните български завоеватели, с което е извършена “цялостна промяна на народностната картина”, сходна с изтреблението на индианците от англосаксонските заселници в Америка.⁵⁰

Друга посока, в която се развиват параисторичните дирения в областта на прабългаристиката е сферата на етимологиите, където знайни и незнайни автори се опитват да представят българския език, (разбира се, директен наследник на древнобългарския неславянски език), като майка на всички европейски и световни езици. Преоткрити са автори като Георги Раковски и Ганчо Ценов, чийто автохтонични тези за произхода на българите са лансирани като алтернатива на приетите в науката миграционни теории. В тази посо-

ка например откриваме автор като Борислав Иванов Иванов, който със серия от несръчни етимологии ни убеждава в горепосочените идеи. Авторът предлага “един модел на генеративен език за словообразуване чрез еднозвукви букви-думи, който предполага, че е заложен в основата на съвременния български език от нашите предци прабългарите....”⁵¹

Същевременно друга група автори търсят с голямо настървение предполагаемата “прародина” на древните българи в просторите на Евразия, може би като осъзната или неосъзната алтернатива на прозападната ориентация на съвременна България. Изключителна популярност доби например книгата на Пламен Петков “Българите”, придружена и с филм. В тези свои творби, авторът, който е журналист, психолог по образование, специалист по икономическа проблематика и PR, увлекателно описва своите пътувания към “българската прародина”, срещите си с многобройните народи, които помнят и знаят своя български корен. Разбира се, той се отдава и на изкушението на етимологизирането. Така научаваме, че името на гр. Бургас не е турцизирана форма на гръцкото “Пиргос”, а всъщност крие в себе си етнонима и епонима Буртас, познат ни от Поволжието. За щастие нямаме подобни обяснения на топоними като Люлебургас и Кулелибургас, може би защото журналистът не е и чувал за тях. Също така биваме осведомени, че Аспарух дошъл с ни повече, с ни по-малко един милион души на Балканите. Пощадени сме, разбира се и от научен апарат, който би подкрепил подобни твърдения. Важен е обаче безспорният пазарен успех на това съчинение, който в условията на тотална икономизация и маркетингизация на науката, би тласнал и хора със специфична професионална подготовка към тиражирането на подобна популярна литература с известен патриотарски привкус.⁵²

В тясна връзка с подобен род съчинения се намират и част от изследванията за Волжка България, която се превръща във важна

тема на историческите и параисторичните проучвания след 1989 г. Без да отричаме приносния характер на изследванията на Георги Владимиров и Пламен Павлов⁵³ в тази област, трябва да отбележим, че и “волжките българи” стават жертва на перото на знайни и незнайни автори. На български език бива преведен епосът “Джагфар тарихи”, който според повечето сериозни изследователи на проблематиката е несръчна късна компилация или дори открит фалшификат. Той обаче е обявяван за напълно автентичен древен източник, който разкрива тайните на древната българска история и най-сетне премахва булото на неизвестността. Това се случва, въпреки изключително предпазливия предговор на Цв. Степанов, един от научните редактори, сериозен изследовател на Ранното средновековие и прабългарската проблематика, който откровено заявява, че съмненията около автентичността на този текст са огромни.⁵⁴

Епосът на Бахши Иман, разбира се, би бил един курioз, подобен на Веда Словена на Иван Гологанов, който някога подвел Стефан Веркович. За много от ентузиастите, които се занимават с българската древност обаче “Джагфар тарихи” се превръща в нова Библия. Странното е тук, че ислямската религия и тюркоезичието на волжките българи, чиито вероятни потомци са волжките татари, изобщо не смущава дори автори, които иначе панически се разграничават от тюркската теория за произхода на прабългарите. Разбира се, направени са несръчни опити да се даде обяснение на това тюркоезичие, например от П. Добрев, но те никак не са убедителни.

На картата на Евразия се появяват нови български общности и книжки от типа на “При загубените българи в Татарстан” от Максим Караджов и Цветан Томчев.⁵⁵ Двамата български журналисти също така, като едни колумбовци, извървяват дългия път към разкриване на истината за “волжките българи”, подложени на татаризация в Съветския съюз. В края на своето пътуване те посещават и Чува-

шия, където живеят другите предполагаеми потомци на древните българи. Именно тук прозвучават финалните акорди на брошурата, където се чувства и силно еротично-антропологично напрежение, добре описано от Ивайло Дичев⁵⁶ :

“ Мъжкото око на българина тихомълком отмерва русите феи по тихите улици на Чебоксари- оказват се безбройни ята! Високи, бели и стройни, хванати по две по три, чувашките са жива напаст. Толкова много жени и то красиви, никъде не сме виждали. Както и в Татарстан тук мъжете са дребни и почти не се забелязват. По неофициални сведения и в двете републики днес има феномен- на три момичета се ражда едно момче!

Въпреки по-свободния режим за излизане в чужбина, тази “женска армия” си стои в бедната Чувашия и сякаш чака някого.... Ситуацията след разпада на Съветския съюз наподобява хаоса през далечния VII век. Тогава огромни маси от войнствени славяни, разселили се от Адриатика до Балтика, три столетия не могат да си организират държава. Чак когато в набъбналата славянска плът прониква малкият строг народ на Тангра, а от север се спускат викингите- се раждат държави, нашата на Балканите, после Киевска Рус и Московска Русия. В съзидателната си мисия българите и викингите изпразват енергията си в конструирането на славянската държавност.⁵⁷

Впрочем далеч по-подробно и задълбочено тези въпроси са разгледани в монографията на Николай Павлов “Българският въпрос във Волго-Уралието (1988-2003)”, където тази тема е разгърната като част от една бъдеща национална доктрина на България. Разбира се, остава въпросът дали “булгаризмът” в Татарстан не е всъщност едно интелектуално движение, опряно на ислямски традиции, чиято реална същност доста далеч от представите на съвременните му български изследователи и има по-скоро пантю-

кистки характер.⁵⁸

Не на последно място са тезите на автори като Йордан Вълчев и Кръстю Мутафчиев, които откриват извънредно древни корени на българите и българската култура, възлизащи към цивилизациите на Месопотамия и Египет и дори присъстващи в евангелските текстове. Така например Кръстю Мутафчиев в третата част на своята трилогия "Homo Sapiens за произхода на Homo Sapiens", "Прабългарите в световната история" ни въвежда в света на своите разкрития, които слагат край на "фалшификациите и мистификациите" за "истината за родословието и величието на българския род." От неговото съчинение научаваме, че:

"гордостта и природната интелигентност са генетично заложили в нас, а праотците ни са "властвали в Мала Азия, Месопотамия, Библейските земи и за кратко време в Египет".

И така намесени са астрономия, религия, генетика, лингвистика и какво ли още не, които ни убеждават, че всъщност заобикалящата ни реалност е доста различна. Кр. Мутафчиев посочва:

"В продължение на десетилетия в чужбина ни обиждаха и унижаваха и продължават да го вършат, а ние мълчим, Българските малцинства, намиращи се в съседни нам страни, а други-по-далечронят кървави сълзи за помощ, а нашите минали и сегашни "родолюбиви управници продължават да бъдат глухи и слепи за тяхната съдба."⁵⁹

Същата амалгама от най-различни научни и псевдонаучни схващания, емоции и чувства откриваме в съчиненията на Йордан Вълчев, който в книгата си "Две изречения на Исус Христос" определя Спасителя като представител на прабългарите-хунори, а тайнствените думи, произнесени на кръста, са определени като прабългарски. С това нашият автор слага смело кръст на семитологията и библеистиката, които отдавна са обяснили, че въпросните слова на Иисус са на арамейски език, впрочем още говорим в части от Сирия

и Палестина. Това обаче не смущава любителите на сензации, които вярват повече на Вълчев, отколкото на Юлиус Велхаузен и други чуждестранни ерудити, участващи в световния заговор срещу българското величие.⁶⁰

Списъкът на подобен род съчинения може да бъде продължен и с творбите на Добрин Денев и Светлозар Попов. В труда си "Българското име в библейски времена", лекарят Светлозар Попов ни убеждава, че латинският превод на Библията "Вулгата", направен от свети Йероним в края на IV и началото на V в., носи името си от българския етноним. Но разбира се, самата дума Библия идва от корена бил-, бъл-, който откриваме в имена като Бибъл, Бабилон и разбира се, българи. Латинското *honor* от своя страна бива изведено без колебание от прословутите хунори.⁶¹ Добрин Денев пък открива тесни връзки между прабългарите и Орфей, обединявайки в едно най-големите митургични пространства в българската наука и паранаука- прабългаристика и тракология. Разбира се, той напада остро представителите на историческата гилдия. Тук отново е намесена генетиката, която явно постепенно ще измести вулгарната физическа антропология в XXI век., като безспорно доказателство за нечий етногенезис. Разбира се, думата история е напълно разбираема като композитум от ИСТ и ОРИЯ т.е. "истината за хората". Враг № 1 обаче са професионалните историци, които доц. д-р инж. Добрин Денев описва по следния начин:

"Историята, погледната и оценена от друга позиция, е съвременна и професия за немалко хора. С други думи, има такава категория люде, които от изследването, анализа и разпространяването на историческото знание си правят кариерата, формират си самочувствието, вкл. изкарват прехраната си. Тя, историята, освен, че е тяхното професионално поприще, е, така да се каже, техният личен бизнес, периметър освен да се обработва и разширява...

трябва и да се пази. Това ни показва практиката. Там, както навсякъде, всеки се бори за отстояване на своята ниша и за завладяване на нова. И никой външен, камо ли по-различен, не се допуска там. Нещо повече- да се тъпче, респ. Разорава, или друго /(но да спестим неизисканите изрази), теренът на историята се счита приоритет и право само на определено професионално формиране....⁶²

Цяло щастие е, че пораженията, които нанася безконтролното упражняване върху белия лист, не водят незабавно до човешки грешки, както би могло да стане в лекарската или инженерската професия. Във всеки случай, ламентациите на Денев и Попов по повод на “историческата гилдия” са доста блед вариант на нападките и заплахите, които струят от думите на проф. Крум Балтаджиев във връзка с “манипулациите и фалшификациите на българската история”. Според него “комунизмът” е бил заменен от “космополитния безроден глобализъм” и неговите препоръки да бъдем “по-толерантни” и “етнически търпими”. Това, разбира се, е негативно развитие, а американската нация, която е обучавана по този начин, т.е. без история е “нация от жизнерадостни идиоти”. “Националните предатели и българофобите трябва да бъдат изобличени”, а по повод на трудовете на академик Д. Ангелов Балтаджиев безкомпромисно заявява :

“Към това мога само да добавя, че истинските помяри, които са газили по земята ни българска, най-често са си оставяли костите тука, а не семето и позорно са били ритани в задниците от българския ботуш!...”⁶³

На фона на тези “помярски” излияния, призивите на привържениците на “скитско-хунорската” теория на Съселов звучат почти академично. Росен Минев, гравитиращ около списание “Авитохол”, пише за “цивилизационния избор” на България, който никога не

е наш. Всъщност авторът и хората около обединението “Онгъл” залагат на българския “палеонационализъм”, който съществува вече “14 000 години”. Той е основан на онова, което се е случило:

“още в XIII в.пр.Хр., когато в Родопа живее и проповядва ски-то-хунорът-тракиец Орфей; още в VI в.пр.Хр., когато сред китайците живее и проповядва българинът Боян, наречен от тях Лао-Цзъ, а ски-то-хунорският княз Сакия Муні създава будизма; още в II в.сл. Хр., когато великият кан на Кушанската империя Ишка провежда будистки конгрес, на който било прието “учението на Колесницата”; още в 855, когато потомствените български благородници Константин-Кирил и Методий създават славяно-българската азбука.”⁶⁴

Разбира се, подобни увлечения, не са характерни само за българската научна или квазинаучна среда. Сходни примери могат да бъдат посочени от Унгария, Русия, Сърбия⁶⁵, Румъния, Македония и дори Германия. Съществени са обаче размерите на това явление, което излиза извън маргиналността в страни, засегнати по-силно от негативните явления, съпътстващи глобализацията. То се вписва в парадигмата на антиглобализма, намерила добър прием сред онези социални групи, които чувстват себе си потърпевши и онеправдани от бързите промени в последните десетилетия, в които броят на губещите надхвърля чувствително броя на печелившите.

Бележки:

1 Хабермас, Юрген. *Постнационалната констелация: Политически есета*. Култура 2000, С. 2004 [Habermas, Jürgen. *Die postnationale Konstellation: Politische Essays*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. Main, 1998]

2 Бек, Улрих. *Световното рисково общество*, Обсидиан, С.

2001[Beck, Ulrich. World Risk Society. Polity Press and Blackwell Publ. Ltd, 1999]

3 Енгел, Йохан Кристиан фон, *История на българите в Музия*. ПИК, В. Търново, 2009 [Engel, Johann Christian v., *Geschichte der Nebenländer des Ungrischen Reiches. Geschichte der Bulgaren in Mösien.*, Johann Jacob Gebauer, Halle, 1797], 60-61

4 Пак там.

5 Пак там, 291 с.

6 Орбини, Мавро. *Царството на славяните*, кн. 1, Наука и изкуство, С., 1983, с. 50 [Orbini, Mauro. *Il Regno degli Slavi*, Pesaro, 1601.]

7 Раич, Йован. *История на всички славянски народи и най-паче на болгари, хорвати и серби.*, Наука и изкуство, С., 1993, 72-76 [Раичъ, Иоаннъ, *История разныхъ славянскихъ народовъ най-паче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ*, Санктъ-Петербургъ, 1796]

8 Венелинъ, Юрий. *Древние и нынешние Болгаре въ политическомъ, народописномъ, историческомъ и религиозномъ ихъ отношение къ Россиянамъ.* , М., 1829, 198-199.

9 Kalostypis, Ioannis. Makedonia. Istoritis, Athina 1993 [първо издание 1886], 107.

10 Пак там, 155-156.

11 Милошевић, Милош. *Одломци историје Срба и српских-југославенских земаља у Турској и Аустрији*. Београд , 1872.

12 Раковски, Георги Ст. *Съчинения*, т. III, *Историография*, ред. В. Трайков, С. 1984 , . 379-380. Вж. също Аретов, Николай. Българското Възраждане и Европа. "Индоевропейската тенденция". <http://www.slovo.bg>

13 Раковски, Георги Ст. , *Ключ болгарскаго языка* , Хелиопол, С. 2008 [първо издание, Одеса, 1858]103.

14 Славейков, Петко Р. "Македонският въпрос", *Събрани съчинения*, т. 7. Публицистика, С. Български писател, 1981, 21 – 24.

- 15 Аретов, Николай. *Национална митология и национална литература*. Кралица Маб, С.1 2006, 122-123; Stamatopoulos, Dimitrios. *To Vizandio meta to ethnos*. Alexandria, Athina, 2009, 146-182.
- 16 Дринов, Марин. "Хунни ли сме?". *Периодическо списание на БКД.*, год. I, кн. 5-6, с.210-238, Браила, 1872.
- 17 Иречек, Константин. *История на българите*. Наука и изкуство, С., 1978. 144-146 [Jireček, Konstantin. *Dějiny národa Bulharského.*, Videň, 1876.]
- 18 Младенов, Стефан. "Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клонъ от арио-алтайските езици ". Българска историческа библиотека, I, 1928. 49-71; 54.
- 19 Пак там, 55
- 20 Пак там:, 56-57.
- 21 Пак там, 57.
- 22 Пак там, 70-71.
- 23 Златарски, Васил. "Образуване на българската народност.", *Българска историческа библиотека*, I, 1928. 74-112; 74
- 24 Пак там, 78.
- 25 Пак там, 112.
- 26 Младенов, Ст., цит. съч., 62.
- 27 Ценов, Ганчо. Праотечеството и праезикът на българите: историческо филологически издирвания. Хелиопол, 2005, [първо изд. 1907], 183.
- 28 Ценов, Ганчо. Кроватова България и покръстването на българите. Хелиопол, С.1 2004, с 5 и др.[първо издание 1937]
- 29 Съселов, Димитър. *Българи в древността отсам и отвъд Памир.* , съставител Д. Съселов-син, Абагар, В. Търново, 2010. 515-588.
- 30 Пенчев, Бойко. "За честта на фамилията Дуло", *Тъгите на краевековието*, Словото, 1998., <http://www.slovo.bg>

- 31 Еленков, Иван. *Родно и дясно*. ЛИК, 1998. 120-140.
- 32 Державин, Николай С. *История на България*, I, Славянско кооперативно издателство, С.1946..
- 33 Пак там. Уводни бележки "от редактора" т.е. Д. Ангелов.
- 34 Пак там.
- 35 Петров, Петър Хр. "Буржоазно-идеалистическите и реакционно-фашистките възгледи на проф. Петър Мутафчиев", Исторически преглед., г. VII, кн. 4 и 5, 393-425
- 36 Ангелов, Димитър. *Образуване на българската народност*, Наука и изкуство, С., 1981.
- 37 Ваклинов, Станчо. *Формиране на старобългарската култура VI-XI в.*, Наука и изкуство, С., 1977.
- 38 Бешевлиев, Веселин. *Първобългарите: бит и култура*, Наука и изкуство, С., 1981.
- 39 Димитров, Страшимир. "Гагаузкият проблем", В: *Българите в Северното Черноморие. Изследвания и материали*, т. IV, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", В. Търново, 1995. 147-168; 147.
- 40 Димитров, Страшимир. "Някои проблеми на етническите и ислямизационно-асимилационните процеси в българските земи през XV-XVII в." В: *Проблеми на развитието на българската народност и нация*, Издателство на БАН, С., 1988, 33-56; 46.
- 41 Пак там, 36
- 42 Димитров, Страшимир, "Гагаузкият проблем", 167
- 43 Специално изследване за фондацията Тангра ТанНакРа е част от този проект, с автор д-р Веселина Вачкова.
- 44
Фол, Александър (ред.). *Българската цивилизация*. Тангра ТанНакРа, С., 2007.
- 45 Добрев, Петър. *Златният фонд на българската древност*. Център за изследванията на българите Тангра ТанНакРа ИК, С., 2005, 207

- 46 Цанев, Стефан. *Български хроники*. I-IV, ИК Труд, С., 2006-2009.
- 47 Димитров, Божидар. *12 мита в българската история*. Фондация Ком, С., 2007 5-6.
- 48 Енгел, Йохан Кристиан фон, цит съч., Предговор, 55.
- 49 Цветков, Пламен. *Славяни ли са българите?*, Тангра ТанНакРа, С., 1998, 26.
- 50 Пак там, 186 .
- 51 <http://borislav.digicom.bg/>
- 52 Петков, Пламен. *Българите*. ИК Труд, С., 2007.
- 53 Владимирова, Георги. *Другата България на Волга: изгубената цивилизация*. Издателство "Световна библиотека" ЕООД, С., 2009; Владимирова, Георги и Пламен Павлов. *Златната орда и българите*. ВИ "Св. Георги Победоносец", С.2009
- 54 Бахши Иман. *Джагфар тарихи*. Кама, С. 2005.
- 55 Караджов, Максим, Цветан Томчев. При изгубените българи в Татарстан. КАМЕКО АД, С., 1998.
- 56 Dichev, Ivaylo. "The Eros of Identity". In: *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Dušan I. Bjelić and Obrad Savić (eds.), Massachusetts Institute of Technology, 2002, 235-250.
- 57 Караджов М, Цв.Томчев, цит.съч, 46.
- 58 Павлов Николай. *Българският въпрос във Волго-Уралието (1988-2003)*, Център за изследвания на българите, Тангра ТанНакРа, С., 2003.
- 59 Мутафчиев, Кръстю. *Прабългарите в световната история*, Гуторанов и син, С. 1995. Предговор.
- 60 Вълчев, Йордан. *Две изречения на Исус Христос*. ИК Тангра, С., 2001.
- 61 Попов, Светлозар. *Българското име в библейски времена*. Данграфик, Варна, 2005.
- 62 Денев, Добрин. *Неизвестното в българската история*.

II част. ЕАСТРА ХОЛДИНГ ГРУП АД, С. 2010., 11-12. За тракийската следа в параисторията интересен коментар съдържа статията на Момчил Кузманов в настоящия проект.

63 Вестник "Атака", бр. 209, 13.06.06, Кр. Балтаджиев, "Фалшификации и манипулации на българската история", <http://www.vestnikataka.com>

64 http://members.tripod.com/nie_monthly/nie9_02/avitohol.htm, Росен Минев. Ави-тохол и българският "палеонационализъм". За интернетните проявления на "палеонационализма", вж. статията на Г.Гончарова в настоящия сборник.

65 Изследвания на подобни феномени в Сърбия и Румъния са нашумелите монографии на Мирослав Јовановић и Радивој Радић. *Криза историје*, Београд, 2009 и Лучиан Боя. *История и мит в румънското съзнание.*, ИК КХ, С., 2010 [Lucian Boia. *Istoria și mit în conștiința românească*. Humanitas, 1997].

ДИГИТАЛИЗАЦИЯ И ЕЛЕКТРОННО АРХИВИРАНЕ, СТРАТЕГИИ И ПРАКТИКИ

Юри Тодоров

“Those who cannot change their minds cannot change anything.”

— George Bernard Shaw

Културно-историческо наследство – стратегии за дългосрочно електронно архивиране

Човечеството винаги се стреми да пази постиженията на предишни цивилизации и култури. Известно е, че това е правено с успех за дълги периоди и в продължение на хилядолетия, макар и да има печални изключения, например това с египетската библиотека в Александрия, изгоряла преди 2000 години. Днес се надяваме да запазим съдържанието на ценни документи чрез сканиране и дигитализиране на копия, които да се разпространяват многократно и навсякъде по твърди дискове на компютри в цял свят, без гаранция, че следващите поколения ще могат да ги използват. Оправдано е да си поставим въпроса, какви са рисковете за цифровото съхранение на документалното наследство?

В библиотеките милиони книги чакат своите читатели. Културното наследство, което е натрупано по този начин, трябва да се преобразува в цифров вид, поне частично. Създават се медиатеки под формата на цифрови файлове върху твърди дискове, особено актуални за запазването на исторически записи върху технически носители, например на аудиозаписи от магнитни ленти. Времето, което остава за изпълнението на тази задача, е съвсем кратко. Ако не сме в състояние през следващите 15 до 20 години да пренесем ценните записи от аналогови носители в цифров формат, то те ще

бъдат безвъзвратно загубени. Историческото и културното наследство трябва да се дигитализира навреме и да се предостави за ползване на широк кръг потребители. Създаването на глобални енциклопедии в цифров вид е съвременната тенденция на развитие в модерните библиотеки. В близко бъдеще виртуалното ще се възприема за нормално, докато аналогово съхранената информация въобще няма да се използва.

Оправдано ли е, обаче, да поверим вековни цивилизационни ценности на краткотрайното съществуване на компютърните технологии? Използваните сега електронни памети ще могат ли да съхранят надеждно за бъдещите поколения всички информационни ресурси, които създаваме днес? Информационната лавина води до създаване на все повече и повече битове и байтове. Производството на цифрови данни расте главоломно, затова трябва да се намери решение на проблема за дългосрочното запазване на информацията, която създаваме днес. Тук не става дума за съхранение за период от няколко десетилетия, а по-скоро за столетия и хилядолетия. Този проблем е изключително актуален за архивите и музеите, които пазят за вечни времена и управляват културното и историческото наследство. Така например, няма запазен оригинален запис от първите стъпки на човека на луната през юли 1969 г., останало е едно копие в лошо качество. Оригиначните записи от камерите на НАСА са били изтрети по невнимание преди 35 години ¹, останали са само копия от видео-емисии в лошо качество, които тогава се предаваха в реално време по телевизиите в света. Това е пример, който онагледява ниската надеждност на техническите носители и работата с тях.

Държавното управление не допуска подобни грешки. Известни са методите, които се прилагат за дългосрочно запазване на документи с особено значение и ценност. Принципите на този начин на конвенционално архивиране не са променени и до днес. Дър-

жавата непрекъснато произвежда документи на хартия, които след около 15 години се предават на архивите. Това са документи, които се отнасят до националната сигурност, проследяват действието на държавния апарат в течение на годините. Съхраняването в архива документално наследство е държавно богатство. Проблемите на конвенционалното архивиране недвусмислено се изразяват в недостиг на място за съхранение на хартиените документи. Средно годишно в държавни исторически архиви постъпват хиляди линейни метри от документи. Преходът към електронно управление, който се извършва сега, трябва да подготви архивите за времето след хартията, за електронните документи. Тук е необходим нов начин на архивиране. Електронните документи не се предават физически в архива, а постъпват в неговата компютърна мрежа по защитена линия. Фондообразувателите могат да предават в архив по този начин произволни цифрови обекти, текстови файлове, електронни таблици, изображения, цифрови филми и звукови файлове. Дигиталния фонд може да поеме всичко това на едно място.

Проблемите в тази сфера могат да се онагледят с един пример. Счетоводните документи, изготвени като Ексел таблици, съдържат в клетките си формули. При разпечатване на таблицата виждаме само една част от нейното съдържание, т.е. по този начин не може да се постигне цялостно съхранение на подобни файлове. Необходими са програми, които да подпомогнат архивиста, при преобразуване на постъпващите документи в стандартен формат. По-стари документи, които са редактирани с остарели програми, подлежат също на подобно преобразуване. Текстове, които са изготвени с Уърд 2.0 на Майкрософт, вероятно няма да бъдат разчетени след 15 или 20 години. Затова е наложителна миграцията на електронни документи от остарели и специфични формати в универсален формат, който днес и през следващите години ще се използва като стандартен, напр. pdf. Така електронният документ ще

е подготвен за дългия си път в далечното бъдеще.

Съхранението на подобни документи също е сериозен проблем. Необходими са цифрови хранилища, които гарантират висока надеждност и информационна защита. Прилагат се няколко редундантни цифрови масиви за съхранение, които позволяват дублирането на данните, както и произвеждането на електронни застрахователни фондове на определени периоди от време. Само така може да се гарантира необходимата висока степен на защита на електронните документи. Подобна технология би гарантирала електронно архивиране за период от 30 години. Преобладаващата част от файловете на електронния архив се съхраняват на магнитни ленти, които периодично се проверяват за настъпване на деградация. Данни, които се използват по-често, могат да се съхраняват на магнитни дискове. Това, за сега, е върхът в развитието на цифровата памет за дългосрочно съхранение. От 50-те години на миналия век, когато се изобретява магнитния диск, неговият капацитет непрекъснато расте като се удвоява на всеки 20 месеца. Днес вече е достигнат минималният размер на магнитните площи, при който те запазват своята термична стабилност. Това означава, че след известно време запазената там информация може да бъде загубена. Съществуват материали, които са в състояние да компенсират този недостатък, но проблемът при тях е прекалено високата стабилност, която не позволява презапис на данните. Изглежда, че можем да ползваме твърди дискове, които да бъдат презаписвани, или само такива, които са стабилни в дългосрочен период. Намерено е решение, което позволява съчетаването на двете свойства, т.е. използват се магнитни покрития, които са презаписваеми лесно и под първото покритие имат втори, стабилен слой. Записаната в първия слой информация, се отлага лавинообразно върху долния стабилен слой. Докато информацията в горното покритие е полезна за презаписване, то отложената в долния слой информация се

запазва за дълго време непроменена. Така могат да се конструират твърди дискове с няколко магнитни покрития, които гарантират дълготрайно съхранение в комбинация с възможността за презапис върху минимална площ. Това решение задоволява потребността от масови памети за период от около пет до десет години. След това неминуемо ще се наложи използването на третото измерение, така че дискът да може да съхранява информация в целия си обем, а не само на повърхността.

Несъмнено, дигитализацията на документи от технически аналогови носители (магнитни звукозаписи, филмови ленти) спасява ценни ресурси от безвъзвратното им унищожение. Но дигитализацията не представлява универсално решение за дългосрочното архивиране, защото жизнения цикъл на цифровите формати е много по-кратък от този на аналоговите медии. Дигитализацията днес е само една първа стъпка в насока на създаването на архиви за дългосрочно съхранение. Файловете трябва да се движат, иначе загиват. Те трябва да се проверяват и презаписват непрекъснато, да са в движение, само така те ще останат живи. Така, както е необходима непрекъснатата грижа за традиционните архивни фондове чрез предаване на знанията от поколение на поколение в смисъла на съвременния архивен мениджмънт. Тук се поставя въпросът, какво да търсим и как се прави търсенето в наличния масив. До сега трансферът на знанията е действал безупречно, затова днес можем да намерим и разчетем документи, които са били създадени преди стотици години. Макар понятията да променят значението си през вековете, чрез разбирането за историческия контекст може да се вникне в съдържанието на понятията и на документите. Без допълнителни знания не е възможно до се разкрие съдържанието на старите текстове. Така, както сега се нуждаем от допълнителни сведения за условията на създаване на документите, в бъдеще ще са необходими подобни изследвания, които разкриват условията

на създаване на цифровите файлове. Бъдещите компютърни археолози и архивисти ще трябва да разкриват софтуера на 20-ти век. Без допълнителни сведения историците на бъдещето биха открили само един неразбираем куп от нули и единици. Ние оставяме един неразгадаем лабиринт от формати на файлове, който в бъдеще няма да бъдат разгадани без допълнителни сведения относно начина на създаването им. Всъщност, данните сами по себе си нямат никаква стойност, цифровият файл винаги се разчита само с подходящата програма. Затова е необходимо допълнително помощно средство за разбиране на съдържанието на цифровите файлове. Софтуерът, който ползваме днес, не създава такива помощни средства. Дори ако сме в състояние да предадем дигитализираната информация в пълната и цялост на следващите поколения, нямаме никаква сигурност, че те ще могат да я разчетат. Необходимо е описание на формата на данните, на тяхната структура, както и описание на софтуера, с който да се разчете съдържанието. Това би бил ключът за цифровото наследство, което ние трябва да оставим на поколенията.

Дигитализацията в библиотеките е ориентирана към разширяване на възможностите за достъп. Гугъл работи върху създаването на цифрови копия на повече от 400 000 книги от периода от 16-ти до 19-ти век, съхранявани в Австрийската библиотека в рамките на европейския проект Europeana ². В резултат на това съдържанието им става достъпно в интернет. Дигитализацията се отразява чувствително върху начина на ползване на библиотеките от техните читатели. Те могат да се възползват от огромното предимство на цифрово съхранената информация, а именно възможността за многократно копиране и презаписване и предоставяне на произволно място за кратко време. Сега се дигитализират особено ценни книги, които така стават достъпни от широк кръг читатели. Наред с единичните много ценни екземпляри, интересни за дигитализация

са и периодични публикации, напр. годишни течения от вестници и списания. Към подобни издания интересът расте непрекъснато. Тук избиращото дигитализиране на малки обеми не е интересно. Потребителите искат да търсят в огромни хранилища от данни и да работят с много разполагаеми екземпляри. Непрекъснато расте броят на читателите, които ползват онлайн ресурси от дигитални читални. Музеите също са ориентирани към новите технологии. Ценните експонати трябва да станат достъпни и извън хранилищата и изложбените зали. Изготвят се цифрови изображения за експонати, които са предвидени за различна употреба, за плакати или за научна употреба. Изображенията се комплектват в съответната база данни.

Възможно ли е да се справим с огромната лавина от информация, която постъпва от музеи, библиотеки и архиви. Броят на лентовите и дисковите памети, които формират ресурса на един информационен център, никога няма да е достатъчен за постъпващата отвън информация. Решението на този проблем е децентрализацията, т.е. информацията не бива да се натрупва на едно място, а да се разпространява на много места. Колкото повече копия се създават, толкова по-висок е шансът да се възстанови оригинала. Възможно ли е обаче да се пази всичко? Изследванията показват ³, че скоро ще бъде достигнат момент, когато производството на данни ще нараства много по-бързо отколкото производството на памети за съхранението им. Когато се случи това, ще стане ясно, че запазването на информационните ресурси може да става само избиращо. Подходът за съхраняване на всичко на всяка цена е обречен на неуспех. Затова е необходим механизъм за оценка на информацията, за преценка, какво може да се изхвърли и какво да се запази. Механизмите за решение на проблема са заложили в природата, подобно на начините на действие на дългосрочната и краткосрочната памет. Така в дигитални архиви загубата ще бъде

също толкова важна както съхранението. Само ако забравяме правилно, ще съумеем да запазим тези неща, които ще бъдат полезни в бъдеще.

Дигитални технологии за архивиране чрез прилагане на методите на форензиката

В помощ на съвременния архивист при решаването на проблемите около електронното архивиране се поставя цифровата форензика като една относително нова област, занимаваща се с възстановяване и анализиране на данни от цифрови формати с намерението да разкрие съдържание и автентичност извън частните приложения в областта на компютърното хакерство и киберкриминалистиката. Понастоящем цифровата форензика се развива в най-разнообразни направления, включително в сферата на електронните документи и архиви. Архивната цифрова форензика има пряко отношение към проблемите на документалното историческо наследство. Основната ѝ задача се състои в пресъздаване и възстановяване на съдържанието от файлове, записани върху различни компютърни памети в най-разнообразни формати. Първостепенно форензиката се ориентира към документи, които оригинално съществуват в електронен вид. Преобладаващата част от електронните документи днес са създадени електронно и попадат в т.нар. категория „born digital”⁴. Цифровата форензика предлага подходящи средства, методи и инструменти за възстановяване на съдържанието на електронните документи в цялост, след като са били извлечени от цифровия източник. По-точно, методите на цифровата форензика позволяват възстановяването на изтрети файлове, особено интересни са възможностите за реконструкция на заличени версии от електронно създадените ръкописи. Възникват определени морално-етични проблеми както и херменевтични тълкования около документалното наследство с оглед на ролята на модерната архи-

вистика при определяне на границите между личното и публичното във веригата фондообразувател – архивист – общество.

Още през 1985 г. МакКензи определя обсега на електронно генерираното съдържание като текст, който включва вербална, визуална, звукова и цифрова информация, под формата на изображения, печатни произведения и музика, звукозаписи, на филми, видео и всякакви компютърно съхранени данни ⁵. Същественото на тази дефиниция, наред със споменаването на понятието цифрови данни, е пълното освобождаване от намерението за библиографско копиране на мисълта и заместването му с материалните подробности около начините на съхранение, което стои в основата на форензиката.

Изследването на Рос и Гоу ⁶ от 1999 г. е друга отправна точка за съвременната цифрова форензика. По-новите публикации в областта се отнасят до актуални носители и системи, а в споменатото съобщение се прави обзор на методите с редица приложни примери, които се използват за възстановяване на цифрови данни от исторически носители. И наистина, по-вероятно е архивистът да работи върху проблем, който е свързан с остарели формати и системи отколкото с възстановяването на данни от актуални носители. Интересен пример се цитира от времето на обединението на Германия, когато във Федералните архиви постъпват електронни носители от бившата ГДР. Данните са били недостъпни, не поради физическо разрушаване, а заради различията в хардуера, софтуера, формата и кодирането на документите. Компютърните системи в Източна Европа, които са използвани през 80-те години на миналия век, са били деривати на западни компютри от 70-те. Отбелязва се заниженият качествен контрол при производството на цифровите носители, особено на твърдите дискове, при които неравностите в повърхността на магнитния слой повишават вероятността от загуба на информацията. Съществените изводи, които са били направени

тук са, че надеждното съхранение на данните трябва да се прави заедно с подходящата документация. Става ясно, че архивирането на дигитални материали има свои частни проблеми, отнасящи се до формата на данните, програмите и документацията за тях, които се решават с помощта на нетрадиционни методи (например с привличане на предишни системни администратори).

Практиката на цифровата форензика се разпростира между абстракцията и индивидуализацията, между изменчивостта и стабилността. Според Фармер и Венема изменчивостта е артефакт на абстракцията, който прави компютърните системи използвани. Според правилата на изменчивост вероятността за съхранение на информацията расте с увеличаването на мимолетните подробности в противовес на деструктивните процеси⁷. Колкото и да се стремим да съхраняваме всички сведения наведнъж, невъзможно е да записваме промените в процеси и файлове в реално време, защото докато запазваме данни в една част от паметта, данните в другата и част се променят. От известния тест на Тюринг⁸ знаем как да установим интелигентността на една машина. Форензиката е своеобразен тест на Тюринг, защото проверката на информацията, съхранена в компютърна система се свежда до изводи относно достоверността на данните: дали информацията отразява действително състояние или вървим по следите на нещо, което е било недобросъвестно променено.

Електронните документи изправят архивите пред разнообразни предизвикателства, от начините за съхранение на документалното наследство в електронен вид, а това са етични и методологически проблеми, до техническите въпроси, които касаят целостта, достъпността, цената на цифровото съхранение и възстановяването на информацията. Цифровите носители, които постъпват в електронния архив за съхранение, са както в исторически така и в съвременни формати. Стратегиите за съхранение на данните, които

архивът преследва, отделят внимание на редица фактори. Започва се от намирането на подходящ хардуер за достъп до съответните цифрови носители и се стига до разпознаването на файлови системи и формати. Възможна ситуация е в архива да постъпят документи на цифрови носители (флопи дискове, оптически дискове, външни и вътрешни харддискове и т.н.). Или цяла компютърна система, която трябва да се изследва и анализира. Начинът, по който информацията се съхранява на носителя, се определя от файловата система. Съществуват разнообразни файлови параметри в зависимост от използваната при тяхното създаване и жизнен цикъл файлова система. Като примери можем да споменем дължината на имената на файловете както и знаците, които се използват в тях. От гледна точка на архивното съхранение имената на файловете трябва да останат непроменени заради принципите, които се спазват при създаването им във фондообразователите. Технологиата, която тук предлага компютърната форензика, е произвеждането на огледален побитов образ на данните от оригиналния носител. С това се редуцират проблемите, произтичащи от употребата на различни файлови системи. Но когато този огледален образ се превърне в съставна част от цифровия репозиториум в архива, той се включва в друга сложна файлова структура. На лице е едно външно ниво на огледалния файл, във вътрешността на който са запазени индивидуални файлове в оригиналната файлова система. Когато в архива постъпват пълни компютърни конфигурации като физическа среда заедно с файловете с данни, софтуера, който е използван за създаването им, и с контекстни сведения на системно ниво, на реконструкция подлежат всички подробности за създателя на документите и неговия начин на работа. Възстановяват се следите от възникването на документа до неговия окончателен вид. Компютърът е работна среда, взаимодействаща с други компютри и виртуални мрежи, които не са постъпили в архива. Приложение намират неинвазивните техно-

логии за регистрация, при които информацията се извлича при оптимални за оригиналните носители условия, без опасност за техния интегритет.

Проблемите около историческите носители и архивирането на електронни документи са в унисон с развитието на компютърните технологии. Цифровата форензика предлага средства и методи за по-ефективна и надеждна работа в електронния архив като се започне от регистрацията на цифрово създадени документи, определянето на оригиналния им формат и условия на създаване и се стигне до взаимодействията на документите във виртуална среда. Миграцията на файлове в актуални формати е една възможна стратегия за работа. Паралелно обаче трябва да се запазва оригиналният побитов образ на цифровия носител, който да съпровожда преобразувания в актуален формат файл. В образа на оригиналния носител са включени всички скрити и изтрити файлове и данните запазват тяхната пълна функционалност. Чрез емуляция в електронния архив се пресъздават условията на работа от исторически компютърни системи върху съвременен хардуер. Така документите стават достъпни за изследване в оригинални условия, отговарящи на тези при тяхното създаване. Файловете на цифрови носители варират от елементарни документи с текст на една страница, без специално форматиране, до по-сложни конструкции като хипертекстове, цели уебсайтове или йерархични бази данни. В същото време един елементарен наглед документ може да включва персонализирани елементи или скрити сведения, които се отразяват върху начините на дългосрочно архивиране и достъп. Някои автори използват променливи кодове в Уърд за поставяне на допълнителни сведения в колонтитулите на документа. Тези променливи кодове се актуализират при всяко отваряне или отпечатване на документа. Това е още един пример в подкрепа на методите на цифровата форензика чрез побитово регистриране на образа от оригиналния но-

сител. Създаването на образ от оригинала в един единствен файл, който съдържа 1000 оригинални файла, организирани в някаква сложна йерархия, е много по-лесно отколкото копирането им поотделно и пресъздаването на логическата структура. По този начин се улеснява и извличането на метаданни към архивираните файлове. Ясно е, че образът на цифровия носител представлява абстракция или своеобразна интерпретация на физическите особености, които съществуват в реалната медия и че образът е само едно съответствие на реалния артефакт.

В известна степен историческото наследство е резултат от взаимодействието на правителства, организации, обществени групи, на семейството и отделните личности, според начините по които те общуват помежду си. Компютърните файлове също са част от някаква сложна система, която определя вътрешните отношения. Съхранението на електронни документи не означава да запазим само единичния обект. Интересни са най-вече неговите отношения към други обекти, значението на цифровия обект като част от сложно организирания процес в пълния му жизнен цикъл. Именно тази обвързаност на отделния файл в конкретна система, независимо дали това е файлова система или нарочно създадена стратегия в рамките на сложна виртуална среда или мрежа, прави отделния файл незаменим и уникален. От друга страна сме длъжни да отчитаме възможностите, които Интернет предлага за разпространение и достъп на електронните документи, независимо от техния формат – текстове, изображения и звуци, голяма част от които са пуснати в обръщение в мрежата непосредствено след тяхното създаване (напр. видеоклипове и снимки в YouTube и Twitter). Ако не сме в състояние да запазим подобни цифрови обекти, бихме загубили извори, историческата значимост на които в последствие би се оказала съществена. Множеството отделни елементи могат да се превърнат във важни фрагменти при осмислянето на сложната цялост.

Основно свойство на един документ, независимо дали е отпечатан на хартия или представлява цифров файл е неговата достоверност и тя трябва да се запази през целия жизнен цикъл. Достоверността остава ненакърнена и във всички фази от движението на електронния документ, от първата му регистрация и извличане на метаданни в електронния архив до реализирането на стратегии за дългосрочно съхранение чрез миграция или емуляция. Като основен компонент на достоверността надеждността отразява свойство, което касае фактологическата същност, докато автентичността се отнася до предмета на неговите претенции. Автентичността на дигитални обекти понякога подлежи на субективна дефиниция според конкретния случай. Субективността на определението е особено важна, когато става дума за документалното историческо наследство, създадено от отделни личности, а не от служителите в действащи институции. Защото там документите преминават през много ръце и се проверяват периодично, преди да постъпят в архивохранилището.

Когато говорим за електронно създадени документи, има много повече възможности за нарушаване на тяхната достоверност, отколкото при традиционните документи, напр. чрез заличаване на метаданните от дигиталния обект, които са важен елемент на достоверността. Инструментите на цифровата форензика позволяват реконструкция на извършените промени. Така би могъл да се възстанови произходът на постъпилия в архива електронен документ. От друга страна електронни документи губят своята достоверност много лесно – не само физически, но и на логическо ниво (промяна на фаловите и техните метаданни - датата на последната промяна или достъп до файла, напр.). Те са уязвими от момента на напускане на притежателя или автора до постъпването им в електронния архив. Налага се използването на неинвазивни методи за достъп до съдържанието на електронните документи. В момента на

постъпване на архивохранилището задължително се регистрират всички сведения около достоверността, които да удостоверяват надеждност и автентичност. Методите на форензиката позволяват да се определи автентичността на файловете, да се разкрият техните логически и физически характеристики, без да се променя оригинала в цифровия запис. Наред с това цифровата форензика позволява възстановяването на изтрети и скрити файлове както и да се прави търсене на текстове и изображения с цел разкриване на конкретно съдържание. Аналитичните възможности на цифровата форензика разкриват критични данни, като например временни файлове или тези от историята на посещенията на браузъри, които авторът не е имал намерение да предава в архив. Използваните методи от една страна служат за определяне на автентичност, но от друга страна позволяват разкриването на неявни връзки в дейността на фондообразувателите.

В ерата на цифровата информация професията на архивиста е поставена пред нови изисквания относно професионалната етика. Той получава уникален достъп до електронно създадени документи на организации и отделни лица. Нов смисъл придобива и понятието реставрация, тъй като архивистът има задачата да управлява цифровите обекти през пълния им жизнен цикъл. Цифровият реставратор има пълната власт над цифровите обекти от постъпването им в архива до дългосрочното им съхранение в електронните репозиториуми. Достъпни стават личните цифрови истории на хората, които са предоставили своите фондове в архив. С цифровата форензика се възстановява съществена част от уеб историята на фондообразувателите, разкривайки поведение, което те не са имали намерението да предават за съхранение (напр. конфиденциална информация от финансово или медицинско естество).

Особено значение придобиват проблемите, които са свързани със сигурността в електронни архиви. Налага се разделянето на

материали за свободно ползване от тези с чувствително съдържание, дори изключването им от справочните форми за публикуване. Ясно е, че съвременната култура на социално общуване налага едно по-свободно отношение към предлагането на информация. Понякога намерението за гарантиране на сигурност принуждава архивите да унищожават информация за да избегнат опасността от попадането и в недобросъвестни среди. Или да създават т.нар. „затворени“ архиви с физическа защита, която да гарантира необходимото ниво на сигурност.

Друг съществен въпрос около електронно създадените документи е тяхната ценност. Към настоящия момент цифровата информация не притежава никаква комерсиална стойност в смисъла на тази, която има една оригинална грамота или ръкопис. Експертизата на ценността на електронния документ трябва да става от гледна точка на неговата информационна стойност, а не според начина на формалното му представяне и използваните носители. Независимо от възможността за многократно копиране на файлове, съществуват обаче методи за разкриване на уникални файлове, особено със средствата на цифровата форензика, те са полезен инструмент при изготвяне на подобни експертизи.

Бележки:

- 1 Kaufman, M. The Saga of the Lost Space Tapes. The Washington Post, Jan 31, 2007
- 2 <http://www.google.com/hostednews/afp/article/ALeqM5gQRnbbvo2WkH8DzHcf04Fs6y4usg>
- 3 Вж. напр. Lesk, M. How Much Information Is There In the World? <http://www.lesk.com/mlesk/ksg97/ksg.html>
- 4 Вж. напр. Barata, K. Archives in the Digital Age, Journal of the Society of Archivists 25, no. 1, 2004

- 5 McKenzie, D.F. Bibliography and the Sociology of Texts: The Panizzi Lectures 1985. London, The British Library, 1986
- 6 Ross, S. A. Gow. Digital Archaeology: Rescuing Neglected and Damaged Data Resources. South Bank Univ. London, 1999
- 7 Farmer, D. W. Venema. Forensic Discovery. Addison Wesley, 2004
- 8 Тестът представлява своеобразно интервю между човек и машина, при което интервюира-щият задава въпроси, без да знае, дали отговорите се получават от машина или от човек. Ако отговорите на машината не са различни от отговорите на човек, тогава същата притежава интелект. Turing, A.M. Computing Machinery and Intelligence. Mind, Vol.59, No.236, 1950, pp.433-460

Библиография:

Brantl, M. et.al. Massendigitalisierung deutscher Drucke des 16. Jahrhunderts. Ein Erfahrungsbericht der Bayerischen Staatsbibliothek. Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie 56(2009), 327-338

Conway, P. Preservation in the digital world. <http://www.clir.org/pubs/reports/conway2/>

Dean, J. F. Digital imaging and conservation: Model guidelines. Library Trends, 52 (2003), pp. 133-137.

Edmondson, R. Audiovisual archiving: Philosophy and principles (document code CI/2004/WS/2). Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001364/136477e.pdf>

Foltz, P.W. Models of Human Memory and Computer Information Retrieval: Similar Approaches to Similar Problems. Univ. of Colorado,

Boulder CO 80309

Jenkinson, H. Reflections of an archivist. In M. F. Daniels & T. Walch (Eds.), *A modern archives reader: Basic readings on archival theory and practice* (reprint, pp. 15-21). Washington, 1984

John, J.L. Digital Forensics and Preservation. DPC Technology Watch Report 12-03 November 2012.

Kirschenbaum, M.G., R Ovenden, G. Redvine. Digital Forensics and Born-Digital Content in Cultural Heritage Collections. Washington D.C., 2010.

Ross, S., A. Gow. Digital Archaeology: Rescuing Neglected and Damaged Data Resources. JISC/NPO Study - Electronic Libraries (eLib) Programme on the Preservation of Electronic Materials. February 1999.

ПРИНЦИПЪТ НА ИСТОРИЗМА И ТЕМПОРАЛНОСТТА В ОБУЧЕНИЕТО ПО ИСТОРИЯ

Красимира Табакова,

Формиращата функция на историята е призната отдавна. Тя дава знания на младото поколение за отминали времена и епохи, но същевременно разкрива връзката минало – съвременност. Но разкриването на процесите се осъществява и по пътя на прилагането на някои специфични методи и принципи на самата наука. Така учениците, първоначално плахо, а впоследствие все по-уверено надникват в тайните и кухнята на науката история.

Още през 30-те години, големият швейцарски психолог Ж. Пиаже обръща внимание на формирането на представите за историческото време сред подрастващите. Както посочва, това не става интуитивно, а изисква когнитивна конструкция и развитие на представите. Пиаже счита, че децата възприемат историческото време в три големи етапа – живяното време; осезаемото и възприетото. Човек притежава способността за осъзната оценка на времето. Известно е, че времето може да се възприема от един или друг човешки индивид като плавно протичащо или като накъсано, компресирано или разтеглено, а в различни възрастови периоди през съзнателния живот на човека е по-характерна различна насоченост във времето. К. Левин, счита, че субективният момент на възприятието се състои в това, че човек изживява настоящето, като го свързва с очаквания за бъдещето и спомени за миналото“¹ За да се разберат историческите процеси и промяната в тях, трябва да обръщаме внимание на няколко основни принципа приложими в обучението по история. Ще се спрем на

Водещите: историзмът, хронологизмът, принципът за пространствена локализация, за свързване на историята със съвременността,

които всеки учител трябва да вземе под внимание в работата си.

Едно от определенията за историята е, че нейната основна задача се свежда до изследването на конкретни, ограничени във времето и пространството исторически събития и процеси.

1. Принципът на историзма

Ако се обърнем към философията на историята трябва да отбележим, че историзмът е направление във философията, вдъхновено от идеите на Бенедето Кроче и Леополд фон Ранке. Същността се състои в идеята, че всяка реалност е продукт на обективното историческо развитие.

Прилагането на този принцип означава, че е необходимо да разкрием всички онези исторически факти и събития и да покажем техния обективен характер. Някои автори на тази база твърдят, че историята е точна наука, защото историкът не може да промени историческите факти и събития, не може да изменя историческата реалност и картината за нея. Затова той не може да гадае за поливариантността на нереализираните възможности, макар напоследък да се засилва интересът към алтернативните исторически ситуации. Във всички случаи историзмът налага пред учениците да се разглеждат безспорно доказаните факти, те да бъдат свързани в система, да се разкрият закономерностите, а не да се възприемат от учениците в един хаотичен вид.

Тук отново опираме до методологията, която се възприема от историците за изясняване на историческите събития и тяхната интерпретация.

2. Принципът на темпоралността (историческо време и хронология)

За да разгледаме въпроса какво място трябва да заема проблемът за историческото време в обучението трябва да тръгнем от епистемологичната концепция върху това. По този начин ще разберем и трудностите, с които се сблъскват учениците. Тук ще се спрем на няколко проблема, поради важността на въпроса, тъй като историческото време е основно в разбирането на историческото познание в неговата цялост. Защо е необходимо да се изучава историческото време? Преподаването – ученето на историческото време има като обосновка историческото възпитание на гражданите, но тук говорим за осмислено историческо образование, свързано със съвременните проблеми и с реалния живот.

Времето е една от основните категории или понятия в историческата наука. То е най-важният параметър на историята. Да се твърди, че процесът на концептуализация на историческото време представлява трудност в обучението и ученето на историята, е като да констатираме нещо очевидно, което е дискутирано в различни изследвания.²

Концепцията за историческото време

От гледна точка на Историята като наука, можем да твърдим, че историческото време представлява основополагащо понятие, в смисъл, че по един или друг начин стои в основата на формирането на историческите представи, тъй като в него се преплитат и други исторически понятия.

Преди да уточним неговото значение, е необходимо да представим някои общи разсъждения върху историческото време и неговото протичане и продължителност.

В социален смисъл, можем да приемем, че нарастващото съзнание за времето разграничава по-специално съвременния чо-

вешки вид от неговите предшественици. В нашето ежедневие постоянно се безпокоим от „времето“ като се консултираме с нашия часовник. Дори до налагането на модерната индустриална цивилизация, животът на хората е бил много по-малко зависим по един съзнателен начин от времето; никога, в сравнение със съвременната епоха, не е било отдавано толкова голямо значение на времеви-те аспекти на различните феномени. В този смисъл сме съгласни с каталунския дидактик Хуан Пажес, който твърди, че темпоралността представлява основният елемент на личността и е един съществен аспект в социалната конструкция на реалността³.

Очевидно, между личностното време и общественото, на което обръщаме внимание сега, и от друга – историческото, има както прилики, така и разлики.

Кои са основните разлики?

Не е едно и също да мислим в часове, седмици, месеци и години, или да правим това в петилетки, десетилетия, векове, хилядолетия и ери. Личното време (персоналното) е емоционално, близко, значимо; историческото време е безличностно (основно), далечно, на разстояние.

Личното време е индивидуализирано, трудно е за общуване, притежава субективно измерение; историческото време се занимава с продължителността, последователността и промяната в колективни събития.

Какви са приликите?

- двете се разделят на минало, настояще, бъдеще;
- двете прибягват до математически мерни единици;
- двете са подложени на различен ритъм на развитие, на уско-

рение или забавяне;

- при двете имаме процеси на промяна.

Време и история

Но всъщност, какво е историческо време, каква роля играе в конструирането и следователно в разбирането на историческото познание? Да видим някои становища:

Ж. Льо Гоф, когато анализира понятието за историческо време и различните проблеми свързани с него отбелязва: *„Каква връзка има историята с времето, с продължителността?... Историята е наука за времето. Тясно е свързана с различните концепции за времето, които съществуват в едно общество и са същественият елемент на умствения, мисловния апарат на неговите историци”*⁴.

Марк Блок, един от основателите на Школата на Анали, също отделя специално внимание на значимостта на времевото измерение. Така, когато определя историята, той посочва, че: *„Историята е наука за хората във времето... и историческото време е същинската плазма, в която се къпят явленията и нещо като място за тяхното разбиране”*⁵.

Фернан Бродел, друг ярък представител на Школата на Анали, е много ясен когато говори за значението на историческото време: *„Историкът не избягва никога времето в историята, времето се прилепва към неговия начин на мислене както пръстта към лопатата на градинаря”*⁶.

ТАБЛИЦА 1

Историческото време и неговите измерения

Т е м п о р а л н а категория /времева	Аспекти, които да се отчетат
Хронология	различни начини за измерване на времето: календари, хронологически ери конвенционалност на хронологията датите, като опори на хронологията хронологично време: диахронна последователност и синхрон – сравнения графично представяне
Продължителност	пространствени измерения на времевата категория измерване на ритмичността на историческата продължителност разнообразие на историческата продължителност. Събития, конюнктури, структури
Периодизация	проблеми за установяването на исторически периоди периодизация срещу промяна предложения за периодизация: политически критерии, класически измерения, исторически материализъм
П р и ч и н н а последователност	Причина и историческо обяснение Типология на причините Време и причинност
Историческа промяна	Измерения на историческите промени Ритъм на различните промени Промяна и постоянство/ застой Промяна и прогрес

Интегриращи аспекти на историческото време

Тук ще се опитаме да изясним кои са основните аспекти, които трябва да вземем предвид, когато говорим за историческо време или темпоралността.

Позитивистката концепция, която оказва силно влияние върху обучението по история, традиционно води до известна обърканост и неяснота по въпроса за „историческо време“ и „хронологично време“. От подобна позитивистка позиция, хронологията се разбира като основен, ключов елемент за обясняването на историческото познание, като вътрешна форма за измерване на времето с конвенционален характер, което, както посочват някои автори, измества сложното присъствие на темпоралността в историческото познание. Очевидно е обаче, че историческото време отива отвъд чисто хронологическото измерение. Както стана ясно, от гледна точка на епистемологията от началото на XX в., в историческата темпоралност можем да включим различни категории. Така, както посочихме вече, освен за хронологията, ще говорим за продължителност, периодизация, за причина – следствие или за промяна. В контекста на всяка една от тези категории можем от своя страна да посочим и други, които да помогнат разбирането на сложността на историческото познание: ритмичност, застой, конюнктура, събитие, прогрес или едновременност.

Хронология

В контекста на историческата темпоралност, хронологията заема основно място. Тя е значима както по отношение на перспективата, от гледна точка на историята като наука, така и на историята като учебна материя. Затова ще се опитаме да поставим хронологията на полагащото ѝ се място.

Вече посочихме по-горе как поради прекомерното внимание, което ѝ е отделяно, се стига до пренебрегването на други важни категории на историческата темпоралност, дори се стига до объркване, в различни моменти, на историческото време с хронологичното време. В този смисъл, трябва да кажем, че хронологията е само един от елементите на историческото време.

Човекът, в процеса на протичането на историята и поради нуждата от социална организация, се е научил да мери времето и да си служи с това измерване; различни цивилизации в различни моменти на историческата еволюция, са създали календари, базиращи се на хронологията. Припомнете си изучаваното по Увод в историческото познание и по-нататък прилагайте вече усвоените знания. Както посочват някои дидактици на историята: „...хронологията има смисъл от момента, в който започват да съществуват календарите, тъй като тяхната цел не е друга, освен да разположат събитията в историческото развитие на човечеството”⁷.

Значителни са историческите изследвания, които анализират различните форми, в които времето е било възприемано, описвано и изяснено от различните цивилизации от най-примитивните времена до ден днешен. Сред най-значимите, както посочихме вече са Ж. Льо Гоф, М. Блок, но също така съвременния философ Дж. Уитроу⁸ и др.

Важен елемент, който трябва да отбележим във връзка с хронологията, представляват датите. Няма съмнение, че този хронологически компонент има голямо значение в традиционното преподаване на историята. Без претенциите да се отхвърля и в модерното обучение, ще посочим, че датите, сами по себе си не изграждат историческото знание, а придобиват смисъл когато се обяснят в контекста на периода, който характеризират, защото те могат да обяс-

нят даден период, чрез тях да се синтезира сложната взаимовръзка между множество социални явления.

Но защо е важна хронологията, каква роля играе при разбирането на историческите знания? Лео Гоф подчертава нейната роля като инструмент, който позволява да се контекстуализират в историческата еволюция различните събития и както посочва, тя „изпълнява съществена функция като водеща нишка и играе ролята на спомагателна наука по отношение на историята”⁹.

Ще ви цитирам и разсъжденията на испанския изследовател Туньон де Лара, който също извежда стойността на хронологията, като я поставя в точните ѝ рамки или на точното място. В съчинението си „Часовникът на историята” той отбелязва: „Няма нищо по-страховито от дългия списък с дати, който узурпира името на историята, и още по-лошо ако те са придружени с имената на крале и битки. Ще бъде обаче грешка да мислим, че реконструкцията на цялото минало, което е историята, може да се направи като изходим само от хронологията, т.е. от включването на исторически събития и факти в хода на времето. Историкът, който се осмелява да навлезе в територията на историята без да се опира на хронологията, ще бъде като пътник, който преминава по шосетата, на които са изтръгнати километражните стълбове и пътните знаци. Ако историята е време от миналото, то трябва да се измерва с неговия часовник и трябва да се отчита”¹⁰.

В крайна сметка и за да приключим с тази първа темпорална категория, която тук представихме, можем да кажем, че ползата от хронологията се корени в следващите аспекти:

- да направи възможно ориентирането в историята;
- да се разположи кога се е случило събитието по отношение

на настоящето;

- да се представи времето в графичен вид, било чрез хронологически координати, било чрез линия на времето;
- да се изчисли изтеклото време между различни събития;
- да се установи диахронната последователност, т.е. да се свържат събитията помежду си, според това дали това е станало преди или след (последователност) или се случват едновременно (едновременност);
- да се изведе съществуващата разликата между различни исторически процеси.

Историческата продължителност

Колко време просъществуват отделните епохи в историческата еволюция на човечеството – Античност, Средновековие и т.н.; кое продължава повече – Неолитната революция или индустриалната революция; имат ли същото историческо значение последните 15 г. на френския XVIII в. по отношение на първите години на века; колко продължава Средновековието; колко време е протекло от края на Втората световна война или от началото на демократичните промени в България?

Тези и много други исторически въпроси, които бихме могли да изброим, отвеждат към друга важна и основна категория когато трябва да разберем историческото време и като продължение – самата история. Тук имаме предвид продължителността на явленията, на събитията или на отделните периоди от историята. Важността на този въпрос е причината той да бъде поставян на разглеждане в множество изследвания.

Една първоначална проблемна ситуация бихме могли да

формулираме по следния начин: продължителността на историческите явления не е еднаква във всички общества; историческото време не протича по един и същи начин във всички социални явления. Продължителността на историческите явления не може да се обобщава, да се универсализира; историкът трябва да запълни темпоралната категория с пространствени измерения, приведена в точна социална формация или образуване.

3. Пространствената локализация

Това е следващият специфичен принцип. Той стои сред ръководните положения в обучението по история. Чрез историческото време и пространството учениците разбират значението на географския фактор за развитието на човешката цивилизация. В науката съществува специална теория за ролята на географския фактор. Не случайно първите прояви на съзнателна човешка дейност се появяват в района на Междуречието, Нил и т.н.

Учителят умело трябва да разкрива връзката между географската среда и протичащите събития, влиянието ѝ върху развитието на икономиката, комуникациите, търговските връзки и политическите отношения. Така се изгражда представата за специфичната историческа съдба на отделни райони, континенти, взаимните влияния и проникването на идеи чрез различните видове обмен.

Изграждането на пространствените представи имат особено значение при изясняване на войни, походи, военно-политически блокове и т.н. Тук се наблюдава най-ясно интердисциплинарната връзка между история и география, като се използват знанията както на тази дисциплина, така и от различни източници на извънучилищна информация – средства за масово осведомяване, Интернет, собствен опит и др.

Не бива да се смесва нагледният метод с принципа за пространствена локализация.

4. Принципът за свързване на историята със съвременността

Хегел твърди, че единственият урок на историята е, че никой не се учи от нея. И все пак историческите знания участват пряко във възпитанието на поколенията в дух на любов, привързаност към собствената страна, гордост от постиженията на собствената култура, икономика, наука и т.н. Тук ще перефразираме израза както „Бог прощава, но не забравя“, така и „Историята забавя, но не забравя“. Тя не забравя да оцени действително ценностните събития, допринесли за прогреса на човечеството. Винаги могат да се правят аналогии между отделни събития и явления, да се свързва минал с настоящ опит. Казахме, че корените на някои процеси могат да се търсят назад във времето, тъй като те се отразяват върху съвременността.

Разглежданият принцип има две взаимно свързани страни: общотеоретична (методологическа) и дидактическа. Във връзка с втората е важно да се очертават явления, чиято проекция се чувства особено ярко върху съвременността (Френската революция и съвременната епоха – за и против), да се свързват знанията за миналото със собствен опит, било то и от наблюдение чрез подчертаване поуките от миналото и свързването им със съвременността и т.н.

Бележки:

1 <http://research.unwe.bg/br20/5.pdf>

2 Carretero, M. J. I. Pozo, M. Asencio. La enseñanza de las ciencias sociales..., p. 103, p. 139.

3 Pages, J. Situar-se en el temps, situarse en la Historia. Barcelona. 1988, Guia N 124, p. 107.

4 Goff, J., 1991, p. 53.

5 Bloch, M. Op. cit., p. 26

6 Brodel, F. Op. cit., p. 97

7 Pages, J. Situar-se en el temps..., p. 120

8 Уитроу, Дж. Естественая философия времени. Москва, 2003, 200 стр. Книгата е публикувана 1960 г.

9 Лъо Гаф., Ж. Новата история. – Историци за историята. (Съст. М. Тодорова). С., 1988, 227 – 251.

10 Tuñon de Lara, M. El reloj de la historia. Barcelona: Laia. 1981, p. 26

ВСЕКИДНЕВИЕ В АРХИВИТЕ: ЩРИХИ КЪМ БЪЛГАРСКИЯ ПРЕХОД СЛЕД 1944 Г.

Анна Кочанкова

Политическият натиск върху архивните институции в периода на радикалните политически промени, настъпили в България в заключителната фаза на Втората световна война и след приключване на военните действия може да се определи и като всекидневие. То е белязано от преходното време – с характерната свръхполитизация, съпътстваща реструктурирането на държавността и промяната на културните кодове на обществото. Ще разгледам няколко случая.

За политическата употреба на архивите. В ново и най-ново време периодите на военни конфликти, а и на очакване на мира, са свързани със загуба на архивна информация, а впоследствие – с моделиране на паметта за епохи, хора и събития. Загубата на памет в случая е свързана с физическото унищожаване на документи, а от друга страна с целенасочено манипулираната, политическа употреба на информация, водеща до налагане на нови идеологически матрици и социална амнезия.

Какво е състоянието на Дипломатическия архив? Проучването върху документацията на архивния фонд на Министерството на външните работи и изповеданията (МВнРИ) показва, че най-значими липси и бели полета има сред шифрограмите, обменяни между министерството и българските легации през 1943 г. – за разлика от тези от 1939 и 1940 г., когато липсващи входящи и изходящи номера са рядкост. В определени случаи липсващите документи надхвърлят повече от 40%¹. Част от ведомствения архив на МВнРИ е унищожен при бомбардировките над София през януари-април 1944 г., а при евакуирането му от столицата друга част е напълно разбърка-

на. Не може със сигурност да се установи как архивът е пострадал от изнасянето на документи в СССР като военни трофеи.

Как победителите пишат историята се илюстрира от обвинителния акт, произнесен в заседание на VI състав на Народния съд, който налага редица квалификации и определения за царската династия и политическите режими в България по време на Втората световна война и през междувоенния период. Те стават отправна точка за произнесените присъди, а по-късно – и императив при общоисторическата интерпретация на периода.

При подготовката на Народния съд архивите на държавните учреждения са един от източниците на необходимите „документални свидетелства“, които трябва да подсиgurят легитимност на политическия терор, белязал прехода към ново държавно общество. От обвинителната реч на главния народен обвинител Георги Петров, изнесена на 24 януари 1945 г., се вижда, че като важни обвинителни материали, „за да може да бъде добре мотивирана обвинителната реч, а след това и присъдата“ са използвани дневника на Б. Филов, бивш министър председател и регент, дневника на регента ген. Н. Михов; шифровани телеграми за дипломатическите донесения на българските пълномощни министри и специални делегати до съответните министри и Министерския съвет, на брой повече от 200. Сред основните източници на доказателствен материал, подкрепящ тезата на обвинението, са рапортите на пълномощните министри по международното положение на страната и вероятния изход от него². В Дипломатическия архив се съхранява опис на документите, предадени от тайния архив на Държавния обвинител.

Така сред документацията на Първи състав на Народния съд, образуван за съдене на бившите министри, регенти и царски съветници, се срещат важни документи по външната политика и дипломацията на България за периода на Втората световна война.

По-точно, това са преписи от документи, съхранявани в архива на Министерството на външните работи, получени по официален път. В преписките между органите на съда и Министерството на външните работи се прилагат заверени по надлежния ред преписи от документи, чиято автентичност може да бъде верифицирана и чрез документосъхраняващата система, в които те са били създадени или приети, поддържани и използвани, разкриващи важни детайли от хронологията на събитията, външната политика и дипломацията.

Така архивният фонд на Народния съд е източник на важна информация, която, по различни причини, не винаги може да бъде открита в архивната документация на министерството. Същевременно тази документация е източник и за състоянието на Дипломатическия архив в началото на 1945 г., в това число за липсващи от изключителна важност документи.

Ще се позова на случаят с ген. Теодоси Даскалов³. Със заявление от 13 декември 1944 г. той е поискал от Министерството на външните работи „да получи преписи от следните дипломатически книжа: 1. Протокол от споразумението за преминаване на германските войски; 2. Отлагане подписване пакта от 1 ноември 1940 г. за по-късно; 3. Стопанската спогодба при преминаването на германците; 4. Разговора с Миланович – промемория от Ив. Попов; 5. Соболевото предложение; 6. Изложение на Ив. Попов до министър Драганов послучай приемането на поста министър на външните работи; 7. Промемория на Ив. Попов за разговорите му с Донован в началото на 1941 г.; 8. Нотата на Молотов за обявяване на война на България“. Съгласно уверенията на началника на Отдела за шифъра и тайната архива обаче, от посочените в заявлението осем документа, само три се намирали в архива на министерството и са били представени на съда⁴.

Ще използвам и случая с българския пълномощен министър в Букурещ Ив. Попов, външен министър в правителството на Богдан

Филов⁵. Попов слага край на живота си в Букурещ на 29 октомври 1944 г., като оставя саморъчни бележки, предназначени за съдебната власт. Тези бележки, наред с други документи, българската легация в Букурещ препраща в Министерството на външните работи, а по-късно те са изпратени служебно до първия състав на Народния съд. Документацията е съхранила и свидетелства за действията на следствените власти, които правят обиск в дома на Ив. Попов в Княжево, като изземват всички документи на покойния, включително неговото завещание. Именно при този обиск 77-годишната майка на Ив. Попов разбира за неговата кончина, прикривана от неговите близки. През декември 1944 г. тя подава до Първи състав на Народния съд заявление, молейки да ѝ се връчи препис от обвинителния акт и ѝ се предаде завещанието на покойния ѝ син⁶.

Документи от архива на външното министерство са представени и по досието на подсъдимия Първан Драганов, между които поверителен доклад № 73 от 14 юни 1939 г. от П. Драганов, пълномощен министър в Берлин до министър-председателя Г. Кьосеиванов; две шифровани телеграми от 23 и 24 юни 1944 г., когато е министър на външните работи до българската легация в Москва; съдържание на съобщението, направено от мисията на СССР на правителството на Багрянов и др.

Документи от архива на Министерството на външните работи са изисквани по официален път и от действащата в България по силата на подписаното на 28 октомври 1944 г. примирие Съюзническа контролна комисия (СКК). На 4 септември 1945 г. зам.-председателят на СКК в България ген. С. Бирюзов изисква от министъра на външните работи и вероизповеданията П. Стайнов да представи на разположение на СКК, за предаване на Международния военен съд, „всички намиращи се в министерството материали (заповеди, нареждания, актове, протоколи, фотоснимки, писма и други документи), характеризиращи престъпната дейтелност на хитлеристите

на българска земя, престъпленията на които не са от местен характер, не са подсъдими на Народния съд в България и подлежат на разглеждане в Международния съд“.

В представените материали е необходимо „да се изтъкне вида на извършените престъпления (данни за числото на убитите и откараните в робство, за разрушенията, грабежите и т.н.) и да се отбележи какво лично участие са вземали в организирането на тези престъпления главните военни престъпници“. В Дипломатическия архив се съхраняват описи на поверителните преписки, предадени на руските власти.

Вседикидневието в Дипломатическия архив, отразено в едно предложение за реорганизиране на работата в Отдела за шифър и архив.

От гледна точка на поставената тема интерес представляват две докладни записки на П. Царвуланов, първи легационен секретар и началник на Отдела за шифъра до Министър-председателя и управляващ министерството на външните работи Г. Димитров от февруари 1947 г. От направените от Царвуланов референции недвусмислено се налага убеждението, че организацията на работата в Отдела за шифъра не може да гарантира конфиденциалност; съществуват редица предпоставки за изтичане на информация. Същевременно тя е в разрез както с практиката на министерството от миналото, така и с тази в други страни. Анализираните документи обаче не позволяват да се фиксира точно времето, когато са настъпили тези неблагоприятни промени. Повече от очудващо е, че направените в посочения дух констатации са по време, белязано от чуждо присъствие и наблюдение върху политическия живот и политиката на официалните български институции. Още повече, че каналите на комуникация между органите на СКК и българските власти формално са регулирани.

В докладна записка от П. Цървуланов до Министър-пред-

седателя и управляващ Министерството на външните работи Г. Димитров от 6 февруари 1947 г. е направено кратко описание на всекидневната работа в отдела. „Шифър-отделът“, архивът и експедицията се намирали в една стая, в която влизали всички сътрудници на министерството, понякога и външни лица. За приемане на външни посетители нямало отделна стая. В отдела работели 7 души, единият от които, временно. Всички сътрудници имали еднакъв достъп до материалите и архивите в отдела и носели еднаква отговорност. Целият му щатен състав се състоял от хора с дипломатически ранг, които чакали назначение, а на работата си в отдела гледали като на етап в дипломатическата им кариера.

Според референциите на Царвуланов, състоянието на шифъра едва ли може да гарантира запазване на конфиденциалност на информацията, както между министерството и легациите, така и в самото министерство. Според описаната в докладната записка практика, шифрирането се е извършвало с помощта на шифрова книга, съставена през 1937 г. , в която били внесени няколко допълнения. Независимо от внасяните периодично изменения, една и съща шифрова книга се ползва от няколко легации. В някои легации били направени и специални таблици, използвани при „маскирането“ на отделни строго поверителни телеграми. Обаче не били полагани специални грижи за пазенето на тези таблици.

Авторът на докладната записка препоръчва да се отдели от отдела за шифъра разпределението на текущата поща, а в отдела да остане само шифрирането и дешифрирането, поверителния архив и куриерската служба. Що се отнася до работата в министерството, Царвуланов предлага редица мерки за опазване конфиденциалността на информацията, най-вече в посока на прецизиране на задълженията и засилване на контрола върху каналите за комуникация. Например материалите, които подлежат на шифриране и пазене в тайния архив, да бъдат предавани лично на отговорни и

натоварени със съответното право служители непосредствено на сътрудника на отдела, а не чрез своите секретари; дешифрираният материал да се предава лично от сътрудника на отдела на министъра, респ. главния секретар на министерството. Сред препоръчаните мерки е и да бъде дадена отделна стая на отдела за приемане на посетители, като се наложи абсолютна забрана върху влизането на външни лица в стаята на отдела⁷.

В последваща докладна записка П. Царвуланов предоставя за одобрение проект „Задачи и функции на Отдела за шифъра при Министерството на външните работи и изповеданията“. Като неотложна задача на належащата реорганизация се посочва изключването от компетентността на Отдела за шифъра куриерската служба, експедицията и общата регистратура, числящи се понастоящем към него. От една страна, една от съществените гаранции за запазването на тайната на шифъра е службата за шифъра да бъде максимално изолирана от външен контакт. От друга страна, по причини от организационен и друг характер, отделът за шифъра не е в състояние да контролира посочените служби и следователно не може да носи отговорност за тяхната работа. Отделянето на службата за шифъра се обосновава и от гледна точка на съществуващата в министерството практика в миналото и както това е прието в практиката на другите страни⁸.

Очевидно докладните на Царвуланов и разработените от него проекто-документи (освен проект за „Задачи и функции на Отдела за шифъра при Министерството на външните работи и на изповеданията“, той представя и „Наредба за работата с шифрите и тяхното съхраняване в българските легации и консулства“) бележат началото на една по-цялостна реорганизация на деловодната и архивната работа с поверителни документи в министерството. През 1947 г. е подложена на ревизия серията от входящи и изходящи шифрограми за периода на войната, като прецизно, по номе-

ра са описани липсващите в архивните дела документи. Очевидно приключва един преходен период, белязан от бурна политизация, но и от административен хаос. Началото на Студената война и характера на промените в България, нейното обвързване в една нова геополитическа среда и институционална култура, са белязани и от налагането на нов тип административен професионализъм на „засилената бдителност“. Това е и краят на едно по-безгрижно професионално всекидневие, тласнато в края на 40-те г. към шпиономанията и разрастване на службите, създаващи тъмни, непрозрачни сектори на паметта.

* * *

За специалния архив на Държавна сигурност⁹. Междувременно политическото ръководство взема мерки за организиране на документацията, обслужваща разрастващата се дейност на Държавна сигурност. По решение на ПБ на ЦК на БКП от 6 март 1951 г. при отдел „Картотеки и архив“ – ДС се създава специално, Пето отделение, за да води отчета, съхранението и използването на т.нар. специални архиви.

През лятото на 1951 г. ПБ на ЦК на БКП изпраща в Секретариата на ЦК проект за инструкция за реда на отчета, съхранението и ползуването на специалния архив при отдел „Картотеки и архив“ – ДС, с оглед нейното утвърждаване¹⁰. Според документа към Пето отделение се отнасят архивите на полицията по линия на разузнаването, контраразузнаването и отдела на външната служба; архивите на разузнавателните и контраразузнавателните органи на царската армия; архивните лични досиета на ръководния състав на Министерството на вътрешните работи; архивите на бивши центрове, разпуснати буржоазни партии, а също така на фашистките и профашистки организации, представляващи оперативен интерес

за органите на Държавна сигурност; чуждестранни архиви (бивши колежи и др.); политически архиви на членове на БКП; съдебни и затворнически досиета на членове на БКП преди 9 септември 1944 г.¹¹.

В проекта за инструкция е предложен регламент за използването на специалния архив; по този архив се изготвят и справки за „членовете на БКП и други граждани“, за да се потвърди времето, прекарано от тях в затвор или в концлагер преди 9 септември; обаче този архив служи и при „разработката“ на хора, както и при вербуването на сътрудници. Сред задълженията на министъра на вътрешните работи е да предава на ЦК на БКП, ако бъдат открити, материали, отнасящи се за членове и кандидат-членове на ЦК на БКП¹². Очевидно, чрез поддържането и използването на специалния архив, Държавна сигурност ще съсредоточи голяма власт върху едни от най-важните механизми за контрол върху членския състав на БКП, включително на заемащите най-високо място в партийната йерархия.

* * *

Съществена част от съдържанието на извършения след края на Втората световна война преходът на България към ново обществено от съветски тип е институционалната и законодателната рецепция. В този ред се вписва и осъществената в началото на 50-те г. архивна реформа. Указ № 515 на Президиума на Народното събрание от 10 октомври 1951 г., който поставя нейното начало, е безспорно доказателство за напредналата степен на съветизиране на България. Началото на 50-те г. е белязано от изключително интензивна законодателна дейност, чрез която се приспособява съветският държавно-обществен модел на местна почва. И за да се минимизира неизбежния нормативен хаос, през 1951 г. е приет специален

Закон за отменяването на всички действащи законодателни актове от преди 9 септември 1944 г.¹³. Въведената с Указ № 515 организация съответства на дълбочината на промените в политическия и институционалния ред в България. Между по-важните от тях са увеличаването на бюрокрацията и необходимостта от специална служба, която да разработи и въведе методика за управление на създаваните в учрежденията документи през целия им жизнен цикъл; специалното отношение към историческата памет-концепция за новото общество; създаването на специални архиви – един голям, непрозрачен сектор на управлението и паметта.

В този план може да се постави на анализ политиката, методите и целите за придобиване на документи в държавните архиви. От една страна, те са свързани със създаването на новото научно творчество на полето на историческите изследвания, обвързани с идеологическите цели и налагащите се политически целесъобразни методи за кадрови подбор. Връзките с институциите, създаващи исторически знания и по-специално – с академичните центрове в БАН, Историческия факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“ и институти към ЦК на БКП ще повлияят, при това през известни периоди – съществено, практиката в историческите архиви. Показателни в това отношение са някои съображения, които се вземат предвид при планирането на работата в ЦДИА. Въпросът за използването на документалните материали трябва да бъде основният критерий при планирането на всички задачи – постъпленията в държавните архиви, научно-техническата обработка, изготвянето на справочен апарат и др. – се посочва в инструкцията на Архивното управление. Държавните архиви следва да изготвят списък на всички научни институти, научни работници и сътрудници, учреждения, предприятия и лица, които ще използват архивни материали във връзка с разработването на дадени научни и практически въпроси¹⁴. В края на април 1953 г. Архивното управление изисква от директора на

ЦДИА да направи ревизия на годишните планове за работата на държавните архиви - в тях трябва да бъдат включени „някои по-актуелни фондове, чиито документални материали биха подпомогнали най-добре развитието на нашата страна – усилията на народа ни за изграждането и развитието на нашата промишленост и селско стопанство, борбата за разобличаване на империалистите и техните лакеи на Балканите, укрепването на животворната за нашата страна българо-съветска дружба и др.¹⁵. Служебното ръководство дава и конкретни инструкции за издирването на следните групи материали: „1. Материали за историята на работническото движение в България, като се насочите към полицейски архиви, материали за общоделски и буржоазни политици, на частни и държавни предприятия преди 9 септември 1944 г., в които е имало вълнения сред работниците; 2. Материали, разобличаващи политиката на буржоазните правителства като се имат предвид архивите на всички големи и малки буржоазни политици и общественици, архивите на Каравелов, П. Р. Славейков, З. Стоянов, Стамболов, К. Стоилов, Д-р Данев, Малинов, Костурков и т.н.; 3. Документални материали за развитието на капитализма в България, като се насочите към архивите на разни търговски къщи (например търговската къща „Братя Диманови“ в София, Сталин и Бургас и др.) и фирми преди Освобождението, архивите на търговските индустриални камари – след освобождението, на индустриални предприятия, банки, акционерни дружества и др.“¹⁶.

В редица случаи, когато в документацията, съпътстваща архивните фондове липсва информация за начина, по който са придобити документите, става въпрос за конфискация. Документите са били конфискувани. Необходим сегмент от модерната държавност, архивната функция в България става обект на общодържавно организиране и регламентиране в едно от най-мракобесните времена на съвременната българска история.

През първите години след своето създаване Архивното управление, като част от структурата на Министерството на вътрешните работи, макар и по-периферно, обслужва някои негови задачи. Изпълнявайки разпоредби на йерархично по-високи политически и управленски нива, тя е въввлечена в производството на доказателства за „фашистка“, „вражеска“ дейност на лица от близкото минало. Изземват се архивите на политици, общественици, интелектуалци, стопански деятели от „епохата на капитализма“, които следва да послужат на „ангажираната“ историческа интерпретация по границата на същото десетилетие. Съвсем не твърдя, че редовите български архивисти са действали като агенти на силите на реда – би било несправедливо към пионерския труд на тази първа генерация. Но като структурна част в системата на МВР, а и като държавна институция, функционираща в ритъма на социалното време, Архивният отдел обслужва политическия и репресивния апарат на системата, така както и нейните историци. „Организиране използването на поверителните документални материали в помощ на Партията и МВР“ е сред главните пунктове, по която Архивното управление си поставя задачи и се отчита пред по-горните инстанции. По указание на зам.-министъра на вътрешните работи Ст. Гюров, държавните архиви трябва ежесечно да отчитат по „използвани документи от органите на МВР – Държавна сигурност и Народна милиция (количество, вид, съдържание), изпратени им от архивите...за разкрити сътрудници на фашистката власт – агенти, провокатори и др.“.¹⁷

В архивния фонд на Главно управление на архивите почти няма документи, които да подсиgurяват емпиричен материал за по-обстойно проучване на поставения проблем. Все пак епохата е оставила следи. Например в докладна записка от началник отдел „Държавен архив“ - МВР до зам.-министъра на вътрешните работи ген. майор Ст. Гюров от 7 декември 1954, носеща гриф „строго поверително“ се посочва, че държавните архиви, успоредно с научно-

техническата обработка на документалните материали имат за задача да издирват и предоставят за използване на службите на МВР материали от секретен характер. В тази връзка се изисква изпращането на служител от Държавна сигурност от отдел VIII за провеждане на съвещание с работниците от секретните сектори в трите архива в София¹⁸. Разбира се, всяка държавна система произвежда и съхранява документация от конфиденциален характер. Въпросът е какво и с какви цели се засекретява и как се използва. В епохата на засилена „революционна бдителност“ и манипулативно разделяне на обществото, с такъв характер се оказват архивите на Д. Гичев, В. Димов, Ив. Багрянов, проф. Г. Кацаров, част от архивите на двореца и др., намиращи се през 1954 г. в същия този VIII отдел на Държавна сигурност, от който архивната администрация очаква инструкции¹⁹. Отчитайки своята дейност за предходната година, от ЦДИА признават, че при издирването на „секретни материали“ недостатъчно са били търсени документи от държавна и служебна тайна. Секретният отдел се е насочил към „извеждане на документи, компрометиращи разни служебни и други лица през миналите режими“²⁰.

И една от насоките, в която горната информация провокира да се мисли, е за деформациите на паметта, включително загубата на памет, произтичащи от насилието на епохата върху биографията на личността. Няма съмнение, че методите на властта са предизвикали унищожаването на документи, за да се заличат следите за лични убеждения и социална свързаност, за събития и намерения, за приятелства и сделки – явление, което често съпътства радикалните промени в обществото. Неизбежно изниква и въпросът какво е качеството на информацията в личните архиви – не само в конфискуваните. Какво личността или нейните наследници безусловно ще предоставят на държавната организация – за употреба в настоящето и за памет? И не е ли това парадокса на системата – документирайки, за замъглява, да разкривява?

Приведените примери засягат различни сектори от живота на държавните институции, но това, което ги обединява са дълбоките структури, придаващи на хаоса на прехода посока. Радикалните обществени промени след 1944 г. се отразяват и върху характера и употребата на архивите. Нейният диапазон се разширява – от манипулациите, опиращи се върху доказването на връзки и отношения, използвани за етикетиране, „биографиране“ и остракизъм, до тенденциозно създадени исторически текстове, моделиращи „новото“ минало на България. Архивите започват да контролират и миналото.

Бележки:

1 Например в оп. 1ш, а.е. 479, в която са систематизирани шифрограми с поредни изходящи номера 1001-1100 за периода 16 август – 29 август липсват 28; в а.е. 480 за периода 29 август -20 септември 1943 г.– от 100 изходящи шифрограми липсват 23. Докато в а.е. 475 (изходящи номера 601-700) за периода 29 май – 21 юни 1943 не са в наличност 41 изходящи номера; в а.е. 476 (изходящи номера 702-800 за периода 21 юни-8 юли 1943 липсват 54 изходящи номера.

2 ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 7, л. 2672

3 Министър на войната през периода 1938-1942, осъден на смърт от I състав на Народния съд и разстрелян.

4 1. Служебна бележка от 25 ноември 1940 г. на бившия министър Д. Шишманов касателно соболевото предложение; 2. Изложение на бившия министър Ив. Попов до бившия министър П. Драганов под № 208 Т.А. от 15 юли 1944 г.; 3. Нотата на бившата тукашна легация на СССР от 6 септември с нотата на Молотов от 5 с.м. за обявяване война от СССР на България.

5 15.02.1940-10.04.1942 г.

- 6 ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 14, л. 261.
- 7 Пак там, ф. 146Б оп. 4, а.е. 807, л. 2, 3.
- 8 Пак там, л. 7, 8.
- 9 Точното наименование на службата е Комитет за държавна сигурност.
- 10 ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1410, л. 5.
- 11 Пак там, л. 1.
- 12 Пак там, л. 1-4.
- 13 Мигев, Вл. Основни етапи в развитието на българската социалистическа държава. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. I. С., 1981, с. 397.
- 14 ЦДА, ф. 543, оп.1 , а.е. 12, л. 56.
- 15 Пак там, л. 29.
- 16 Пак там, л. 30.
- 17 Пак там, ф. 540, оп. 1, а.е. 40, л. 7.
- 18 Пак там, а.е. 34, л. 3.
- 19 Пак там, л. 4.
- 20 Пак там, ф. 543, оп. 1, а.е. 15, л. 5.

КРАЯТ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ, ЧАУШЕСКУ, ЕЛЕКТРИФИКАЦИЯТА И СЪДБАТА НА ЕДИН МАРГИНАЛЕН ОСТРОВ

Димитър Григоров

Маргинално в маргиналното

Аки Каурисмаки,

финландски режисьор

Ада Кале е името на остров в р. Дунав, който се е намирал на около 4 км. от днешния румънски град Оршоа, 15 км. от сръбския град Кладово, на 315 метра от сръбския и 255 м. от румънския бряг. Странностите на Ада Кале започват с флората на острова, където благодарение на почти средиземноморския климат¹ растяли маслини, отглеждали се тютюн и черници, донесени чак от Дамаск, и завършват с политическата история на острова. След 1878 г. той се превръща в любопитен османски форпост далеч на север от останалите в Европа османски земи. През междувоенния период Ада Кале формално е присъединен към Румъния и прилича на резерват на османския бит, докато в Турската република падат глави, на които все още се виждат фесове². Странностите продължават и след Втората световна война. Така благодарение на това, което някои автори може би не съвсем коректно нарича „модернизация“, през 60-те години като че ли жителите острова преживяват разцвет, но именно заради същата „модернизация“ през същото десетилетие идва и неговия край. Строежът на хидроелектроцентрала „Железни врата“ се оказва фатален за острова, който е потопен и вероятно днес малко напомня някои от подводните кадри в култовия американски сериал *Lost*. Разбира се, на пръв поглед станалото не е кой знае какво. Подобни неща са се случвали и преди, и след изчезването на Ада Кале. Хиляди декари

земя са заляти при провала на югославския план за пресушаването на Скадарското езеро³. Може би евентуалното осъществяване на идеята за софийски плавателен канал щеше да доведе до заливането на част от столицата. Десетки са малките селищата, които изчезват при строежа на язовири на Балканите. Да не говорим за човешките жертви при осъществяването на други грандомански проекти като румънския канал, свързващ Дунава с Черно море, завършен от Чаушеску в средата на 80-те години. Ада Кале, обаче, не е обикновен остров в река Дунав⁴. Историята му прилича на сюжет от филм на Костурица, в който реалните абсурдни ситуации получават нереални приказни форми. Неслучайно един репортаж от електронното издание на „Румъния либера“ малко съзливо отбелязва *„Всичко, което бе останало от него са клоните на дърво, излизащи на около два пръста над водата, като че ли някой си бе вдигнал ръката, за да отговори на въпрос, който е бил зададен“*⁵. Показателни са заглавията, представящи Ада Кале като „рай“, изчезнал „остров на изгубени илюзии“⁶, остров излязъл от „Хиляда и една нощ“ и т.н. Съзнателно или не журналистическите клишета рисуват изчезналата Ада-Кале като „Утопията“ на Томас Мор от 1516 – фантастичния остров в Атлантическия океан, където било изградено идеалното общество. Разбира се, сравнението е доста произволно – най-малкото поради това, че „Утопията“ на Мор се намира във все още откриващия се Нов свят, докато Ада-Кале е част от обречения стар османски свят и неслучайно изчезва под водата. От друга страна, поне според мен, митологизирането на потъналия остров в никакъв случай не е нещо, от което трябва да се притесняваме или пък нещо, към което да се отнасяме с нездрава ирония. Напротив, както пише Сергей Довлатов, митологизацията само засилва фактите⁷.

* * *

Целта на настоящето съобщение е съвсем кратко да представи интересната история на Ада Кале. Ползвал съм главно източници от интернет, което означава, че едва ли изложението ми ще се отличава с особена дълбочина. Сред тези разнородни източници има много съвременни журналистически информации, подлежащи на допълнителна проверка, материали от форуми, видео материал от *Youtube*, публикации от историческия архив на „Ню Йорк Таймс“, на сръбския „Политика“, снимки от Архива в Оршова, публикувани документи, както в печатни издания, така и в интернет, някои исторически проучвания, които са дело както на професионални историци, така и на аматьори. Ада Кале обаче, така или иначе вече има статута на мит и ако митът засилва фактите, то фактите не засилват мита. В този смисъл ще уточня, че в една публикация на най-авторитетния цитиран тук изследовател, професионалния историк, Марк Мазовер, може би няма нито една безспорно вярна дата и година, свързана с острова⁸. Обаче, именно текстът на Мазовер ме насочи към Ада Кале. Така въпреки липсата на необходимата фактографска плътност аз се надявам, че новата и особено съвременната история на Ада Кале би могла да придизвика по-сериозен изследователски интерес, защото тя предполага разработването на най-разнообразни сюжети от политическата история до т.нар. микроистория и най-малкото поставя въпроса как толкова дълго време е успяла да се съхрани една силно изолирана турска или по-скоро османска общност?

В настоящето съобщение вниманието ми ще е насочено към периода след 1878 г., когато поради променената политическа ситуация вследствие на османското поражение в Руско-турската война, Ада Кале бързо започва да се маргинализира. За времето преди 1878 г. информация може да се намери в очерка на цитирания вече сръбски автор Яковлевич, тъй като фокусът на тази

негова публикация е именно върху историята на острова преди Берлинския договор.

* * *

Ада Кале, 1878-1918 г.: „Тук, на този закътан сред рози дълъг и тесен остров между приличащи на играчки къщите и джамия със заострено минаре, живеят приветливите и невъзмутими турски колонисти, които нищо не може да притесни или пропъди“⁹.

Изглежда, че Австро-Унгария, силата с най-големи интереси на Балканите, заявява намеренията си към Ада Кале още в началото на 1878 г., когато по нейно внушение сърбите и румънците се отказват да бомбардират острова¹⁰. Обаче, краят на бойните действия и преговорите за мир очертават едно не особено светло за острова бъдеще. В чл. 3 на Санстефанския предварителен мирен договор той трябва да бъде „разрушен и изселен“. Предвижда се да стане част от Княжество Сърбия. Все пак времената са такива, че за потапяне не се говори¹¹. Ада Кале продължава да се мярка в дипломатическите разговори, последвали Санстефанския договор. В началото на април американската преса твърди, че сръбските войски били получили заповед да окупираят острова и това било част от дипломатическата игра между Русия, Австро-Унгария и Англия¹². Скоро, обаче, сръбските шансове силно намаляват. В информация от Горчаков до руския посланик във Виена, Новиков, от 30 март/11 април 1878 г. се твърди, че Русия е приела Ада Кале да бъде окупирана от Австро-Унгария при условие, че крепостта бъде разрушена¹³. Виена пък желаела да запази и укрепленията¹⁴. В последвал на 4/16 април 1878 г. разговор с Новиков австроунгарският външен министър граф Андраши твърди, че се интересувал от Ада Кале само дотолкова,

доколкото сърбите не трябвало да се настанят там¹⁵. Впрочем изглежда, че сходни са и османските страхове. В статия, озаглавена „Европа срещу Игнатиев“ „Ню Йорк Таймс“ посочва, че „Турция издига глас срещу“ предаването на Ада Кале на Сърбия¹⁶. По този начин двете страни сближават интересите спрямо острова заради вероятността той да бъде взет от сърбите. Същевременно Виена се стреми да го задържи за себе си¹⁷. През май се водят преговори на Портата с Австро-Унгария. На 21 май посланикът на Османската империя Есад бей пише на граф Андраши¹⁸, че в предварителен разговор са обсъждали Санстефанския договор по отношение на Ада Кале и Андраши бил предложил след заминаването на османските войници от острова временно, до сключването на последващ договор, там да се настанят австроунгарски части, които да предотвратят евентуално нападение. Османският посланик съобщава, че неговото правителство е съгласно временно да се изпрати австроунгарски гарнизон, който да остане на Ада Кале до настъпването на благоприятен момент, в който островът да бъде върнат на султана. Според Есад бей изтеглянето на османските войници трябва да се извърши едновременно с пристигането на австроунгарския гарнизон, така че островът да не остане в нито един момент без гарнизон. Австроунгарският отряд, продължава Есад бей, трябва да контролира артилерийските складове, оръжието, мунициите и всичко останало, което се намира на Ада Кале със задължението да го върне на османското султанско правителство в „подходящия момент“. Една смесена комисия под надзора на военния представител на османското посолство във Виена, майор Шефки бей, трябва да състави списък на военните материали. Посланикът информира още, че гарнизонът ще бъде готов да напусне острова на 25 май¹⁹. На 21 май Андраши отговаря на Есад бей, че е съгласен с османските условия. Потвърден е временният характер на окупацията до сключване на съответно

споразумение между Високата порта и силите гарантки²⁰. Още същия ден Франц Йосиф заповядва островът да бъде завзет.²¹ На 14/26 май представителят на Сърбия във Виена, Цукич, докладва на Йован Ристич, че едновременно с изпращането на военни части в Босна Австро-Унгария е сложила ръка върху Ада Кале без да се уточнява броят на войниците и действията на турския гарнизон там²². Австроунгарското действие правилно или не е оценено в американската преса като „първата открита демонстрация срещу руското уреждане на Източния въпрос.“²⁴ Същевременно авторитетни руски издания публикуват доста миролюбиви статии по въпроса²⁵. Като цяло Великите сили не са против австрийските действия на острова, като съгласието им не е свързано с паралелните акции в Босна, които са считани за много по-сериозен проблем²⁶.

Берлинският конгрес не разрешава въпроса със статута на острова. Той остава формално притежание на султана. Там има негов представител (мюдюр или губернатор), който разполага с нещо като собствена жандармерия (от двама или четирима човека²⁷). Има и австроунгарски гарнизон. Същевременно през 80-те години Ада Кале загубва военното си значение, макар че остава добре укрепена крепост. След 1885 г. Австро-Унгария доста формално присъства военно на острова. През 1894 г. там са разположени само 1 офицер с 28 войници. Те съжителстват с около 500 мюсюлмани. През 1912 г. съотношението е един офицер, 45 войници и 550 местни жители²⁸. Естествено, в моменти на нарастване на напрежението, като анексионната криза през 1908-1909 г. военното присъствие се увеличава²⁹.

По този начин ежедневието на острова не е кой знае колко силно засегнато от австроунгарските военни. Както вече споменах, Портата, която формално се счита за сюзерен на острова, следи за

правата си чрез един единствен служител – мюдюр, който е част от османското посолство във Виена и получава заплатата си от там. Понякога между мюдюрът и австроунгарските военни власти се наблюдавали известни усложнения. Същевременно жителите на острова се радват на различни привилегии. Освободени са от военна служба, мита, данъци и т.н.³⁰. Изглежда, че от време на време османците са отпусkali пари за различни нужди на острова – например, през 1902 г. султанът дава пари за ремонт на джамията. Наред с това приходите на жителите се увеличават от туризма, който става по-забележимо явление през последното десетилетие на XIX век, когато любопитни европейци започват да спират за по няколко часа на Ада Кале, за да разгледат запазените османски бит и традиции. Основно препитание, обаче, е контрабандата (най-вече на тютюн). Важен поминък е уловът на едри риби от рода на моруната и производството на т.нар. кладовски хайвер, ако можем да се доверим на написаното от Яковлевич³¹.

Постепенно започва да се изработва съответния стереотип за острова, който виждаме в някои публикации от пресата. През 1912 г. в журналистически репортаж с драматичното заглавие „Борбата между кръста и полумесеца“, в която акцентът е върху мирния договор, подписан в Лозана между Османската империя и Италия, слагащ край на Триполитанската война, от една страна, а от друга – върху фотоси, свързани с началото на Балканските войни, Ада Кале фигурира с живописна фотография, представяща я вече като екзотична аномалия, нещо като добра илюстрация на стереотипа за Балканите и наред с това на маргинализацията на самия остров. Важен е текстът под снимката - „Прекрасен изглед от Дунав, представящ Сърбия на преден план, Румъния вляво от другата страна на реката, Унгария от другата страна на реката вдясно и турският остров Ада Кале в центъра на снимката³²“.

По време на Първата балканска война въпросът със статута на острова не е разрешен, като международното му уреждане се затруднява от обстоятелството, че след 1878 г. в рамките на Хабсбургската монархия Ада Кале е считан за работа на унгарците³³.

Островът продължава да се счита за „забравен“ и едва ли не европейските журналисти считали, че става дума за име на жена. Впрочем през май 1913 г. на първата страница на белградския вестник „Политика“ се появя пътепис, посветен на Ада Кале и по начина, по който звучи текстът, изглежда мястото е доста непознато и за читателите на авторитетното сръбско издание, въпреки че става дума за комшии³⁴.

Именно опасността от тези комшии кара на 13 май 1913 г. Австро-Унгария да анексира Ада Кале, но това не променя съществено реалната ситуация на острова. Без особени обяснения към турската страна Виена изказва пожелания, че традиционно добрите отношения между двете държави няма да пострадат, въпреки случилото се³⁵. Практически островът продължава да се управлява от турска администрация. Така в навечерието на Първата световна война пътешественичката мис Бейтс, която описва пътуването си по Дунав, може би доста точно улавя духа, царящ на Ада Кале³⁶:

Тук, на този закътан сред рози дълъг и тесен остров, между приличащи на играчки къщите и джамия със заострено минаре, живеят приветливите и невъзмутими турски колонисти, които нищо не може да притесни или пропъди, които макар и населявайки австроунгарска територия, вежливо пренебрегват този факт, когато става дума за подчинение на закони или плащане на данъци и в същото време се отричат от

каквато и да била зависимост към султанското правителство! Радвайки се на почти пълни собственически права те обичат живота и живеят прекрасно благодарение на плячката, взимана от доверчиви туристи и контрабанда с турски тютюн през съседните граници на Румъния, Сърбия, Унгария и България³⁷.

Първата световна война поразклаща тази идилия. През 1914 г. островът е обстрелван от сърбите в Текия. Започва да се усеща недостиг на храни. В същото време проличава, че Османската империя не се е отказала напълно от някогашното си владение. В началото на 1915 г. жителите на Ада Кале получават 50 тона брашно помощ от османското правителство. През ноември 1915 г. на острова пристигат трима османски представители, които донасят финансова помощ за възстановяването на пострадалите сгради по време на сръбските обстрели³⁸. Османските действия сигурно са благоприятствани и от факта, че по време на Първата световна война Хабсбургите и Османите за пръв и последен път са съюзници. Неслучайно статутът на жителите на Ада Кале се подобрява след като на 14 декември 1915 г. в унгарския парламент е внесено предложение религиозните права на мюсюлманите да бъдат признати в Унгария. Тогава Ада Кале е считана за една от най-големите мюсюлмански общности в унгарската част на империята³⁹.

През 1917 г. жителите на Ада Кале гласуват в изборите за Османски парламент⁴⁰. Това вероятно също е свързано с повишения интересен османското правителство към острова. През 1918 г. то дори изпраща там своя жандармерия. Издигнат е турски флаг и се стига до сблъсъци. През юли 1918 г. жандармерията е отзована⁴¹. Наближа края на войната.

Ада Кале, 1918-1939 г.: „Любопитен пример как Дунав може да

пази традицията, как може да отделя, а не да съединява, ни предлага Ада Кале, един ничий остров почти в Железни врата“

Той е посрещнат от жителите на Ада Кале със смесени чувства. От една страна е успокоението, че са прескочили трапа. От друга страна страхът от неизвестното – какво ще стане с острова? Какво ще стане с прилегиите, на които са се радвали на жителите му?⁴² През 1919 г. островът е предаден на Румъния. Две години по-късно, през 1921 г., местните, наброяващи около 400 души, отиват на румънския бряг и се обявяват за румънски поданици. Новата румънска власт поне на пръв поглед може би ще напомня предишната австроунгарска, макар че още същата година островът е посетен от тогавашния румънски премиер ген. Александру Авереску, който улеснява създаването на цех за цигари към Държавния тютюнев монопол (*Regia Monopolurilor Statului*)⁴³.

През 1923 г. в Лозана Турция признава присъединяването на острова към Румъния, въпреки опитите на Исмет паша да го запази. По този повод в средата на 20-те години големият румънски историк Николае Йорга, продължавайки да описва острова като любопитен османски „артефакт“, подчертава принадлежността му към Румъния, отхвърляйки въпросните претенции, издигнати от Исмет паша по време на Лозанската конференция - „след унгарската стража, гарантираща реда за изоставените поданици на султана, господар там е румънският войник“⁴⁴. Претенциите на бъдещия Иньоню сигурно биха могли да се обяснят с една мисъл на кралица Виктория по повод остров Хелголанд, постната от VKolev във форума на Anapnesis: „колко жалко е да изгубиш нещо свое, колкото и ненужно да е то!“⁴⁵.

До 1925 г. Ада Кале е управляван от временна администрация,

която след това е заменена с общинска⁴⁶. Властта взима мерки за създаването на свои институции на острова. През 1925 г. е модернизирано училището на острова и е създадено търговско училище за момчета и момичета. През 1927 г. цехът за цигари, създаден още от Авереску, най-после е пуснат в експлоатация с помощта на болярина депутат от Турну Северин, Цилика Йоанид. През 1929 г. започва е отворена поща, която работи всеки ден без неделите. Дали обаче тези действия на властта са били близо нуждите на местните?⁴⁷

След решаването на въпроса със статута на острова хората там са се надявали да продължават да се изхранват от старите си поминъци, най-вече от контрабандата и производството на цигари. Трудно е да се каже, доколко са успяли, но един литературен източник, романът на Ромулус Диану „Нощите на Ада Кале“⁴⁸, изкарва на показ някои от новите трудности, с които са се сблъскали при новата власт. Цехът на тютюневия монопол започва да работи под скрития надзор на тютюнев агент, изпратен от Букурещ, който обича да се разхожда с пистолет и се отличава с ксенофобия, насочена срещу „турските кучета“, начело с кмета и ходжата. Прииждащите туристи естествено са впечатлени от австрийските укрепления и „ориенталската екзотика“. Под фереджетата на жените и фесовете на мъжете не можело да се забележи дали последните са доволни или не, например от заплащането на Тютюневия монопол⁴⁹.

Както често става на Балканите и на Ада Кале зулумите, дело на дребните дерибейи, са прекратени благодарение добрата воля на силните на деня от столицата. Те могат да си позволят такива жестове, които да ги отличават от местните управници и да ги издигат в очите на населението. В случая става дума за намесата на самия крал,

който през 30-те години бавно се оформя в политически водач на страната. През май 1931 г. Карол II посещава острова, придружен от министър-председателя Николае Йорга. Сред местните сладкиши и други лакомства кралят е впечатлен не само от този миниатюрен Ориент, но и от жалкото състояние, в което се намират турците на острова. Монархът обещава да възстанови привилегиите от преди войната.⁵⁰ С повече въображение кралската „милост“ може да се препише и на склонността на Карол да се обвързва с всякакви маргинали, което личи от доста скандалното му обкръжение в Букурещ. Старите контрабандисти от Ада Кале сигурно са му станали симпатични.

Благодарение на кралското посещение островитяните получават право да внасят без мита 10 вагона захар, един вагон чуждестранен тютюн, 1000 кутии с цигари, 13.900.000 чуждестранни цигари, 3 вагона местни и чуждестранни алкохолни напитки, 2 вагона кафе, 1500 кг. различни колониални стоки и 1500 феса⁵¹.

Възстановяването на привилегиите подхранва стереотипът за „османския“ Ада Кале, за ничия остров. Този стереотип съществува през целия междувоенен период и укрепва особено през 30-те години. През юни 1931 г., т.е. малко след възстановяването на привилегиите, островът отново се появява в американската преса. Става дума за критичен материал, посветен общо на река Дунав. Авторът нарича Дунава „болната река на Европа“ явно по аналогия с починалия вече болник (т.е. Османската империя), една част от който, както обаче водяхме, продължава да живее в чуждо тяло. Авторът хвърля вината за речното заболяване върху стария виновник – войната:

Преди войната разстоянието от Пасау на австро-

германската граница до Оршова близо до сръбско-унгаро-румънската граница или над 1000 мили, можеше да се мине без нито една митническа проверка. Днес багажът на туриста се проверява пет пъти и трябва да се използват шест различни валути⁵².

Авторът посочва

Любопитен пример как Дунав може да пази традицията, как може да отделя, а не да съединява, ни предлага Ада Кале, един ничий остров почти в Железни врата. В края на Балканската война [sic!] преди 50 години Великите сили взеха острова от турците, но забравиха да го дадат на някоя друга държава и за почти четиридесет години островитяните живяха в блаженно неведение за съществуването на данъчни и полицаи – два от символите на висшата цивилизация.

Докато целият свят се побърка по машините Ада Кале упорстваше в старото си наблюдение на свещените писания все едно слънцето не бе залязало над това идилично място. На този остров с ухаещи рози, който е последният реликт на исляма в християнския свят, мюзинът все още призовава вярващите, използвайки диалект от XVI век, жените забулват лицата си и мъжете носят големи тюрбани все едно Кемал паша, големият вестернизатор на ислямския ориент никога не се е раждал.⁵³

Все повече туристи идват да наблюдават тези „човешки експонати“, да пият кафето им, да купят сушените им плодове, розовата им вода, локумите им и да надникнат в последния харем, запазил се в Европа⁵⁴.

Благодарение на привилегиите обаче на острова се забелязват съществени промени. Създадено е Анонимно акционерно дружество „Мюсюлмана“, което дава работа на доста жители на острова. През 1934 г. е открита метеорологична станция, която донася нови ползи за хората от Ада Кале. Въведени са облекчения за пътниците ползващи ж.п. транспорт, слизащи на спирката в близост до острова, за да го посетят. През 1935 г. в цеха за цигари „Мюсюлмана“ работят над 100 души, като в следващите години броят им нараства. Цехът произвежда 17 вида цигари. „Мюсюлмана“ се превръща в тръст с филиали в Оршова и Северин. Сключва договори с Кралския дворец и Турция. Освен това всичко построено на острова през 30-те години се осъществява благодарение на инициативата на дружеството: електроцентраля, нови къщи, четири кръчми, ресторант, хотел (в който се помещава и обществената библиотека), хлебарница, футболно игрище, смесен магазин и различни павилиони по главната алея. Новите къщи се строят директно върху основите на крепостта с тухлите от падналите или рушащите се крепостни стени⁵⁵.

Повишаващият се интерес към острова, свързан както с общото развитие на туризма в Югоизточна Европа през междувоенния период, така и с успешния бизнес на Ада Кале, може би обяснява появата през 30-те години на няколко румънски съчинения повече или по-малко с краеведски характер, посветени на Ада Кале. Всъщност именно това е десетилетието с най-много подобни публикации⁵⁶. Въобще като цяло междувоенния период е възприеман като безгрижна епоха на острова и фотографиите на Ада Кале, публикувани в съвременни луксозни издания, посветени на тогавашна Румъния, я засилват⁵⁷.

Ада Кале след Втората световна война: „Такава е волята на

Алах“.

За съжаление до момента не съм открил материали, даващи информация за периода от края на 40-те до края на 50-те години. Значително повече сведения има за 60-те години. Това е логично. От една страна интересът към Ада Кале се повишава, заради плановите и решението да бъде потопен. От друга страна точно преди да бъде потопен, Ада Кале се развива доста добре, както заради туризма, така и заради някои мерки, предприети от властта за „облагородяване“ бита на местните. Така по спомените на един от посетилите Ада Кале през 60-те, островът представлявал смесица от многократно вече описваното „османско минало“ с някои „социалистически“ нововъведения. От една страна черниците, донесени от Дамаск, най-големият персийски килим в Румъния – 51 метра дълъг и 500 килограма тежък – дар от Абдул Хамид II, гробището, доминирано от гробницата на Мискин баба, катакомбите, крепостните съоръжения, приписвани на Баязид Светкавицата и принц Евгений Савойски... С традициите на острова се свързва също така фабриката за локум, халва и т.н. Сладкишите се приготвяли следобед, понеже през деня хората работели в тютюневата фабрика. Множество туристи идвали с лодки, за да опитат местните сладкиши и кафето на пясък. От друга страна обаче сред патриархалната атмосфера на Ада Кале имало футболно игрище (построено още през 30-те), детски дом, културен дом, кино, библиотека, книжарница, два магазина, хлебозавод, споменатата вече фабрика за цигари⁵⁸, която някога принадлежала на последния губернатор на острова Али Кадри⁵⁹.

Краят на Ада Кале отново привлича вниманието на „западната преса“ към острова. През 1967 г. в „Ню Йорк Таймс“ се появява първият от 1931 г. материал за острова и доколкото ми е известно последният. Статията, написана от специалния кореспондент

на вестника Джонатън Рендъл, е впрочем изцяло посветена на предстоящата смърт на Ада Кале като е илюстрирана с доста примитивна карта, показваща местоположението на „жертвата“⁶⁰. Авторът пише:

Построяването на Румъно-югославска хидроелектрическа централа оставя без жилища 500 жители⁶¹ от турски произход, обитаващи острова близо до Железни врата на река Дунав.

В рамките на две години водите на язовира ще залеят дългия една миля остров. „Такава е волята на Алах“, казват примирено мнозина.

Жителите на острова са допринесли за запазването тук на турската и ислямската култура, която е била специфична за острова в продължение на повече от 500 години.

Предоставено право на заминаване

Румънските власти, отнасящи се със симпатия към островитяните първо им предложиха да ги премести на друг остров надолу по течението на реката след язовира. „Но животът няма да е същият“, казва един островитянин, „и затова поискахме разрешение да отидем в Турция“⁶².

Разрешението е дадено за изненада на много дипломати в Букурещ, които не са свикнали с прояви на великодушие от страна на властите.

Правителството също разреши на островитяните

да вземат цялата си движима собственост в Турция. Този допълнителен жест на добра воля е голямо отстъпление от обичайната румънска практика. Малкият брой румънци, които емигрираха в последните години, трябваше да оставят цялата си собственост в замяна на разрешението за заминаване.

Румънски специалисти в областта на изящните изкуства работят внимателно по демонтирането на историческите и художествени обекти от Ада Кале, които трябва да бъдат показани на един остров надолу по реката.

„На острова му приляга да бъде запомнен“, каза един стар негов жител, „най-малкото заради това, че толкова пъти е бил забравян“⁶³.

Местните се изнасят в Скела Ноуа, Оршова, Турну Северин, Мангалия, Меджидия, Констанца, но мнозинството си заминава за Турция⁶⁴.

През 1967 г. 26 милиона леи са отделени и средновековната крепост е „разглобена“ камък по камък. Камъните са номерирани от реставраторите. Има малцина хора, които работят на острова до 1969 г. Част от сградите са преместени на остров Шимиан, който се намира близо до Бробета Турну Северин. Впрочем за последните дни на Ада Кале, човек може да придобие прекрасна визуална представа, благодарение на румънския документален филм от края на 60-те години „Последната пролет на Ада Кале“, качен в Youtube²⁹. След 10 години, през 1977 г. „паричният ресурс“ е изразходван и програмата по преместването и реставрацията на остров Шимиан е спряна⁶⁵. Най-вероятната причина за поредното „забравяне“ на Ада Кале е свързана със земетресението, което сполетява Румъния

през 1977 г, вследствие на което много средства е трябвало да се пренасочат за възстановяване на понесените щети.

Ада Кале – един детайл: Историята на „Турчина“

Макар че вече е време за заключението, сметнах за нужно да включа историята на един човек от Ада Кале, който благодарение на партийните борби в Румъния от края на 60-те години, се превръща ако не в най-известната, то поне в най-документираната личност, родена на острова. През 1968 г. е сформирана партийна комисия, състояща се Георге Стойка, Василе Патилинец, Йон Попеску-Пуцур и Николае Гуйна, която да разследва репресиите на режима на Деж през 50-те години. Тя изработва информация, която е поднесена само на членовете на ЦК на РКП. В тази информация основно място заема една маргинална личност, родена на Ада Кале. Става дума за Ибрахим Сефит, известен просто като „Турчина“, който, както ще видим, едва ли спада към вида на рационалния *homo oeconomicus*. Параграфът от партийната информация е наречен „Обстоятелствата, при които е убит Ибрахим Сефит, наречен Турчина“⁶⁶.

Сефит бил роден през 1926 г. на Ада Кале. Баща му бил рибар, чието „материално състояние било тежко във времената на буржоазно-мошиерски режим и демонстрирал прояви на съпротива срещу определени репресивни мерки, наложени на острова“. През 1932 г., според цитираната тук информация, въпросният рибар се бил опълчил срещу създаването на мюсюлманска организация [вероятно казионна, а може да става дума и за акционерното дружество „Мюсюлмана“ – бел. Д. Г.] и дейността ѝ. Вследствие на това бил набеден за комунист и предаден на жандармерията в Турну Северин. Синът му Сефит, също е разглеждан като размирен елемент и от 1938 г. се намира последователно в колонии за

превъзпитание на малолетни в Слатина, Васлуй и после в затвора Вакарещ, където е държан до 1944 г. В периода 1942-1944 г., докато е във Вакарещ, се твърди в доклада, Сефит е бил използван от определени комунисти основно за предаване на различни съобщения между тях. Според сведенията на Констанца Крачун и Илка Васерман Мелинеску „Турчина“ многократно е зверски пребиван като по време на побоите е крещял „Да живее Сталин, долу фашизма!“⁶⁷

По този начин началото на историята на Сефит въпреки вероятната идеологическа маска, нанесена от комунистическия изказ на съответния документ, внася известно детайлизиране в стереотипа за Ада Кале – османски резерват, с кафета, локуми, мързеливи, но доволни жители и контрабандисти, действащи пред примрежения поглед на така или иначе формалната държава на острова. Детството на Сефит се различава от стилизирания образ на детския рай, който ни представя вестник „Политика“⁶⁸ или пък щастливите детски лица от снимките, правени през 1934 г. от известния румънски журналист Филип Бруня-Фокс. Разбира се, този детайл, подсказващ за известни социални и етнически конфликти през 30-те години, едва ли може да промени цялостната картина. Вероятно Сефит и баща му са по-скоро изключение, по-скоро изключително в типичното, отколкото типично изключително – ако се обърнем към някои от теоретичните аспекти на микроисторията⁶⁹.

След 1944 г. Сефит е назначен на административна работа в гр. Сибиу⁷⁰. Показателно е, че не е върнат на Ада Кале. Вероятно макар и с героичен ореол в новата конюнктура Сефит все пак е бил възприеман от традиционно настроените жители на с острова с клеймото на смутител и затворник. Според заключенията на партийната комисия в резултат на насилията, причинени му още от

детска възраст, и нечовешкото отношение в затвора, „Турчина“ бил с разклатена нервна система и имало периоди, в които се държал агресивно особено след консумация на алкохол. По тази причини няколко пъти бил пращан на лечение в болница. През 1953 г. вследствие на заповед, дадена от Александру Драгнич, Сефит по най-оскърбителен начин е пратен в трудова колония за 24 месеца⁷¹.

Така „Турчина“ от Ада Кале е прибран отново – този път от комунистите. Вероятно той е пример за онзи тип хора, които бидейки настроени срещу държавата и властта от малки, не могат да се приспособят към ситуацията, в която обстоятелствата ги правят част от нея и продължават да се държат като маргинали.

От доклада на генералния директор на милицията се вижда, че заради заслугите си в миналото „Турчина“ е получавал подкрепа от партийната организация в Сибиу. Драгнич се възмущавал от тази подкрепа: „Какви заслуги! Той е един провокатор. Срамно е как другарите се оставят да бъдат подведени. Да се арестува и затвори веднага“⁷².

През 1954 г. Ибрахим Сефит е пуснат от трудовата колония. В Сибиу му намират жилище и му осигуряват безплатна храна в партийния стол. Скоро се оженва и здравето му сериозно се подобрява.

На 4 декември 1954 г. Драгнич се намира в Сибиу. Вечеря в стола на окръжния комитет на партията. В това време там със съпругата си пристига Сефит. Те често се хранели в този стол. Този път обаче не са допуснати вътре заради Драгнич. След като чака известно време Ибрахим Сефит, който се намира под влиянието на алкохола, влиза в трапезарията и желае да му се сервира вечеря.

Говори с Драгнич, показвайки, че го познава от затвора. Драгнич заповядва на подполковник Николае Бричаг „Турчина“ да бъде ликвидиран още същата вечер. Сформирана е група от няколко офицери, които отвеждат вързания Сефит в гората между Сура Маре и Силмиц, където го разстрелват. Погребан е там, но на следващата нощ е изкопан и пренесен в моргата за аутопсия⁷³.

Според партийната комисия фактът, че Драгнич е дал заповедта за ликвидацията на Ибрахим Сефит, се потвърждава от декларацията на подполковник Бричаг, който заявява: „Тогава др. Драгнич ми заповяда да се хване веднага „Турчина“, който се намираше в сградата на партията, да се ликвидира незабавно и да му се докладва за екзекуцията“. През април и май 1968 г. същото е потвърдено от офицера, който е отговарял за охраната на Драгнич в Сибиу, и от офицерите разстреляли Сефит⁷⁴.

След като бил информиран за смъртта на „Турчина“, Александру Драгнич заповядва на подполковник Моис Аурел, шеф на регионалната дирекция на Министерството на вътрешните работи, да организира „разследване“ на фактите около смъртта на Сефит и да приготви необходимите документи. Естествено в нито един от документите не може да се открие името на Драгнич. Така е сглобена версията, че Ибрахим Сефит е атакувал седалището на районния партийен комитет, успял да проникне вътре и да заплаши живота на намиращите се там партийни активисти. Нападнал и офицерите, които се опивали да го усмирят. По пътя към болницата бил затрелян след като отново нападнал офицер от ескорта си. Самият Драгнич признава, че лично е дал заповедта: „Да, беше разстрелян. Казах им да приключат с това падение“. Същевременно бившият министър на външните работи се оправдава с първия секретар Драгой и споменатия вече Бричаг, които му докладвали,

че Сефит представлява опасност за партията и обществения ред, че няколко пъти е атакувал сградата на партията, постоянно тероризирал и биел партийни членове. Драгнич признава, че документите за смъртта на Сефит са били с невярно съдържание. Опитите за някакво разследване от страна на Военна прокуратура са били бързо прекратени по заповед на Драгнич⁷⁵.

Още през 1956 г. висш прокурор докладва, че Сефит не е правил опит за бягство и е убит целенасочено от служителите на Секуритате. Същият прокурор се свързва с Драгнич, който му заявява, че „Турчина“ е убит по заповед. По това време Бричак вече е в запаса и може да бъде разследван. В началото на разследването на Главна прокуратура той се обръща за помощ към Драгнич, който по думите му пред него се обадил в прокуратурата с искане да се прекрати незабавно разследването, казвайки „Какво се месите в проблемите на Държавната сигурност? Спирайте веднага и ми пращайте делото на мен!“⁷⁶

Пред партийната комисия Драгнич признава за такава намеса. Бричак веднага бил върнат на служба и така била прекратена възможността да бъде проверяван от прокуратурата. В доклада на партийната комисия се посочва, че става дума за тежко престъпление – убийство и трябва да се потърси отговорност от виновните. Комисията посочва и имената им начело с тези на Драгнич и Бричак. Заключение на Комисията е, че „с оглед сериозността на случилото се“ ЦК на РКП трябва да вземе мерки по случая⁷⁷.

Не е трудно да се предположи, че „Турчина“ не попада случайно в полезрението на висшето партийно ръководство в края 60-те години. Историята му заема значително място в партийния

доклад, чиято основна цел е окончателно да елиминира Александру Драгнич, който е бил считан за конкурент на Чаушеску за най-високия пост в партията⁷⁸. Освен това Драгнич е удобна изкупителна жертва, върху която да се струпа греха за политическите репресии по времето на Георги Георгиу-Деж, за които са били отговорни и другите партийни ръководители, включително Чаушеску. „Турчинът“ от Ада Кале от своя страна е единственият случай, при който Драгнич пряко да бъде обвинен в извършване на брутално престъпление, за което не носят отговорност останалите висши партийни другари. Така в доклада за младият Сефит е отделено сигурно повече, отколкото на най-известната жертва на репресиите от средите на комунистическата партия – Лукрециу Патрашкяну. По този начин „Турчина“ е пример за употребата на „малкия човек“ за целите на „голямата“ политическа игра⁷⁹, който след като изиграва ролята задълги години потъва в забрава подобно на острова, където се е родил⁸⁰.

Заключение

Днес предвидения за нов Ада Кале остров Шимиан е руина под властта на змиите. Сред неговите руини акад. Разван Теодореску признава, че „да имаш такъв остров, на който можеш да направиш същата крепост като на Ада Кале и да не се възползваш от нея, е доказателство за нашата импотентност“. Същевременно държавната импотентност създава условия за изпъкване на частното либидо. В случая с интересите на туризма отново са важен фактор за острова. Както и далаверата. И двете се надяват да се възползват от т.нар. Културно-историческо наследство. Появяват се инвеститори, които пресата подозира в блъф. През 2005 г. съветът на жудеца (окръг) Мехединц и румъно-турската фирма „Сафкар Ром“ подписват договор за съвместна експлоатация на туристическия

потенциал на острова крепост в продължение на 49 години⁸¹. Съветът участва със земя, фирмата се задължава да инвестира 5 млн. евро за период от 5 години. Според журналистите само тези, които не са в час, биха могли да повярват, че с въпросната сума може да се възстанови Ада Кале, плюс ресторант, минихотел, къщи в „турски стил“ за настаняване на туристи, ботаническа градина, тенискорт, игрище за волейбол, плувни басейни, съоръжения за лечение и рехабилитация, образователни съоръжения, казино, други спортни, културни, образователни и лечебни обекти... Заедно с магазините за сувенири, работилниците и т.н. Към това се добавя кей за акостиране на плавателни съдове, лифт, свързващ брега с острова, площадка за хеликоптери, макет на релефа на цяла Румъния с представяне на отделните жудеци. Всичко това само на 14 ха⁸². Естествено проектът и до днес не е осъществен. В действителност това едва ли би било възможно. „[...] *животът няма да е същият*“, както през 1967 с тъга промълвява жител на Ада Кале, решил да замине Турция⁸³. Даже и да бъдат възстановени сградите, което само по себе си е крайно съмнително, едва ли общността от хотелиери, сервитьорки, бармани, регистраторки и т.н. би заменила изселилите се преди години хора. Далавера сигурно ще има, но няма да е същата, както преди.

* * *

Цитираният вече Емил Лангейъл през 1931 г. счита Дунав за ничия река, което донякъде е така по сравнение с другите големи европейски реки като Волга, Рейн, Лоара и т.н. При това „ничията“ река най-вече отделяла, а не съединявала и, както пише Лангейъл, Ада Кале бил илюстрация за това. Ако приемем твърдението за вярно, то не е толкова чудно, че островът изчезва тогава, когато две държави решават да направят нещо заедно. Лангейл отбелязва

още, че реката е силно контрастна – през 1931 г. в Германия била в епохата на самолетите, в делтата си се намирала в дните на ловците и рибарите⁸⁴. Самият Ада Кале, според автора, се намира при Железни врата - „частната резиденция на дявола“, там, където според стереотипите „Дунав напуска Запада и се влива в Изтока“⁸⁵, или на „Балканите, политическия вулкан на Европа, който още е склонен към неочаквани изригвания, разклащащи човечеството“, този „европейски заден двор в сянката на корумпираната византийска цивилизация“, „кошмарът за всички миролюбиви хора“⁸⁶... Опитът да се отхвърли този мит за региона, да се докаже, че той не е заден двор, също е сред причините за изчезването на острова.

СПРАВКА:

Имена: Saan, Ducepratum, Островски град, Ата/Ада, Крепост-остров, Ада Кале, Ada-i- Kebir, Оршавски остров, Нова Оршава, Каролина

Разположение: на 220 километра от Белград, на 4 км. от сръбското селище Текия и румънския град Оршова, на 255 метра от румънския бряг и 315 метра от сръбския бряг

Дължина – около 1780 метра, ширина 400-500 метра

Климат – средиземноморски, отглеждат се дори маслини и тютюн

Преди 1878 г.: важно място, контролиращо корабоплаването по Дунав и пътя по дунавския бряг (Кастел/ Елизабетфорт).

Бележки:

1 Яковљевић, Р. *Ада Кале*. Студия, качена на сръбският портал за културно-историческо наследство Растко на 15.09.2008 г. <<http://www.rastko.rs/rastko/delo/12985>> (16.02.2011, 12:51). Публикацията за момента е достъпна и на адрес <<http://www.scribd.com/doc/43201021/Ranko-Jakovljević-Ada-Kale>> (16.02.2011, 12:52). Самият автор екзотичен като Ада Кале, но поради обстоятелството, че това е една от малкото публикации по темата, трудно може да бъде подминат. Повече за него вж. Тук: <http://www.elmundosefarad.eu/wiki/wiki/index.php?title=Ранко_Яковљевић> (16.02.2011, 2:52). В електронния каталог на Народната библиотека на Сърбия съм открил само 6 записа съдържащи „Ада Калех“, „Ада-Кале“, „Ada-Kaleh“ „Ada-Kale“, „Adakaleh“ и те се отнасят само до графики и пощенски картички.

2 За търсенето на европейска шапки в младата република вж. леко ироничния материал *Turks Rush to Buy Hats; Curb Applied to Profiteers. - New York Times, September 18, 1925.*

3 Грандиозният проект за пресушаването на Скадарското (Шкодренското) езеро е издигнат след началото на конфликта Сталин – Тито и цели да покаже на СССР, че е допуснал сериозна грешка, тъй като Югославия продължава да следва неотклонно съветския модел. Илюстративна за плана е статията на народния представител Нико Любошич – *Еден од највећих објеката наше петолетке. Привредни и културни значај исушења Скадарског језера – Политика, 3 јул 1949, с. 3*

4 За разлика от Ада Кале потопеният във връзка с изграждането на същата водна централа остров Голубине не предизвиква особен интерес

5 <<http://www.romanialibera.ro/exclusiv-rl/reportaj/din-paradisul-ada-kaleh-in-insula-iluziilor-pierdute-44766.html>> (4.10.2010, 18:21)

6 Пак там. Вж. и примера с острова в статията със

също толкова многозначителното заглавие на Адам льо Бор „Война, смърт и мит по течението на историята“ - Lebor, A. War, Death and Myth in the Flow of History. - *The Times*, 19 April 2006.

7 Довлатов, С. *Ремесло*. Санкт-Петербург, с. 117

8 Mazower M. Minorities and the League of Nations in Interwar Europe . - *Daedalus*, Vol. 126, No. 2, Human Diversity (Spring, 1997), p. 61.

9 Най-подробното изложение за статута на Ада Кале в периода 1878-1918 е на унгарски език – Tibor, B. *ADA-KALEH SZIGETE OSZTRBK-MAGYAR FENNHATYSEG ALATT 1878-1918* [Ада Кале под австро-унгарски контрол, 1878-1918 г.]. Публикацията е достъпна на адрес <<http://epa.oszk.hu/00000/00018/00008/pdf/balla.pdf>> (16.02.2011, 18:25)

10 Tibor, B. *Op. cit.*

11 Чит. текста на договора от югославското издание *Србија 1878. Документи*. Београд, 1878, стр. 106. Това е потвърдено и от Йован Ристич в информация изпратена до дипломатическия представител (застъпник) на Сърбия във Виена К. Цукич от 24 февруари/ 8 март 1878 г. Пак там, с. 139.

12 *New York Times*, April 4, 1878.

13 *Србија 1878...*, с. 254. Същият документ е публикуван в сборника документи *Освобождение Болгарии*. Т. III. с. 61-64

14 Според писмо на руското посолство до германското министерство на външните работи от 2/14 април 1878 г. *Србија 1878...*, с. 266

15 *Србија 1878...*, с. 275. Напрежението във Виена се засилва и от концентрацията на сръбски войски в близост до Ада Кале срещу Оршова. *New York Times*, May 3, 1878

16 *New York Times*, May 12, 1878. 25 години след тези събития сръбският вестник „Политика“ обяснява съгласието на острова да дойдат австроунгарски военни части със страха да не

бъде окупиран от Русия. *Политика*, 4 мај 1913, бр. 3342, с. 1.

17 *New York Times*, May 10, 1878

18 През април Есад бей е опълномощен да преговаря за предаването на острова. Tibor, B. *Op. cit.*

19 *Србија 1878...*, с. 342-43. Подобна австроунгарска идея изглежда се обсъжда още от март 1878 г. Тогава и османското правителство наемква, че е готово да преговаря за острова. Вж. Tibor, B. *Op. cit.*

20 *Србија 1878...*, с. 343-44.

21 Tibor, B. *Op. cit.*

22 *Србија 1878...*, с. 348. Като любопитна и сигурно безсмислена подробност може да се посочи информацията, че едновременно с т.нар. окупация на Ада Кале Австро-Унгарија изпратила „свежи военни части“ в Тирол. *New York Times*, May 26, 1878. Османският гарнизон е транспортиран до Босански брод. Tibor, B. *Op. cit.*

23 *New York Times*, May 28, 1878

24 *New York Times*, May 29, 1878

25 *New York Times*, May 30, 1878.

26 Според сръбският вестник „Политика“ тези „полицаи“ от сутрин до вечер се шляели из острова, чудејки се какво да правят, понеже там изобщо не се извършвали престъпления. *Политика*, 4 мај 1913, бр. 3342, с. 1.

27 Tibor, B. *Op. cit.*

28 Пак там.

29 Tibor, B. *Op. cit.* Можели да внасят безмитно определени количества стоки от Османската империя. *Политика*, 4 мај 1913, бр. 3342, с. 2.

30 Јаковљевић, Р. *Ада Кале...*

31 *New York Times*, October 20, 1912.

32 Tibor, B. *Op. cit.*

- 33 *Политика*, 4 мај 1913, бр. 3342, с. 1-2.
- 34 Tibor, B. *Op. cit.*
- 35 Bates, J. V. *Our Allies and Enemies in the Near East*. New York, [1918], p. 9.
- 36 Ibid., p. 9-10
- 37 Tibor, B. *Op. cit.*
- 38 *New York Times*, December 26, 1915.
- 39 Tibor, B. *Op. cit.*
- 40 Пак там
- 41 <<http://forum.cmu-edu.eu/index.php?topic=101.0>> (18.02.2011, 23:18)
- 42 Пак там.
- 43 Iorga, N. *La Roumanie pittoresque*. Paris, 1924, p. 4.
- 44 <<http://www.anamnesis.info/forum/index.php?topic=62.msg2482#msg2482>> (03.03.2011, 15:31). Според турската версия на Уикипедия претенциите на Иньоню са свързани с това, че става дума „място, контролиращо целия транспорт с Европа по Дунава” и затова „на срещите в Лозана Исмет паша не иска да го отстъпи, но следвайки заповедта в изпратената от Анкара телеграма, оставя острова на румънците“ <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Adakale>> (19.02.2011, 18:11). Благодаря за превода на д-р Алексей Кальонски.
- 45 <<http://forum.cmu-edu.eu/index.php?topic=101.0>> (18.02.2011, 23:18)
- 46 Пак там.
- 47 Dianu, R. *Nopti la Ada-Kaleh*. București, [1931].
- 48 <<http://forum.cmu-edu.eu/index.php?topic=101.0>> (18.02.2011, 23:18)
- 49 Пак там; Tibor, B. *Op. cit.*
- 50 <<http://forum.cmu-edu.eu/index.php?topic=101.0>>

(18.02.2011, 23:18)

51 Lengyel, E. Again The Danube is Writing History: Europe's River of Strife and Tragedy Is the Scene of a Bitter Struggle of Nations for a Place in the Sun. - *New York Times*, June 7, 1931.

52 Пак там. Подобно противопоставяне между начина на живот на Ада Кале и действията на Кемал в Турция виждаме и в края на една публикация на Марк Мазовер, посветена на малцинствата през междувоенния период. Mazower M. *Op. cit.*, p. 61.

53 Mazower M. *Op. cit.*, p. 61.

54 <<http://forum.cmu-edu.eu/index.php?topic=101.0>> (18.02.2011, 23:18)

55 Тук посочвам тези заглавия, които открих в електронния каталог на Централната университетска библиотека в Букурещ и Централната университетска библиотека в Клуж: *Adevărul on chestiunea Ada-Kaleh*. Turnu Severin, 1934; Mardan, D., C. Liuba. *Adakaleh*. [București], 1936; Ahmet, A, A. Genovszky. *Monografia insulei Ada-Kaleh*. Turnu Severin, 1937. Papp, C. *Schita a vegetatiei Insulei Carolina* [една от имената на Ада Кале – бел. Д. Г.]. [Extras din Buletinul S.R.R. de Geografie, tom. LVII]. București, 1939; Calinescu, R. *Insula Ada Kaleh: schita monografica*. București, 1940.

56 Cazacu, M. *România interbelică. Interbellum Romania*. Bucuresti, 2003, p. 24-25

57 На този адрес може да се види интересна снимка, представяща сцена от производството на цигари на острова през 50-те: <<http://www.gettyimages.com/detail/3424705/Hulton-Archive>> (19.02.2011, 21:01)

58 <<http://www.romanialibera.ro/exclusiv-rl/reportaj/din-paradisul-ada-kaleh-in-insula-iluziilor-pierdute-44766.html>> (01.10.2009, 10:44)

59 Randal, J. Dam Waters to End 5 Centuries Of

Turkish Life on Danube Isle: 500, Loosing Homes, Plan to Leave Rumania to Live in Turkey. - *New York Times*, November 22, 1967.

60 Според турската версия на Уикипедия жителите били 1000 - <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Adakale>> (19.02.2011, 18:11)

61 Според турската версия на „На 13 септември 1967 г. турският министър-председател Сюлейман Демирел посещава Румъния и оглавява преселването на островното население в Турция.“ - <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Adakale>> (19.02.2011, 18:11)

62 Randal, J. Op. cit.

63 <<http://www.romanialibera.ro/exclusiv-rl/reportaj/din-paradisul-ada-kaleh-in-insula-iluziilor-pierdute-44766.html>> (01.10.2009, 10:44)

64 *Ultima primavara de Ada Kaleh*. Studioul cinematografic „Aleksandru Sahia“. București, 1968. В *Youtube* филмът е качен в две части: *Ada Kaleh, partea 1/2* на адрес <<http://www.youtube.com/watch?v=mospFA64MFg&feature=related>> (19.02.2011, 17:34), *Ada Kaleh, partea 2/2* <<http://www.youtube.com/watch?v=tRTD8GUGBsI&feature=related>> (19.02.2011, 17:34); целият *Ultima primavara la Ada Kaleh* (film documentar)

може да се гледа на адрес: <<http://www.youtube.com/watch?v=mmqEHsd-eT8&feature=related>> (19.02.2011, 17:53)

65 <<http://www.romanialibera.ro/exclusiv-rl/reportaj/din-paradisul-ada-kaleh-in-insula-iluziilor-pierdute-44766.html>> (01.10.2009, 10:44)

66 Публикуван на сайта на <<http://stiri.rol.ro>> (17.02.2010, 23:02) на адрес <<http://stiri.rol.ro/cnsas-ul-lui-ceausescu-7655.html>> (17.02.2010, 23:04). Може да се намери и на адрес <<http://ziarero.realitatea.net/articol.php?id=1179520482>> (17.02.2010, 23:10)

67 <<http://stiri.rol.ro/cnsas-ul-lui-ceausescu-7655>.

html> (18.02.2010, 11:54)

68 *Политика*, 4 май 1913, бр. 3342, с. 1.

69 Peltonen , M. Clues, Margins, and Monads: The Micro-Macro Link in Historical Research . - *History and Theory*, Vol. 40, No. 3 (Oct., 2001), pp. 347-359 . Вж. и критика на прекаленото теоретизиране, характерно за микроисторията Simon, Z. B. Method and Perspective. - *Journal of Microhistory* (2009) на адрес <<http://www.microhistory.org/journal2009.php>> (19.02.2011, 19:03)

70 <<http://stiri.rol.ro/cnsas-ul-lui-ceausescu-7655>.

html> (18.02.2010, 11:54)

71 Пак там.

72 Пак там.

73 Пак там.

74 Пак там.

75 Пак там.

76 Пак там.

77 Пак там.

78 Ако вярваме на Йон Георге Маурер, премиер на Румъния в периода, 1961-1974 г., враждата между тях намира израз и в някои махленски прояви на съпругите им. Според свидетелството му двете се сбили по време на футболна среща между „Стяуа“ и „Динамо.“ Betea, L. *Maurer și lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României*. Cluj-Napoca, 2001, p. 77.

79 Подобни случаи са описани в статията на Кръстева, Д. „Да се родиш отново”: Децата като заложник в българо-турските двустранни отношения (1986-1988 г.). - *Анамнеза*, год. III, 2008, кн. 2, с. 140-158.

80 След промените интересът към „Турчина“ в Румъния е възроден (както впрочем и към Ада Кале). Тй отново е използван, когато е направен опит на Драгнич да бъде повторно търсена отговорност за миналите му деяния. През 1993 г. бившият

министър на вътрешните работи е задочно осъден за убийството на Сефит. От 1991 г., обаче, Драгнич е в Унгария, където емигрира с унгарската си съпруга. Вж. <http://ro.wikipedia.org/wiki/Alexandru_Drăghici> (04.10.2009, 20:44)

81 Повишеният турски интерес личи и от документалния филм „Мъка по загубеното родно място – Адакале” на режисьора и сценариста Исмет Арсан, и от превода на книгата на Евгения Попеску-Юдец с изследвания за народната (*традиционната*) култура на Адакале, който излиза под името „Адакале” през 2006 г. - <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Adakale>> (19.02.2011, 18:11).

82 <<http://www.romania-libera.ro/exclusiv-rl/reportaj/din-paradisul-ada-kaleh-in-insula-iluziilor-pierdute-44766.html>> (01.10.2009, 10:44)

83 Randal, J. Op. cit.

84 Lengyel, E. Op. cit.

85 Пак там.

86 Lengyel, E. Op. cit.

БЪЛГАРСКАТА ПАРТИЙНА СИСТЕМА ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА – ЕВРОПЕЙСКИ БЕЛЕЗИ И МЕСТНИ ОСОБЕНОСТИ

Светослав Живков

Когато говорим или мислим за политиката, ние почти винаги се сблъскаме с феномена „политически партии“. Понятието „партия“ (англ. – *“party”*, нем. – *“Partei”*) произхожда от латинското *“pars”* (част). Най-общо партията представлява група от хора, обединени около общи интереси, ценности, възгледи, идеи¹. В този смисъл партиите съществуват от зората на човечеството, от зората на политиката.

Съвременните политически партии, такива, каквито ги познаваме днес, имат в своите основи същите човешки асоциации, но представляват далеч по-сложни механизми. С право може да се каже, че те са продукт на Модерността². Първият фактор за техния генезис е залезът на абсолютизма, налагането на конституционни управления в Европа и Северна Америка през XVIII-XIX в., съпътствано с деконцентрацията на власт и авторитет от фигурата на монарха към колективните органи на управление или, с други думи, с разделението на властите. Трансформацията на парламентите от съвещателни корпуси в органи на законодателната власт води до засилване ролята на политическите групи, заседаващи в тях – парламентарните фракции. Това стимулира тяхната активност в рамките на камарите. Тук проличава основното различие между партиите и другите обществени организации (граждански сдружения, синдикати и пр.), а именно – партиите са борят за политическа власт. Така за Йозеф Шумпетер партиите са „политически групи, чиито членове възнамеряват да действат в синхрон в борбата за политическата власт“³.

Разширяването на изборителното право в хода на XIX столетие

е друг фактор за генезиса на съвременните политически партии. Придобиването на право на глас на все по-големи групи от хора принуждава представителите на отделните парламентарни фракции да „слязат“ сред населението, да агитират своите политически идеи и каузи и да се надпреварват за спечелването на неговия глас. Налагането на всеобщото избирано право стимулира превръщането на парламентарните фракции в политически партии със свои организационни структури, партийна дисциплина, програми и платформи. Джовани Сартори дефинира партийната формация като „всяка политическа група, която участва в избори и чрез изборите е способна да постави кандидати за обществени длъжности“⁴

Съществува и друг тип партии - с „извънпарламентарен“ произход. Те възникват като движения на обществени групи, изолирани по една или друга причина от политиката. Такъв е произходът на левите партии. Отношението им към парламентарната демокрация в техния ранен етап е двояко. Отричайки парламентаризма от принципни позиции, те използват парламентите най-вече като трибуна за пропаганда на своите идеи. Не случайно един от главните фактори за разрива в европейската (а и българската) социалдемокрация от края на XIX и началото на XX в. е отношението към парламентарната система.

Първият тип партии – тези с „парламентарен“ произход - са известни още като „традиционни“, електорални или „всеобхващащи“ (catch all)⁵. За тях са характерни по-слаба степен на централизация, наличие на прагматични програми, диалогичност, гъвкавост в политическите борби, стремеж към обхващане на максимален брой избиратели независимо от техния социален статус и засилена активност главно в предизборните кампании. Вторите – онези с „извънпарламентарен“ произход (известни още като „членски“ или „масови“) – се характеризират със строга партийна дисциплина, централизация, силна сплотеност и организираност, праволи-

нейност, достигаща до догматизъм, ясно отграничена идеология. Обикновено тези партии претендират, че защитават интересите на определен тип съсловие или класа (а не на гражданското общество като цяло) и съответно разполагат с повече или по-малко многобройно твърдо ядро избиратели.

Структурирането на политическите партии представлява дълготраен процес. То не е въпрос на месеци или няколко години. За да придобият вида, в който ги заварваме в наши дни, организациите претърпяват еволюция в период от повече от 200 години. Партийните системи са „отворени“, в смисъл че търпят изменения и в наши дни. Уточнението е повече от задължително, предвид на това, че често натоварваме политическите организации от миналите епохи с характеристики и очаквания, характерни за нашия ден. Към последната четвърт на XIX в. традиционните партии са все още в начален етап на структуриране и организиране. Те представляват по-скоро групи от местни комитети в определени региони (но не и в национален мащаб), активни единствено в предизборния период и с висока степен на автономия по отношение на централното ръководство. Самите партии се олицетворяват от техните лидери в отделните центрове, като липсва каквато и да е вертикална или хоризонтална организация. Народните представители се чувстват много повече обвързвани с интересите на избирателите от района, от който биват избирани (т.нар. императивен мандат), отколкото от партийни директиви, платформи и пр. Тази картина започва да се променя през последното десетилетие на XIX в. за да придобие по-ясни изменения в началото на двадесетото столетие, когато традиционните партии усещат конкуренцията на левите, поради което са принудени да приемат част от организационния опит, а и от идеологическия арсенал на последните.

Както вече отбелязахме, политическите партии най-общо представляват „групи от хора“. Многообразието от политически групи и

партии означава и многообразие на интересите, възгледите, ценностите в обществото. Това предопределя съществуването на различия, отграничаващи една група от друга, една партия от друга. Тези различия в политическата теория са известни като кливиджи (англ. – cleavage – разцепление, деление, превеждано често пъти неправилно като „конфликт“)⁶. Тези разминавания могат да бъдат чисто икономически – кливидж, абсолютизиран от марксистите⁷, но и етнически, регионални, расови, полови, възрастови, религиозни и пр., но почти винаги имат комплексен характер. Много често степента на партийна обособеност зависи от продължителността и актуалността на даден кливидж. Разрешаването или уталожването на определени социални конфликти довежда обикновено до реструктуриране на партийната система. Някои партии изчезват, а други се „превъоръжават идейно“ за да оцелеят. Така например, стопанският разцвет, развитието на социалното законодателство и удовлетворяването на редица искания на работническото в развитите индустриални държави през втората половина на XX в., наред с причини от друг характер, довежда до повсеместен упадък на комунистическите партии в тези страни.

Една от главните функции на партиите в модерното общество е в институционализирането на конфликтите. Те „улавят“ социалните противоречия, канализират ги и ги легитимират или с други думи – пренасят обществените борби от „улицата“ на полето на политическите борби в парламента. С тази си функция политическите организации се явяват гарант за стабилност в модерното общество⁸. Чрез своята идеология, изразена в програмите и платформите, партиите се стремят да структурират политическите интереси в обществото и да ги трансформират в политически алтернативи. Партийните формации са и посредници между обществото и държавата. Чрез тях първото обявява своето мнение, неговите цели и намерения стават достояние на последната. Разбира се, тук съществува и обратният

процес. Чрез партиите публичната власт моделира и манипулира поведението и нагласите на обществените групи. Не на последно място, партиите са механизъм за набиране на управленчески елит и източник за попълване на кадри, необходими на бюрократичната машина. В условията на парламентарно управление те са основният, ако не и единствен трамплин към политическа кариера на гражданите и своеобразна политическа школа.

Политическите партии имат и своите критици. За Жан Жак Русо, привърженик на пряката демокрация, делението на партии отслабва силите на обществото. Неговата концепция за народния суверенитет се изразява в диктатура на мнозинството при отсъствие на политически плурализъм. Моисей Острогорски оприличава партиите на „войскови организации“. Според него партийната дисциплина потиска индивидуализма и свободата на мисълта, които са в основата на демокрацията⁹. Водещ критик на партийните организации е немският философ Роберт Михелс. Той доразвива идеите на Острогорски в цялостна концепция. Негов главен извод е, че в своята еволюция и бюрократизация партиите неизбежно се трансформират в олигархии, а партийната организация се превръща от средство в „цел сама по себе си“¹⁰. В повечето случаи противниците на политическите партии не дават удовлетворителна алтернатива. Затова в наши дни повечето политолози и хуманитаристи определят партиите като „необходимото зло“ на съвременната демокрация.

* * *

Как се вмести българската партийна система от периода до Първата световна война в тези теоретически рамки? Още в началото сме длъжни да отбележим, че за формирането и еволюцията на българските партии влияние оказват, както общите, „европейски“

фактори, така и местни, балкански или типично български условия.

Модерната българска държава, като политико-правен субект, е резултат от един международен договор – Берлинския трактат от 1 юли 1878 г. Той предопределя характера на Българското княжество като конституционна монархия¹¹. Този предварително зададен модел предотвратява в зародиш дискусиите по проблема. Българският конституционен въпрос от 1879-84 г., чиито проявления са споровете в Учредителното събрание, превратът от 27 април 1881 г., „режимът на Пълномощията“ и пр., по същество не е въпрос „за“ или „против“ конституционното управление, а касае границите на конституционализма, като алтернативата е конституционно-парламентарна или конституционно-непарламентарна система. С това не искаме да подценим значението на конституционния дебат в България. До Съединението именно той е главната разделителна линия, водещият кливидж между първите партийни формирования – либералите и консерваторите.

Друг фактор за формиране на партийната система, това е законодателството и, най-вече, Основният закон. Търновската конституция прокламира политически права за българските граждани и гарантира свободата на сдруженията¹². Тук трябва да подчертаем, че в разглеждания период политическите партии не са правно регламентирани като обособен субект. Начална форма на институционализация дават промените в Избирателния закон от 1909 г. с въведеното изискване за партийна регистрация в окръжните съдилища.

13

Фактор за формирането на партийната система е и отсъствието на конституционно-парламентарна традиция. В институционален план модерната българска държава няма допирни точки със средновековните царства. Съдебните и административните съвети, въведени в Османската империя с Вилаетската реформа от 60-те години на XIX в., както и изборните институти в рамките на Екзархията от

70-те, не могат да компенсират липсата на парламентарна практика у прохождащите български политици¹⁴

Влияние върху структурирането на българските партии оказва и политическият манталитет на българите¹⁵. Поради различни причини – културни, ментални, геополитически и пр. – в следосвобожденското общество доминира поданическият тип политическа култура. Българинът чувства себе си предимно като обект, а не като субект на управлението; Възприема се по-скоро за поданик, не толкова за пълноправен гражданин. Това, както и колективистичните нагласи, възпрепятства организирането на гражданското общество, а по отношение на партиите – пречи за тяхното организационно обособяване и стимулира партийните преливания. Българските партии в периода не изграждат стабилни организации. Това, а не насилията или „личния режим“, е главната причина за почти перманентния успех на управляващите в различните типове избори. Тук разбира се влияние оказва и избирателната система. В България до избирателната реформа от 1912 г. е възприет британският тип мажоритарност, при който за избирането на един кандидат е необходимо той да е спечелил относително мнозинство от валидните гласове в даден избирателен район (околия).¹⁶ Това, както и партийният партикуларизъм и невъзможността партиите да създадат стабилни ядра от свои привърженици, способства за успеха на управляващите в парламентарните избори.

Дълги години като главен фактор за еволюцията на партийната система се определя социално-икономическият. По обективни причини, разискването върху които не смятаме за необходимо, в българската хуманитаристика от втората половина на ХХ в. са наложени марксистките концепции в анализа на социалните процеси. Що се отнася до изследванията върху партийната система, корените на политическата диференциация задължително се търсеха в класовата такава, реална или имажинерна. Още в началото на

XX столетие Димитър Благоев дава марксистката класификация на българските партии, според която всяка една от тях отразява ясно дефиниран класов интерес. Така на либералите-радослависти е лепнат етикетът „лүмпен-буржоа“ или още „изпаднала дребна буржоазия“. Народнолибералите са определени като представители на „зараждащата се търговско-предприемаческа класа“, демократите – на „дребната градска буржоазия“, народняците – на „едрата буржоазия“ и т.н.¹⁷ В тази схема постепенно се появяват известни нюанси. Димитър Саздов представя Демократическата партия от първото десетилетие на XX в. за еволюираща от „дребнобуржоазни“ към „средно-“ и „едробуржоазни“ позиции, но като цяло моделът „класа-партия“ остава непокътнат¹⁸. В стремежа си да обяснят партийната диференциация през призмата марксовата политическа философия, някои изследователи достигат и до абсурдни заключения¹⁹. Бавното преодоляване на тази парадигма започва през 70-те г. с новото поколение български историци. Отдавайки нужното на наложения мироглед, Веска Николова отбелязва, че границите между партиите са „размити“, а съставът им е „твърде пъстр“²⁰. Краят на комунистическата тоталитарна система позволи на повечето български историци да се отърсят от идеологемите, което допринесе за един по-обективен и безпристрастен прочит на българската партийна история. За съжаление и днес, 20 години по-късно, има какво още да се желае в тази насока.²¹

За да оценим обективно връзките между социално-икономическата и партийната система, на първо място трябва да обърнем вниманието си към първата. България до войните представлява една аграрна страна. Близко 80% от населението живее в селата. Не малка част от жителите на малките, а и на не толкова малките, градове също се занимава със земеделие²². От друга страна, мнозинството от земеделските стопани обработват парцели до 100 декара, т.е. – влизат в графата „дребни собственици“²³. Българската

промишленост е в родилните си пелени и до голяма степен не се е отърсила все още от своето манифактурно и занаятчийско минало. В начален стадий е и банковото и застрахователно дело. Чиновничеството, макар и бързо нарастващо, е много далеч от съвременните представи за бюрокрация. С голяма степен на достоверност може да се твърди, че българското общество от края на XIX и началото на XX в. е егалитарно общество, общество на дребни собственици. В него липсват значими социални различия. Това рефлектира върху партийната система в най-малко два аспекта. Първо, партиите не олицетворяват специфични класови интереси поради отсъствието на класи в истинския смисъл на думата²⁴. Второ, партиите търсят подкрепа във възможно най-широк кръг избиратели без оглед на социалния им статус. В този смисъл, българските партии се дефинират като електорални или „всеобхващащи”.²⁵ В резултат програмите и платформите им са доста общи и, което е по-важното, без значими отлики що се отнася до вътрешната политика²⁶. И ако в програмните документи се забелязват известни различия, то те са в детайлите и фразеологията и се дължат на стремежа на партиите към отграничаване една от друга и към търсене на мотив за обособеното им съществуване. В техните управления (отново подчертаваме – що се касае до вътрешната политика) се наблюдава още по-голяма степен на сходство, факт, често пъти подценяван и дори отричан, както от съвременниците, така и от историците.

Сходствата в програмите и приемствеността в политиките на отделните правителства е един от факторите за бързия икономически и културен разцвет на България от първото десетилетие на XX в., но носи след себе си и други, политически, последици. Идеята близост възпрепятства българския избирател да се идентифицира с каузата на една или друга партия. Това, както и политическата психология, стимулира политическите преливания.

Именно в отсъствието на ясни идеологически профили се

намира ахилесовата пета на българските партии, според техните критици. Политическите организации са определяни като „без-принципни“, като „котерии“.²⁷ За много съвременници липсата на идеен момент в политическите борби е „източник на зло“, води до „зверски гонения“ между партизаните. С други думи, на тази липса се дължи острастяването и политическите преследвания²⁸. Българските общественици от зората на XX столетие нямат възможността да предвидят ефекта от „идейния елемент“ в политическите взаимоотношения на българска, и не само, почва след Първата световна война.

Изключително роля за партийното обособяване в България играе личностният фактор. Не случайно в обществото партиите са известни не толкова със своите официални названия, колкото с имената на партийните си шефове. Демократите са по-популярни като „каравелисти“, либералите – като „радослависти“, прогресивнолибералите – като „цанковисти“, народнолибералите – като „стамболовисти“ и пр. За известния публицист и политик-радикал-демократ Тодор Влайков водещи в партийните борби са „личностите и техните интереси“²⁹. Тази особеност е доловена дори от някои ранни социалисти. Според Симеон Радев (най-вероятно става въпрос за сходство на имената) „отсъствието на силна класова диференциация изтъква напред не интересите на тая или друга класа.... а интересите на отделните личности“³⁰. Прокопи Киранов определя българските партии като „малко или много случайни клики, групирани около също така малко или много случайни шефове и въодушевени единствено от мисълта да се докопат до властта и да се задържат по-дълго о нея“³¹. Функцията на партийния шеф обикновено е пожизнена (т.нар. „шефски институт“), а предвидените в уставите колективни органи на управление (централни бюра, централни комитети и пр.) представляват най-често съвещателни тела.

Ролята на партийния шеф не бива същевременно да се над-

ценява. Факт е, че напускането на политиката от страна на партийния лидер, поне на национално равнище, не води след себе си до ликвидиране на партията. С повече или по-малко сътресения българските партии надживяват политически, а и „биологически“, своите лидери. Нещо повече, авторитетът на новите водители не успява да достигне харизмата, носители на която са „бащите-основатели“. Демократите под шефството на Малинов остават „каравелисти“, народнолибералите при Димитър Греков и Димитър Петков – „стамболовисти“ и пр. Ролята на личността релативно отслабва в големите градове, където партиите успяват да изградят структури, съществува конкуренция между отделните организации, а и образованието и политическият мироглед са по-развити. Същата нараства значително в малките градски центрове и в селата, където партийните дела се концентрират в ръцете на неколцина (в селата – често и на една) влиятелни личности³².

Свързан с личностния е географският фактор. Регионализмът е силно изразен при партийните организации до Първата световна война. В отделни райони определени партии представляват хегемони, в други – имат по-слабо влияние, а в трети, особено в онези със смесено население, присъствието им е фиктивно. Обикновено, но не винаги, партиите имат засилено влияние в регионите – родни места на техните лидери. Демократите имат водещи позиции във Видинско. Врачанско и Оряховско са „крепости“ на цанковистите, Русенско – на народняците, Търновско – на стамболовистите, Ловешко и Севлиевско – на радославистите и пр. Като цяло обаче, до войните нито една българска партия не успява да изгради структури, покриващи цялата територия на българската държава. В провинцията често напускането на местния водач води до отслабване на партийната организация, а в по-малките населени места (малките градове и селата) – и до нейното ликвидиране. Трябва да се отбележи и че партийният регионализъм представлява отворена сис-

тема. Влиянието на една или друга политическа партия на дадена територия не представлява константна величина. Поради различни причини организациите засилват своя рейтинг на места, на други той отслабва.

Друга водеща линия на разграничение между отделните партии, това е външната политика³³. Различията не касаят целта на българската дипломация. За всички български партии тази цел е разрешаването на българския национален въпрос. Разминаванията проличават във външно-политическата ориентация като средство, с което отделните партии се борят (или претендират да се борят) за реализирането на националните идеали. В този смисъл българските партии се делят на „русофилски“ и „русофобски“. Тези определения са относителни, а, по наше мнение, съществува необходимост от ревизията им. Русофобия в истинския смисъл на думата не съществува като нагласа в българското общество, като изключим донякъде периодите на стамболовото управление и войните от 1912-18 г. Ясно доказателство за това е фактът, че „русофобските“ правителства на Греков и Иванчов водят засилен диалог с руската дипломация (мисиите на Епанчин, Кобеко и пр.), а отношенията на княз Фердинанд с тогавашния руски дипломатически агент Бахметиев са повече от добри³⁴. Твърдението, че „русофобите“ по отношение на дипломацията не страдат от „филски“ предразсъдъци, имат по-гъвкава политика и търсят посредничество и подкрепа от различни места, докато русофилите се осланят изключително на Русия, има своите сериозни основания. Тук задължително обаче трябва да направим следните уточнения. В проучването на отношенията „русофилство-русофобия“ често се подценява и пропуска елементът на политическата риторика, на популизма. По наше мнение това противопоставяне не е въпрос толкова на практически политики, а има предимно вътрешно-политически измерения. В него политическите лидери търсят линии на отграничаване, кливиджи,

които осмислят съществуването на партиите им. В немалка степен „филството“ и „фобството“ представляват идейните оръжия, с които партиите се стремят да печелят съмишленици, избиратели, а защо не (последното важи най-вече за русофилите) и външнополитическа подкрепа в борбата си с политическите противници. Демократите, обявявани за русофили, макар и с прилагателното „умерени“, при своето управление от 1908-11 г. водят балансирана и гъвкава външна политика. Многоизмерна е и дипломатията на кабинета на народняците от 1894-99 г. Техният лидер и премиер д-р Константин Стоилов може да бъде определен като всичко друго, но не и като русофил. Дори „крайният“ русофил, лидерът на прогресивнолибералите д-р Стоян Данев сондира в своите дипломатически мисии през 1912-13 г. Австро-Унгария. Приемственост в управленията на отделните правителства съществува и по отношение на външната политика, макар може би не до такава степен, каквато се наблюдава във вътрешната. Отделен, но много въжен, е въпросът, доколко българската дипломатия е еманация на партийните политики и доколко - на инициативите на българския монарх. Парадоксът е, че българските партии имат най-големи различия именно в сфера, в която ресурсът им е силно ограничен.

В развитието на българската партийна система до края на Първата световна война могат да се набележат няколко етапа³⁵. Първият етап (1879-1894) започва със заседанията на Учредителното събрание и приключва с края на стамболовата диктатура. В този период партиите още нямат изградена организация, свои устави и програми³⁶. Практически те представляват фракции, начело с политически лидери и с известно число привърженици в провинцията. В рамките на този етап могат да се обособят три подпериода. Първият – до 1883 г., когато се наблюдава двупартийност (либерална и консервативна фракция), а водещият конфликт е конституционният. Вторият – от края на 1883 до началото на „българската кри-

за” от септември 1886 г. – време, в което конституционният въпрос отстъпва първенството на външнополитическия, консервативната фракция запада, а либералната се разделя на първо на две, а по-късно, и на повече фракции. Катализиращи фактори на тези процеси са намесата на руската дипломация, Съединението и последвалото включване на източнорумелийските фракции („съединисти” и „казионни”) в политическия живот на Княжеството. Третият – от август 1886 г. до май 1894 г. – периодът на Регентството и на правителството на Стефан Стамболов, когато политическата ситуация забавя, а при русофилските фракции – и стомира, процесите на партийна консолидация.

Вторият етап (1894-1912) започва с управлението на Народната партия и приключва с началото на Балканските войни. В този период политическите фракции еволюират постепенно в истински партии със свои обособени устави и програми. Свикани са първите конгреси, първоначално представляващи обикновени партийни събори, но с течение на времето придобили все по-голяма тежест. Изградени са вертикалните структури - местни организации, околийски бюра, окръжни бюра (в определени партии), централни ръководства. Появяват се наченки на хоризонтални структури – младежки и женски секции, синдикати и пр.³⁷ Катализатори на партийните процеси са политическата либерализация, стопанският напредък, усъвършенстването на избирателното право, повишаването на грамотността. Тук също могат да се набележат подетапи. Първият – до края на 1903 г., в който вертикалните организации са в начален етап на развитие, а фракционерството е все още силно и довежда до разцепления в редиците на Народната, Либералната, Демократическата и Социалдемократическата партии. Вторият – след 1903 г. до есента на 1912 г. се характеризира с утвърждаване на политическите организации, засилване на партийната дисциплина, редуциране на фракционерските разцепления³⁸. „Младите”

демократи и тончевистите, разграничили се още в предния подетап от Демократическата, респективно Либералната партия, учредяват вече и формално свои партии – Радикалдемократическата и Младолибералната. Като политическа партия се налага и възникналият още в края на 1899 г. БЗНС. С въвеждането на цветните бюлетини и изискването на съдебна регистрация започва институционализирането на политическите партии.

Третият етап (1912-1918) съвпада с периода на войните за национално обединение, както и с краткия мирновременен период, от второто десетилетие на XX в. Катализатори тук са самите войни със своите военни и дипломатически успехи и провали, намесата на чуждите дипломации в българските вътрешни дела, националните катастрофи, въвеждането на пропорционалната изборителна система. Периодът се характеризира с политическа партикуларизация, радикализация, идеологизация, съпътствана със засилване на левите течения, респективно – с дискредитиране в различна степен на всички традиционни партии. Все симптоми, които ще засилят своето проявление в периода след войните.

Бележки:

1 Съществуват десетки, ако не и стотици определения на термина. За английския мислител Едмънд Бърк партията е „група от мъже, обединени върху основата на един принцип и стремящи се към постигането на националния интерес с общи усилия“; Йохан Блунчли я дефинира като „група с определени убеждения и насоки за общи политически действия“. Вж: Карасимеонов, Г. *Политическите партии и организации*. С., 2000, 7-112

2 За Сиймур Мартин Липсет съвременните партии са последица от три главни „дихотомии“ – Реформацията, „демократическата“ революция и индустриалната революция“. Вж: Lipset, S.

- М., Džejson M. Lejkin. *Demokratski vek*. Beograd, 2006 , 104
- 3 Цит. по: Sartori, G. *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. V I. Cambridge, 1976, 59
- 4 Sartori, G. *Parties...*, 64
- 5 Марксистката политическа теория ги определя не съвсем коректно като „буржоазни партии“.
- 6 Теорията за кливиджите е въведена от Стейн Рокан. Вж: Карасимеонов, Г. *Политическите...*, 39
- 7 Според Карл Маркс политическите партии са „изразители на класови интереси“.
- 8 Lipset, S. *Demokratski...*, 121
- 9 Острогорски, М. *Демократия и политическите партии*. Москва, 1997
- 10 Michels, R. *Political Parties. A Sociological Study of the Tendencies of Modern Democracy*. NY, The Free Press, 1966. В своите изследвания Михелс взема за модел Германската социалдемократическа партия от първото десетилетие на XX в. Налагането на изводите за валидни върху всички останали политически партии и подценяването на конкуренцията между тях, са най-значителните недостатъци на неговата концепция.
- 11 Виж член четвърти на Берлинския договор в: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/FOREIGN/berlin.htm>. Пълномощията, изискани от княз Александър и гласувани в свищовското ВНС изрично изискват свикване на ново ВНС след 7-годишния период и изменения в Конституцията. За режима на пълномощията виж: Димитров, И. *Князът. Конституцията и народът. Из историята на политическите борби през първите години след Освобождението*. С., 1972; Блек, С. *Установяване на конституционно управление в България*. С., 1996; Владикин, Л. *История на Търновската конституция*. С., б.д., 160-179; Милюков, П. *Живата истина*. С., 2007, 99-123

12 Виж членове 60 и 83 от Търновската конституция в: *Историята на българите (1878-1944) в документи*. Т I, Ч I, 40-68

13 Николова, В. Българският парламент и опитите за превръщането му в действащ орган 1887-1912. – *ИП*, XLIV, 1988, 5, 9. Първият специален закон за политическите партии е приет в България едва през 2001 г.

14 Колев, В. Партии и парламентаризъм в България 1879-1914. – В: *Очерци по българска история 1878-1948*. С., 1992, 5

15 За феномена „политическа култура“ виж: Алмънд, Г. и С. Верба. *Гражданската култура*. С., 1998.; също и Танев, Т. *Политическата култура*. С., б.д.

16 За изборителната система в България виж: Палангурски, М. *Изборителната система в България (1879-1911)*. ВТ., 2007

17 Благоев, Д. *Принос към историята на социализма в България*. С., 1954, 96-7 Марксистката концепция за партийното „строителство“ в България ясно се забелязва още в съчиненията на Ярослав Йоцов. Йоцов, Я. Класи и партии у нас до 1923 г. – *ИП*, II, 1947-48, 2, 177-213; Саздов, Д. Буржоазните партии в България в края на XIX и началото на XX век. – *История и обществознание*, 1987, 4, 46-54; Саздов, Д. *Многопартийната политическа система и монархическият институт в България 1879-1918*. С., Унив. изд. „Стопанство“, 1993

18 Саздов, Д. *Демократическата партия в България (1887-1908)*. С., 2001, 210-237

19 Радослав Попов например обяснява партийната диференциация със недоразвитостта на капиталистическите отношения, която обуславяла наличие на много социални прослойки. Виж

Попов, Р. Монархическият институт, буржоазните партии и проблемата за конституционното управление в България в началото на XX в. - В: *Международен конгрес по българистика* (първи) ТI, Ч1, 464-20

Николова, В. Политическите партии в България 1885-1918. Общи черти и специфики. – В: *Проблеми на новата и най-новата политическа история на България*. С., 1991, 59-60; Същата. Към типологията на политическите партии в България в края XIX и началото на XX в. - В: *Международен конгрес по българистика* (втори) TVIII, 214

21 Колев, В. Партии и парламентаризъм..... 5-53; Николова, В. *Между консерватизма и либерализма. Народната партия 1894-1920*. С., 204; Палангурски, М. *Държавно-политическа система на България 1879-1919*. ВТ, 1995; Същият. *Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация ноември 1900-юни 1904*. ВТ, Слово, 1995. 28-48. В тези изследвания практически отсъстват партийните идеологии.

22 Колев, В. Партии и парламентаризъм.... 6

23 Tchitchovsky, T. Political and Social Aspects of Modern Bulgaria. – *The Slavonic and East European Review*, VII, 1929, 596

24 Tchitchovsky, T. Political..., 279

25 Такъв тип е дори БРСДП в двете й крила. Първите депутати-социалисти попадат в българския парламент от околии без каквато и да е индустрия – като Павликени и Попово.

26 Програмните документи на българските партии до войните виж в сборника *Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918* (съст. Веска Николова, Д. Саздов). С., 1992; също и *Програми и устави на българските партии: 1) прогресивно-либералната 2) народно-либералната 3) либералната 4) социал-демократическата 5) народната 6) демократическата*. Кюстендил, 1902; Анализ на отделните програми виж в Николова, Веска. *Програми и устави на буржоазните партии*

в кр. XIX и нач. XX в. - В: *Вътрешната политика на България през капитализма 1878-1944. Сборник изследвания*. С., 1980, 54-82

27 Харизанов, И. Принос към характеристиката на нашите партии. – *Демократически преглед* IV, 1906, 3, 274-275. Виж и Радев, С. Политическите партии в България. - *Ново време*, II, 1898, 1, 45-46

28 Велчев, В. Т. *Нашите задачи. Политически статии (1899-1902)*. С., 1902, 21-30

29 Влайков, Т. Политическото развитие на България. – *Демократически преглед*, IV, 1906, 9, 975; Виж и Михайлов, И. Психология на българските политически партии. – *Българска сбирка*, VII, 1900, 2, 119

30 Радев, С. Политическите партии..., 45-46

31 ЦДА ф. 1782 к., оп. 2, а.е. 66; Киранов, П. *Политическите партии в различните етапи на социалното и политическо развитие на България. Ч I Политическите режими и партии в управление*. С., 1931, 17-18. Разбира се, цитирайки становището на Киранов, трябва да имаме предвид неговата политическа ориентация към БЗНС

32 Колев, В. Партии и парламентаризъм..., 6

33 За външнополитическата ориентация на българските партии виж: Куманов, М. *Политическите партии и организации в България и техните лидери 1879-1949. Кратък справочник*. С., 1999, 88-89; Николова, В. Типология..., 215; Същата, Политическите партии..., 51-58

34 Оттам и популярната съществуването на популярната теза, гласяща, че българският монарх обичал да прави русофилска политика с русофоби

35 Има няколко типа периодизация на партийната система, използвани от различните изследователи. Настоящата се стреми да обедини най-популярните от тях

36 Често пъти некоректно като партийна програма се определя дадена статия в партийния орган или реч на лидера

37 В периода хоризонтални структури развиват предимно социалдемократическите формации

38 Най-голяма „жертва” на тях става тесносоциалистическата група, от която в периода 1905-08 г. се отцепват анархолибералите на Никола Харлаков и прогресистите на д-р Никола Сакаров.

ВЪЗРОЖДЕНСКА МИКРОИСТОРИЯ: МАНАСТИРЪТ „СВ. СВ. КИРИК И ЮЛИТА“ В НИШАВСКАТА ЕПАРХИЯ ПРЕЗ XVIII-XIX ВЕК

Надя Манолова

Манастирът „Св. Св. Кирик и Юлита“, известен още като Смиловския манастир, се намира в района на Забърдието, разположено северно и североизточно от Цариброд (дн. Димитровград, Република Сърбия). Районът обхваща югозападните падини на планината Видлич, Одоровското поле и долината на забърдска река, в чиято територия са ситуйрани девет села – Бребевница, Гуленовци, Мъзгош, Мойнци, Одъровци (Височки Одъровци), Петърлаш, Протопопинци, Радейна, Смиловци. Сред този простор, високо във Видлич, на южния склон на връх Трипут, се намира манастирът, на около 4 км северно от с. Смиловци.¹

ЗАЩО МИКРОИСТОРИЯ ?

Моят интерес към манастира възникна при теренните обхождания в района, извършени по научно-изследователски проект за изучаването на Годечко-Царибродския край.² В периода от 26 до 29 август 2003 г. екип, работещ по проекта посети Цариброд и района. Много от хората на Смиловци, Радейна, Петърлаш и други съседни селища посочиха манастира като един от най-старите исторически обекти тук. Още през 1985 г. в неговата околност са извършени археологически проучвания.³ Групата, посетила манастира през август 2003 г. включваше техническия ръководител на проекта – етнографа Гр. Марков, историците Л. Зидарова и Н. Манолова-Николова, изкуствоведката Е. Попова. В манастирския храм Е. Попова установи относително добре запазен иконостас с икони от известния самоковски зограф Йоан Иконописец.⁴ За моя изненада бяха съхранени няколко български печатни книги от възрожденската епоха.

Те, заедно с оцелелите немалко богослужебни книги, очевидно са малка част от някогашната църковна библиотека. Запазените книги и ръкописи от манастира, намерените в тях приписки, натрупаните впечатления и допълнителни сведения, публикациите на колеги, проучвали региона, поставиха интересни въпроси и станаха повод за настоящото изследване в плана на микроисторията.⁵

Микроисторическият анализ изисква вглеждане в религиозната, социалната и културна роля на манастира като фактор на местния духовен живот. Това позволява разкриването на особености, които в общия план на възрожденската история остават незабележими и задава въпроси към наложените вече мнения за ролята на манастирите през XVIII и XIX век.⁶ Примерът със Смиловския манастир позволява такъв подход, с детайлен анализ на приписките и ръкописите, при съпоставяне на резултатите със сведения от други източници за историята на региона. Запазените и събраните до сега материали могат да се организират около изясняването на някои от основните нишки на живота в миналото. Те разкриват кога и защо възниква манастирът, каква е връзката му със селската околност и градския център, защо намерената книжнина в него поднася изненади и какво е тяхното обяснение. Проследяването на манастирската история отваря възможности за изучаване на една мрежа за културно-духовна комуникация, в която Нишавската митрополия има водещо значение. Необходимо е още да се коригират някои грешки, допуснати в досегашни публикации относно миналото на Пиротския край.

МОНАСТИРЪТ, СЕЛИЩАТА И ЕПАРХИЯТА.

Най-ранното сведение за манастира се съдържа в ръкописна служба, посветена на св.св. Кирик и Юлита.⁷ Тя е завършена на 5 юли 1704 г. от поп Младен, свещеник в софийската църква „Св. Архангел Михаил“. Неговата бележка в края на ръкописа е твърде подробна

и важна. С нея авторът пояснява намирането на подходящ извод за преписа от софийското село Беримирци. Той подчертава неговата точност и благодатна употреба, с добър ефект в различни житейски случаи. Фактът, че книгата, предназначена за манастира, е изготвена в София, е показателен за връзките на Царибродско с големия градски и митрополитски център. Втора приписка, непосредствено след първата, пояснява причините за изработването на ръкописа. Той е нужен на обителта, заради погубването на предишна подобна служба. В бележката е посочена 1704 г. и няма съмнение, че манастирът е съществувал преди тази година. Но от кога?

Отговорът на този въпрос най-вероятно има връзка със съществуването на близкото село Смиловци, в чието землище е манастирът, както и със самата селищна система на Забърдието. За сега най-ранното сведение за селото се намира в регистър на тимари и зеамети на казата Шехиркьой (Пирот). През 1525 г. село Исмилофче има 53 домакинства, с трима неженени и пет вдовици, с общ приход от 3887 акчета.⁸ Сведенията от XVII в. го определят като войнушко селище, подобно на повечето села от Забърдието, от Пиротската и съседните кази.⁹ Запазената и преведена османска документация приблизително очертава селищната система в Забърдието. През XV-XVII в. са регистрирани всичките изброени по-горе и до днес съществуващи села.¹⁰ Като цяло те не са с голям брой домакинства. По най-общи наблюдения спадат към групата на средновисокия екологичен пояс, както повечето от селищата на котловинните полета на Средна Западна България.¹¹ Надморската височина на която са разположени селата на Забърдието е от 700 до 780 м. Климатичните и географските условия позволяват развитие на земеделието и повече на животновъдството, отрасъл и до днес крепящ местната селска икономика. Наред с това населението вероятно се е занимавало с рударство. Сведенията за последното са косвени, но важни. В топонимията само на Протопопинци няма местности, свързани с

тази дейност. Впечатляват названията им в Бребевница – Рудина, Сребърна, Ровинье; в Петърлаш – Кральева рудина, Плавич; в Моинци – Рудина, Грамагье; в Радейна- Виштина рудина, Рудина, Ровище; в Смиловци – Гърмагье, Ровище, Чоролейна нива, Чоролейка. Според изследователите на старата железодобивна индустрия в землищата на Славия и Сенокос от съседния района на Висока е имало видни. Тях описва К. Иречек в края на XIX век.¹² Други сведения нямаме, но по редица други документи е известно, че в ранните векове след османското завоевание рударството е характерно за Пиротския регион, както и за съседните на Знеполе, Брезнишко и Софийско.

Формираната селищна система на Забърдието със собствен стопански ресурс, за който не знаем почти нищо, очевидно е позволило изграждането и поддържането на християнските култови места. Старите манастири като Суковския, Погановския и Темския са сравнително далече, поради което се е наложило създаването на местни. В землището на Бребевница се намира манастирът „Св. Димитър“, а в това на Гуленовци – „Св. Възнесение“ („Св. Спас“). Останки от манастирска църква има в м. Горешляк на Петърлаш. Не е възможно да се определи времето на тяхната поява, но както в повечето случаи за периода на ранното османско управление, те вероятно са изпълнявали функциите на липсващите селски църкви. Според наблюденията на Р. Тричкович върху описа на София и Софийско, правен в края на XVI в., сред манастирите в Пиротско няма такъв посветен на св.св. Кирик и Юлита.¹³ По тази причина допускам, че манастирът е възникнал през XVII в. Анализът на приписките в ръкописната служба от 1704 г. сочи, че с манастира се свързват не само Смиловци, а още с. Радейна и Мъзгош. В землището на двете села няма манастирски топоними и вероятно „Св.св. Кирик и Юлита“ е изпълнявал ролята на тяхна църква.

Според коментираната втора приписка в ръкописа от 1704

г., е съществувала предишна по-стара служба, но тя била „плена-на“, открадната или отнесена на друго място. Възможно е в края на XVII и началото на следващия век регионът и манастирът да са пострадали от въстанията и политическата нестабилност във връзка с войната на Османската империя със Свещената лига. През XVIII в. обаче манастирът постепенно се утвърждава като духовно средище на района. През 1728 г. знеполският монах Василий покрива църквата с каменни плочи. Приписката, която съобщава за това отбелязва и важни политически събития.¹⁴ През втората половина на XVIII век манастирът често е посещаван от представители на Рилската обител. Няколко бележки от ръкописната служба позволяват да се допусне, че връзките с големия духовен център са се разширили и са станали трайни. След 1761 г. на поклонение „светому Кирику“ пристига анонимен рилски монах. Бележката е без дата, но моето предположение за времето на посещението се свързва с изрази „в епархия“. Очевидно става дума за проявен монашески интерес към новосъздадената Нишавска епархия през септември 1761 г.¹⁵ Макара на кратко, е отбелязано нейното фактическо отделяне от Софийската и принадлежността на манастира към новата църковна единица. През 1797 г. йеромонах Вениамин и монах Никифор, също от Рилския манастир, правят поклонение в „Св. Кирик“.¹⁶

Изглежда популярността на манастира е надраснала селския си район дотолкова, че към него проявяват интерес от градския център. Според приписка върху ръкописната служба, група пиротски първенци посещават манастира на неговия празник, 15 юли 1793 г. Поклонниците са хаджи Нешо, рилския монах Серафим, Никон (?), Герман Рилец, Симион Хилендарец, Йованчо чизмеджия Велков син и Младжо. Следователно в края на века, въпреки доста смутно политическо време, манастирското братство вече поддържа връзки с Пирот и с тамошния метох на Хилендарския манастир.¹⁷ Местното предание внушава, че в края на XVIII в. кърджалиите разорили ма-

настира, но документално сведение за подобно събитие нямаме.¹⁸

В началото на XIX в. в манастира съществува килийно училище. Според приписка от 25.I.1820 г. върху коментираната служба на св. св. Кирик и Юлита, дяк Никола пристига тук по време/след голямата чумна епидемия от 1815 г. и пет години учи Наустницата (Часослова) и Псалтира. Вероятно с подобно отсядане в манастира е свързано тригодишното пребиваване на някой си Кира от Мъзгош към 1837 г. Със сигурност е имало и други ученици. Макар да няма пряко сведение, възможно е Зографският манастир да е изпратил тук духовника Елифтерий за да поддържа манастира и училището. Според бележката на същия духовник х. Елифтерий Зографски, той е избрал Бошко, вероятно негов ученик, за да го въведе в монашески чин на 21 ноември 1838 г.¹⁹ Той получава името Никандър. На следващата 1839 г. зографският монах отбелязва, че Никандър е ръкоположен за йеромонах от самия архиепископ Нектарий Нишавски.

Анализираните приписки от края на XVIII и началото на XIX век дават основание да се мисли, че установяването на връзки с Рилския, Хилендарския и Зографския манастир, респективно с градския център на региона – Пирот, е започнало по-интензивно с формирането на Нишавската епархия. Самостоятелността ѝ навярно е дала възможност на митрополитите да отделят повече внимание за изграждане и подкрепа на местната духовна йерархия. Така е постъпил и митрополит Нектарий с Никандър през 1839 г., ръкополагайки го за йеромонах на манастира.

СТРОЕЖИТЕ.

Интересно и важно обаче е съвпадението между появата на новия йеромонах с обстоятелството, че през същата година тук се предприема мащабно строителство. Манастирският комплекс е

подновен. Каменен надпис над входа на храма посочва 1839 г. за построяването му. Очевидно е имало по-стара, но вероятно негодна сграда, която е била заменена с новия градеж. Храмът е най-големият в района на Забърдието и Висока.²⁰ Той е еднокорабен, едноапсиден с певници и купол. Особено интересни са куполът със средновековна клетъчна зидария, каменоделската изработка на входната врата, прозорците на певниците и др. Основавайки се на местното предание, Н. Тулешков смята, че главен майстор е Кола (Никола) от височкото село Болъев дол, едно от селищата, което принадлежи на т.н. славински строителен център.²¹

Непосредствено след завършването на строежа е започнало изработването на иконостаса и иконите. Те са дело на самоковски майстори. Авторството на иконите е несъмнено. Според Е. Попова те са от самоковския зограф Йоан Николов Иконописец. Върху царския ред са образите на св. Никола, Богородица Одигитрия, Христос Вседържител, св. Йоан Предтеча, патронната икона на св. Кирик и св. Юлита, благославяни от Христос в горния ляв ъгъл, а до тях върху южната стена е иконата на ап. Тома. От същата ръка са изписани 15-те икони на апостолския ред, както и иконите с великите празници, от които към 2003 г. бяха останали само девет.²²

Изградено е и съществуващото до днес обширно монашеско двуетажно крило. По своята архитектура то има сходство с подобни постройки на славинските майстори, например с корпуса на Лопушанския манастир. Може би тогава е било построено и килийното училище, разположено югозападно от църквата, от което при нашето посещение имаше само следи от основите. На север от храма е построена красива гостоприемница, наричана от местните хора „владишки конак“. Н. Тулешков смята, че двуетажната сградата е дело на самоковски майстори. Тя е изящна, с хубаво изработени дървени колонки на чардака и къошка, с елегантни рамки на вратите и прозорците. Над къошка има измазан триъгълен фронтон,

който някога може да е бил изписан. Подобни „конаци“ като сгради за гости не са изключение в района. Интересна е архитектурата на такъв „конак“, изграден в двора на Разбоишкия манастир, Софийско, но доста по-късно, през 70-те години на XIX век.²³

Според Н. Тулешков манастирското строителство е било предприето поради заможността на смиловчани, засвидетелствана от Ф. Каниц.²⁴ Материалните средства обаче не са определящ мотив за архитектурното подновяване. Причините за обновлението са доста по-сложни, преплели социалните нужди на времето с лични амбиции и обществени фактори. Изглежда съществена е била ролята на култа към Кирик и Юлита, светите покровители на манастира. Според житието Юлита била от стар римски род, овдовяла млада и имала само един син – тригодишния Кирик. Приела християнската вяра и заради гоненията по времето на Диоклециан избягала в Тарс, Киликия. Заловили Юлита и я измъчвали, а малкият Кирик виждайки това, плакал и викал, като нарекъл себе си християнин пред мъчителите. Вбесеният управител го блъснал, той паднал на главата си и починал. След много мъчения в 304 г. н.е. умряла и Юлита. Две прислужници ги погребали през нощта. Едната доживяла времето на император Константин, показала гробовете и разказала за тяхното мъченичество. Част от мощите им се намират в охридската църква „Св. Богородица“.²⁵

Общият преглед на българската религиозна книжнина в първите векове на османското завоевание посочва, че службата и житието на светците са популярни в различни сборници и дамаскини. В Пловдивската библиотека се пази ръкопис от втората половина на XVI в., който започва със службата на светците и включва други жития, слова и разкази.²⁶ Ръкописът е донесен от Панагюрище. През XVII в. житието на двамата светци се включва в дамаскините, какъвто пример е Втория дамаскин от Троянския манастир.²⁷ Традицията е продължена с дамаскина от Самоков и този от с. Хайредин, Вра-

чанско, датирани приблизително през XVIII – XIX век.²⁸ Агиографски съчинения за светците се съдържат и в различни сборници – в Тетевенското сборниче от XVIII-XIX век, в поп Атанасовото сборниче от края на XVIII и началото на XIX век. Впечатлява коментирания вече ръкопис от 1704 г., за когото знаем от бележката на преписвача, че е направен по добър извод от с. Беримирци, Софийско. Ръкописът съдържа служба, житие и параклис на Кирик и Юлита, с по-късно добавен Богородичен канон. Неизвестно кога той е попаднал в манастира „Св. Възнесение“ (Св. Спас) в с. Долни Лозен, Софийско. Тъй като службата е описана от Б. Цонев в неговия първи том, посветен на ръкописите в Народната библиотека, предполагам, че това е станало до 1910 г.²⁹ От София е запазен дамаскин, писан от Мано Калпакчи през 1770 г., който съдържа разкази, наред с житията на св.св. Кирик и Юлита и на св. Харалампий. Познати са още няколко сборника, включващи житието на двамата светци, в чиито текстове личи западнобългарско наречие.³⁰

Наблюденията върху църковната книжнина за светите Кирик и Юлита посочват, че култът към тях е бил добре познат в българските земи, така също в София и района на Софийската епархия. Според В. Мутафов най-старият оброчен кръст по българските земи е посветен именно на Кирик и Юлита. Намирал се е в м. Кюнина чука, на десния бряг на р. Цибрица до Вълчедръм. Той е познат от рисунка на Грюневег от 1582 г., на която личат голям дървен кръст, поставен на височина, няколко широколистни дървета, около които преминава поток.³¹ За сега едно от най-ранните известни ми изображения на майката и нейния син в Западна България са запазени в стенописен фриз от църквата „Успение Богородично“ на с. Прибой, Радомирско. Те са от втората половина на XVI век, времето в което селото и районът на Радомирско спадат към Софийската епархия. През XVII в., когато най-вероятно се е появил манастирът „Св.св. Кирик и Юлита“, култът към тях е бил широко почитан. В близкото

до Смиловци село Петърлаш в м. Горешляк има останки от неголям храм, а до него – оброчен кръст посветен на св.св. Кирик и Юлита, с година на поставянето му, 1722.³² Етнографските наблюдения посочват широкото разпространение на култа в българските земи. През 90-те години на XX век В. Мутафов регистрира 12 техни оброци в Родопите, 9 в Средна Северна България, 7 в Югоизточна България, 4 в Северозападна и 2 в Средна Южна България.³³

Култът към светците се празнува във времето на най-топлия месец на годината, юли. В народната духовна култура той се свързва с т.н. Горещници от 14 или 15 до 17 юли, когато се почита св. Марина, наричана още Огнена. Огнищата се гасят и се спазва строго правилото да не се работи на нивата и на полето, за да не изгори реколтата. Смята се за възможно домашните животни да заболелят от огнища (Васильово). В Тетевенско се приема за най-опасен първият горещник – св. Кирик и се прави курбан.³⁴ Организиран се литийни шествия против суша. В запазената от 1704 г. служба на Кирик и Юлита, духовникът-преписвач и съставител е вмъквал интересни пояснения за използването на отделни текстове, които се четат в случай на „трилетна суша“ или пък „...егда бивае бдение на литие егда не ходиш поюще...“.³⁵ В Смиловския манастир безспорната функция на светците като скоропомощници при тези природни бедствия е имала още един нюанс.

МОНАСТИРЪТ, ЕПАРХИЯТА И ЧУМАТА.

Едно старо предание за възникването на манастира разказва, че е създаден по време на чума. Населението от околните села избягало тук за да се спаси от болестта и оцеляло по чудо. В знак на благодарност хората построили манастир с чешма, която съществува и днес.³⁶ Чумата често е присъствала в живота на хората от района. Летописните бележки върху старите църковни книги в Пирот доказват страшна епидемия от 1592 г. През 1607 г. в тях се

отбелязва, че „измреше човеци много от чуму”. През XVII в. чумните епидемии са периодични и болестта има латентно регионално присъствие. Ето защо напълно допустимо е възникването на манастира през този век да е свързано именно с чумната болест. Някои от нейните форми се развиват особено интензивно през юли, което принуждава хората да бягат в отдалечени места, в планини и гори. Възможно е епидемиите да са съвпадали с празнуването на горещниците и това да е повлияло при избора на светите Кирик и Юлита за манастирски покровители.³⁷ Личното ми посещение на манастирското място ме убеди, че той наистина е трудно достъпен, изолиран и служи добре в случаи на епидемии.

Мотивът с чумата може да се съзре като контекст на обстоятелствата, при които се правят бележките от коментирания дотук ръкопис. Изготвянето му през 1704 г. заради „пленьването” на предишния става във време, когато чумата е част от живота в района. През 1700 г. тя върлува по течението на Нишава, в Цариброд и Сливница, а през 1706 г. е в Дупница. За периода 1700 до 1710 г. разполагаме с общо сведение, според което чумата е доста разпространена на Балканите. Тя поражда Пирот и Царибродско отново през 1723 г., а през 1762 г. епидемия обхваща Софийско, Врачанско, Кюстендилско, Ниш. Тъкмо след 1761 г. както видяхме, рилски монах посещава манастира, прави поклонение „святому Кирику” и оставя своя приписка. Показателно е и посещението на пиротските първенци на 15 юли 1793 г. Тогава има голяма епидемия в Пловдив, но не е изключено в селищата и регионите по диагонален път, на който е и Пирот, чумата да е била налице. През 1795 г. разпространението ѝ прераства в мащабна епидемия, обхващаща редица български земи, като отшумява едва към 1797 г.³⁸

Още по-категорична е приписката от 1820 г. на дяк Никола. Той е дошъл по чумата в манастира и учил 5 години църковните книги. Става дума за голямата епидемия, наричана още „първата

мория”, развихрила се от 1813 г., но поразила според сведенията Пирот и района през 1815 г. Неотслабващо внимание към епидемиите личи в приписката от 1848 г. на страниците на ръкописа. Тя съобщава за дълго пътуване към Одрин и вероятно за Цариград на Нишкия владика Никифор, Пиротския владика Нектарий и още няколко свещеници в опасното време на холерната епидемия, когато според приписката „88 мреха (вероятно на ден) на Едрене”.³⁹

Анализът на приписките насочва към предположението, че манастирската обител е била убежище при епидемии, една твърде позната практика. При последната епидемия от чума през 30-те години на XIX в. мнозина търсят спасение в манастири, а в някои случаи те са превърнати в спасителни лагери за бегълците от заразените селища. Карловци създали такъв лагер около Калоферския манастир. Избягалият от Севлиево гражданин отишъл до руините на Батешевския манастир и се спасил. Те не само оцелели, но и изпълнили обещанието си да го възстановят и поддържат.⁴⁰ Тогава логично е мащабното строителство в „Св.св. Кирик и Юлита” да се свърже с голямата епидемия от 30-те години. Запазените документи за Пирот и района позволяват да се очертаят размерите на бедствието, както и преплитането му с други обществени събития.

В началото на 1836 г. избухва Пиротската буна, водена от кмета (коджабашията) х. Нешо Филипович. В донесенията на Аврам Петрониевич и Миличевич до сръбския княз Михаил Обренович личи голямото недоволство и напрежението в района. То намира израз в бягството на десетки семейства в Сърбия и довежда до въоръжено вдигане на населението, насочено срещу войводата х. Мехмед бей и владиката Йероним. Предприетите мерки от централната власт водят до смяната им. Йероним е заменен с лемноския владика Нектарий. Според писмото от 31.VI.1836 г. на княз М. Обренович до А. Петрониевич, той е „човек мирен и кротък”,⁴¹ До края на годината бунтът е потушен, но междувременно през м. де-

кември идват първите тревожни вести за ново разпространение на чумата. Ако през април 1837 г. болестта е сред мюсюлманите в Пирот, то през май тя повсеместно се разпространява в града. На 30 юни с.г. от нея умира х. Мехмед бей, а през юли според писмо на х. Нешо умират по 40 души дневно. Бройката на ежедневните жертви се покачва до 50 и едва в края на месеца намалява до 20 д. на ден. Епидемията засяга и селата около Пирот. Хората се разбягват в планината. През август повечето болни успяват да преболедуват заразата. На следващата 1838 г. чумата обаче продължава да вилнее. Показателен е фактът, че не са запазени никакви донесения до сръбските власти от пиротчани или служители на сръбското управление. Изглежда болестта е нарушила връзките поне за година. По най-общи изчисления на сръбските историци от тази епидемия в нахиите на Ниш, Пирот, Лесковац и Враня умират от 20 000 до 30 000 души.⁴² Към 1839 епидемията постепенно отмира в района, а и в Османската империя.

Пораженията върху икономическия и социалния живот обаче не са преживени така бързо. Нерешените проблеми със земята, двойното данъчно натоварване се усещат още по-тежко след големите човешки загуби от епидемията и недоволството от местното управление отново нараства. През април 1841 г. Нишкото въстание пламва. Направено е оплакване до сръбския княз от Нишкия, Пиротския, Лесковацкия район и този на Прокупле за издевателства над населението и потъпкване на Гюлханския Хатишериф.⁴³ Въстанието има много силен отзвук в империята и в международните дипломатически среди. Чак до началото на 1843 г. английският консул в Солун Чарлз Блътн отделя значително място в донесенията си до Лондон за положението в Нишко и околността. Според И. Дамянов регионът на Пиротско, Нишко, а също така Белоградчишко и Кулско близо десет години изживява период на постоянни въстания и брожения.⁴⁴

На фона на тази политическа и социална картина в Пиротско, се предприема мащабното строителство в Смиловския манастир. Тежката епидемия със сигурност е изпратила тук мнозина за да се укрият от ужасите на чумавото всекидневие, след което те са подели инициативата за новите градежи. Както сочи каменният надпис това е станало през 1839 г., веднага когато епидемията е отминала. Така за пореден път в колективната памет се е повторил и отложил мотивът за спасението, най-вероятно съпътстващ манастира още с неговата поява през XVII век. Спасилите се от околните села – Смиловци, Радейна, Петърлаш и др. са подпомагали строежа. При това личи планиране на комплекса, което изисква ръководството на водеща и компетентна личност. Едва ли майстор Кола от Болъев дол е можел сам да организира строителството, да доведе самоковските резбари и строители, да установи връзка с известния зограф Йоан Иконописеца. Тогава коя е тази личност?

Предположението ми се отнася до митрополит Нектарий Нишавски. В цитираното писмо на М. Обренович от май 1836 г. се посочва, че Нектарий ще пристигне като нов владика в епархията. Княз Милош съветва А. Петрониевич да изчака идването му и това на новия войвода в Пирот, след което да предприеме действия за умиротворяване на двете страни. В следващите документи, с които сръбските служители уведомяват княза за хода на събитията обаче няма сведения, че двамата нови управници са пристигнали. Ако това се беше случило, със сигурност щеше да бъде отбелязано в някое от интензивно изпращаните писма до сръбския княз през 1837 г. Още нещо. В запазената и публикувана Нишавска кондика се наблюдава следната особеност. Записванията започват в нея през 1834 г., когато се начева строителството на митрополитската църква „Рождество Христово“. В началната страница е вписано и името на владиката Йероним, като участник в тези събития. За 1835 г. е отбелязано, че сметките на епитропите се предават „у деспотин конак“,

но вероятно поради силните настроения срещу Йероним, името му изчезва от кондиката. Вписванията за периода от 1836 до 1844 г. отбелязват предаването на сметките „пред народ и градоначалници“, но не и пред митрополит. И. Николич предполага, че Нектарий е пристигнал през 1837 г., но няма преки доказателства за това. Възможно е митрополитът да е дошъл в региона, ала при условията на разрастващата се чумна епидемия предполагам, че той не се е установил постоянно в града. Едва през януари 1844 г. в кондиката е отбелязано, че сметките на епитропите са представени на митрополит Нектарий, градоначалниците на Пирот, и еснафите – „мали и велики“.⁴⁵ Първото писмо на митрополита до известния знеполски чорбаджия Пея Степанов е от 1843 г. Анализът на вписванията в кондиката, на писмото до Пея, както и развоят на събитията от 1836-1841-1843 г. дават основание на предположението, че Нектарий не е пристигнал веднага или поне не се е установил в Пирот, а е управлявал епархията от околните селища.⁴⁶

Едно от най-вероятните места е Смиловският манастир. Той е достатъчно отдалечен, но същевременно има пряка пътна връзка от селата Смиловци, Петърлаш и Гуленовци през планината за Пирот. Манастирът е удобно място при условията на разразилата се епидемия, както и при политическата нестабилност от началото на 40-те години на XIX век. Пребивавайки вероятно в разгара на чумата, по-сетне митрополитът е подкрепил инициативата на хората за новото строителство в манастира. Вероятно той е имал възможността да покани самоковските майстори, контактите с които пиротчани са установили още през 30-те години. Според митрополитската кондика Захарий Зограф е бил привлечен да направи икони за църквата „Рождество Христово“ през 1838 г.⁴⁷ Така Нектарий е работел за утвърждаването на своето име и на институцията, която представлява, тъй като доверието към нея е било силно разклатено с управлението на Йероним. Приписката от 1839 г., че Нектарий е

ръкоположил отец Никандър за йеромонах в манастира, е косвено свидетелство към това предположение.

Още едно доказателство за приблизително така протеклите събития е друго интересно съвпадение, което не може да бъде случайно. През 1843 г., когато митрополитът по мое мнение вече е в Пирот, започва работата на Йоан Иконописеца върху иконите за митрополитската църква „Рождество Христово“. Допускам, че след изработването на иконите за Смиловския манастир, зографът се е заел с украсата на Пиротския храм, вероятно пак със знанието на митрополита. Тази връзка с Нишавската епархия е продължила, защото до смъртта си на 6 юли 1854 г. Йоан Николов работи в региона. Рисува икони за църквата „Св. Георги“ в Славия през 1845 г.; за „Въведение Богородично“ в с. Радейна; за манастира „Св. Димитър“ в с. Бребевница. Името му се отбелязва често в Нишавската кондика между 1843 и 1848, и 1850 г., естествено свързано с високия престиж, който си е извоювал творецът.⁴⁸

Установявайки се в Пирот, митрополитът се заема активно с делата си. Това личи от воденето на Нишавската кондика именно след 1843 г. Вписването на сметките става много по-подробно, с неговото знание, навярно и контрол. В нея често се употребява термина деспотски, владишки конак като място, където пребивава постоянно или временно. През януари 1841 г. са отбелязани 1801 гр. и 30 п. за „владишкин конак (х)арчъ“, а за следващата година само 184 гр.⁴⁹ Може би става дума за ремонт на митрополитския дом в Пирот, но е възможно с тях да е подпомогнато ново строителство. Нектарий не забравя работата си в епархията. Както допуска Н. Тулешков, през 40-те години в Смиловския манастир е построена още и гостоприемницата, наричана „владишки конак“. Без съмнение Нектарий е пребивавал в Смиловския манастир, поставяйки отец Никандър за игумен, подпомагайки обновлението на комплекса и построявайки конак за себе си и за други високи гости. Обмислено

в по-широк план, обновяването на манастира е дало добър тласък за неговото развитие като местен духовен център на Забърдието в следващите десетилетия.

УЧИЛИЩЕТО И КНИГИТЕ.

През втората половина на XIX в. известността на манастира се е свързвала не само със спасителното покровителство на двамата светии, но и с неговото училище. Според коментираната приписка в ръкописната служба от 1820 г., тук е съществувало килийно обучение. Запазените книги дават основание да се предположи, че то постепенно се е променило, включило нови светски четива и знания. Особен интерес предизвиква ръкописната книга „Сокровище детем“⁵⁰. Тя постъпва в Софийската Народна библиотека в първото десетилетие на XX в. и засега е единствена по рода си. Според оставена бележка върху нея, тя е намерена в манастира “Св. Кирик”, наблизо до с. Смиловци, Царибродско от К. В. Друмев. За съжаление приписката не е датирана. Върху книгата има пощенски печат с дата 8.V.97. Така вероятно към 1897 г. книгата е напуснала манастирската библиотека. Инициалите К.В. и фамилията Друмев могат да означават, че ръкописът е привлякъл вниманието на някой от многобройните роднини на известният възрожденски деец Васил Друмев. Това биха могли да са Костадин Величков Друмев – негов братов син или Константин Василев Костадинов Друмев – негов братов внук. Може би по-близо до времето, в което книгата е била изнесена от манастира е Костадин В. Друмев.⁵¹ Така или не, книгата е привлякла вниманието, поради което е пренесена и съхранена в Софийската народна библиотека.

Ръкописът е превод от неизвестен гръцки автор. Оригиналят е направен в памет на учителя Григорий Палиуритис в гръцкото училище на Ливорно, Италия. Както се подсказва в бележка под основния текст, книгата е съставена една година след преждевременната

смърт на Г. Палиуритис. Наричан още Даскала, той е автор на четирикратно публикуваната „Кратка история на Гърция“ през 1807, 1812, 1815, 1817 г. и „Гръцка археология“ – 1815 и 1817 г. Книгите на Палиуритис са издавани във Венеция, в издателството на известната фамилия Глики от Янина. За сега авторът и преводачът, написал ръкописа на славянобългарски език със силно влияние на западния му диалект, остават неизвестни. Може да се направи предположение, че познаването на Г. Палиуритис е станало чрез видния гръцки педагог в Бейската академия в Букурещ Неофит Дукас. Последният е бил известен с интереса си към античната гръцка култура и нейното разпространение в Средиземноморието. Поддържал е връзки с популярния просвещенец Бенджамин от о-в Лесбос. Според Камариано, Дукас има доста ръкописи, само част от които са отпечатани през 30-те години на XIX в.⁵² Ето защо е възможно именно Дукас да е авторът на оригиналния текст. Може би някои от българските ученици на Дукас е познавал ръкописа и го е превел.

Заглавието и съдържанието на книгата сочат, че тя е предназначена както за учители, така и за ученици. Използва се беседата между тях, при която учениците получават нови знания, поставят въпроси и логически търсят отговора чрез посредничеството на учителя. Ръкописът съдържа седем разговора, основани върху старозаветни текстове, но и върху сведения за действията и поведението на известни личности – политици, философи, общественици. Част от информацията за тях е дадена под линия, в номерирани и обозначени бележки, но без да се цитира източника. Има географско описание на Европа и, което е по-интересно, на Северна Европа – Англия, Шотландия, Ирландия, обединението им във Велика Британия, на Швеция, Дания и Русия, обвързано с политиката им спрямо Османската империя. Без да влизаме в подробности от съдържанието, прави впечатление критичния поглед към руската политика на Петър I, както и на шведския крал Карл XII. В края на книгата,

авторът обещава бъдещо продължение на тези разговори в същия дух, за философията на живота и за политическите световни дела.

Според Б. Цонев приблизителната датировка на ръкописа е от първата половина на XIX в. Съдържанието му се основава на издадените вече трудове на Г. Палиуритис, последните през 1817 г., така че, съчинението и неговия превод са направени след тази година. Книгата няма до сега познат печатен вариант на гръцки и на български език. Как е попаднала в Смиловския манастир, не е известно. Използването ѝ тук е повече от симптоматично за съчетаването на старото килийно учение с нови светски знания.

Към този извод навеждат и други две книги, оцелели и намерени от нашата изследователска група в манастира през 2003 г. Любопитното е, че те са различни издания като години и тематика, но са подвързани заедно. Допускам, че са използвани и в процеса на обучение. Няма бележка, която да укаже чия собственост са, така че може би са принадлежали на манастирската библиотека. Книгите са подвързани в един том най-рано през 60-те години на XIX в., вероятно на място в манастира. Първата от томчето е „Христоматия на славянския език“ от Неофит Рилски, издадена през 1852 г., а втората е „Търговско ръководство...“ на Атанас Гранитски от 1858 г.

Трите книги, макар различни по тематика и съдържание, са обединени от идеята за светското знание. Те са насочени към изучаването на славянобългарския и на гръцкия език, правени са по гръцки образци, с компилиране на други източници. Осмелявам се да обобщя, че е направен опит чрез тях да се внесе модерно разбиране за езика, за историята и различните политики на европейските държави, за ролята на търговията, земеделието и промишлеността в европейския свят, тези толкова основни занимания на възрожденската епоха.

Присъствието на светските книги в манастира поставя въпроса за ролята на гръцкото културно влияние в регион, където не

живее гръцка общност. При срещите ни с местните хора направи впечатление, че те свързват някогашната търговия с животинска продукция, особено на кашкавала, с гърците. Особено силен и до днес е споменът за т.н. „гръцки къщи“ в Цариброд. Л. Зидарова предполага, че става дума за хора от Македония, които знаят гръцки език, част от тях са строители, а други изкупуват селскостопанска продукция и пътуват на юг, за да продадат стоката си в големите градски центрове.⁵³ Траен гръцки анклав няма, но споменът дава основания за допускането, че търговията е подбудила интереса към гръцкия език и познание. Известно е, че през възрожденската епоха това е езикът на стопанските връзки и успеха. Съществуват обаче още сведения с любопитен нюанс в тази насока.

Според документите от Знеполския архив, Нектарий е първият митрополит, който настоява за разпространение на гръцки книги в епархията. В негово писмо до трънските чорбаджии от 28.II.1852 г., той не приема отказа им от такива книги, защото не знаят „да четат гречески“. Нектарий пише, че „...от некою годину после може да се научи некое дете, защото ден за ден и Българията се просвещава, че дойде време да ги потражите, а секой път таквия книги не излазу...“.⁵⁴ От писмото става ясно, че книгите се разпространяват от Патриаршията и са били приети от пиротските чорбаджии. Макар и накратко, Нектарий е изразил своето разбиране за новите културни тенденции. Очевидно за него българското просвещение напредва и е свързано с възприемането на гръцкия език и култура. Нямаме сведения как са постъпили трънските първенци, но от анализа на следващите писма става ясно, че книгите не са възприети. Нектарий не настоява повече за тяхното купуване. В района на Знеполе действително гръцкият език не влиза в църковната служба. Запазените до днес богослужебни книги в Смиловския манастир са само руски издания, което потвърждава тезата, че гръцкото служение в епархията не е популярно.

Същевременно в края на 40-те и началото на 50-те години на XIX век в района на Нишавската епархия се разпространява Осмогласник, финансиран със средства на българите от различни градове и селища. Появата му има вероятно връзка с извоюваните от българската колония в Цариград права за собствен печат. В приложения списък на спомоществувателите са включени имената на монасите от Рилския, Хилендарския и Зографския манастир, пребиваващи в Пирот, на шест пиротски свещеници, на пиротския учител Петър Георгиев, споменаван често в Нишавската кондика, на свещеници от съседните села и архиерейския наместник в Знеполе поп Цветко х. Златков.⁵⁵ Този факт, както и книгите от Смиловския манастир подсказват, че се е очертала нова тенденция в местното духовно развитие. Тя е свързана с отпечатването на църковна литература за българско богослужение, с постепенното надмогване на кирийното ниво и възприемането на гръцкия опит чрез български автори като преводача на „Сокровище детъем“, Н. Рилски и А. Гранитски.

Митрополит Нектарий е трябвало да следва тенденциите на своето време. С неговата благословия на 15 юли 1852 г., забележете на празника на св. св. Кирик и Юлита, е открито славянобългарско училище в Пирот. Неговият надпис гласи: „Троици съзижда се сие славеноб(олгарско) училище иждивением високопреосвещеннейшаго Г.М.Нектария и родолюбивих градоначалников Г.х.Видин, Йоан Коджабашия, Кира Мла(денов?), Христа Йоан, Георгия Ко(стов?), Пеша Не(шов?), Илия Иг(натов?), Стефан Вел(ков?), Георгия Па(найотов?), Манча Хр(истов?), Маня То(доров?) и настоянием общих православних християн. (Написал) х. Коста.”⁵⁶ Появата на това училище е важен момент за епархията, но за съжаление не знаем много за неговата организация и преподаване. Водещата роля на митрополита е без съмнение. В действията му личи добре премерена политика спрямо християните, която има за цел да залечи раните от двете въстания, чумната епидемия и лошия спомен

от управлението на митрополит Йероним. Подобна политика, но при други конкретни обстоятелства, провеждат Иларион Търновски и софийският митрополит Паисий през първата половина на XIX в. Митрополит Нектарий оставя след себе си добре организирана работата в епархията и заради това положителни спомени в местната памет. В края на живота си, през декември 1852 г., той дарява за Пиротската църковна община 29 000 гроша.⁵⁷

Новото училище в Пирот и политиката на Нектарий вероятно са изиграли стимулираща роля и за Смиловския манастир. Появата на коментираните три книги най-вероятно е свързана с новото килийно училище, открито според едно твърде общо известие в 1853 г. Приемаме го, тъй като може да се разглежда като следствие от откриването на училището в Пирот. В него преподават светски лица – даскал Джурджа от Протопопинци, Цветко Димитров от Изатовци и Анта Гелов от Славина.⁵⁸ Появата му съвпада с активната дейност на новия игумен Саватия. Тя е документирана с няколко приписки от 50-те години, в които личат усилията му за развитие на манастирското стопанство. Манастирът е посещаван през следващите десетилетия, според приписка в запазен миней за месец август от повечето села на района – Каменица, Бърля, Мъзгош, Станянци, Бачаво, Брайковци.⁵⁹ За положителната роля на отец Саватия в поддържането и развитието на манастира можем да съдим от добре запазения му надгробен кръст. Гробът се намира до северната стена на манастирската църква и има красноречив надпис: „Тув почива Саватия йермонах/ служащи у светаго Кирика/ игумен представи се на 1889 година ноемврия 27 и /надзирател поп Коста Николов од/ Смиловци и Анта Гелов от Славина”.⁶⁰ А. Гелов, един от известните местни учители на Забърдието, вероятно е поддържал добри взаимоотношения с отец Саватия. Поп Коста Николов от Смиловци е оставил приписка за това, че е станал свещеник в Пирот през 1869 г. при владиката Партений Нишавски. Това сведение е интересно

заради съвпадението си с бележка на брезнишкият учител Мина Иванович, според която става дума за голяма акция на Партений Нишавски в районите на Софийско, Брезнишко и Трънско за „набавяне“ на селски свещеници. Очевидно подобни действия са били продиктувани от условията на българо-гръцкия църковен спор и се нуждаят от подробно изследване.⁶¹

За съжаление не разполагаме с много повече сведения за манастира. В кратка бележка поп Коста Николов е посочил преминаването на Пирот към Сърбия.⁶² През януари 1878 г. по нареждане на сръбските власти окупирали района, митрополит Евстатий Пелагонийски пише донесение до управителя на Ниш и Пирот – А. Василевич за състоянието на Нишавската епархия. Митрополитът прави подробно описание и на манастирите, като ги подрежда по имотното им състояние. Първите шест – Суковският, Темският, Погановският, Ржанският, Изатовският и Дивлянският – са богати, а последните, сред които е Смиловският манастир, са бедни и се поддържат само с милостта на народа.⁶³ Упадъкът на манастира продължава през XX век. Няма сведения за живелите тук в отделни периоди от време монаси. Някой от тях е написал върху отделен лист заупокойна молитва за цар Борис III, чието начало е следното: „Господи, Боже наш, Българският народ коленопреклонно пристадя(?) пред твоето величие, те моли да успокоиш душата на най-добрия му син нине оплаквания цар Борис...“.⁶⁴ Манастирът запустява напълно през 80-те години на XX век и едва през май 2003 г. тук се установява монахиня Харитина. По сведения на Н. Тулешков през 2006 г. се предприема реставрацията на манастирския комплекс и храма.

ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Анализът на запазените сведения за манастира водят към няколко важни проблема, които засягат по-общия въпрос за функционирането на малките селски манастири през Възраждането и тяхна-

та роля в местния духовен живот:

- Микроподходът открои връзката между манастира и митрополията, като част от мрежата на религиозно-духовното общуване през XVIII и XIX век; даде възможност да се очертае политиката на най-дълго управлявалия Нишавската епархия – митрополит Нектарий, от 1836 до януари 1853 г.
- Поставена на анализ е и връзката на малкия манастир с модерните знания. При обиколките ни в съседните села Смиловци, Славиня, Росомач и други, в църквите намирахме доста църковни книги с детски драсканици на букви и рисунки, така че килийни църковни училища е имало. На този фон светските книги от манастира сочат усилието да се надмогне това ниво, да се предложат нови идеи и знания за света, за механизмите по които той живее и общува. Връзката с митрополията, която установихме най-вече по времето на Нектарий и вероятно по-късно на Партевий Нишавски, е подсилвала усещането в манастирските люде за живот и работа в духа на модерното време. Благодарение на тези обстоятелства, манастирът е останал в колективната памет на местното население като едно от най-старите, но и едно от най-важните свети места на Забърдието.

Бележки:

- 1 Николова, В. Микротопонимията на Забърдието. – *Мост*, кн. 166-167, Ниш, 2001, с. 184; Тулешков, Н. *Славинските първомайстори*, С. 2007, с. 79.
- 2 Научно-изследователски проект „Годечко-Царибродският край от древността до наши дни-история, език, култура. Институт по етнография към БАН, НИС, Министерство на народната просвета, с научен ръководител проф. Н. Кауфман..
- 3 Николова, В. *Музейна сбирка в Димитровград*. Ди-

митровград, 2000, с. 7; Археологически находки на територията на община Димитровград. – *Мост*, кн. 188-191, Ниш, 2005, 288-303.

4 Попова, Е. Икони от Йоан Николов-Иконописец в Царибродско. – *Паметници, Реставрация, Музеи*, бр.3, VI, 2004, с. 21.

5 Изказвам благодарност към ръководителя на практическата реализация на проекта г-н Гр. Марков за компетентната му подкрепа и съвети, както и на колегата В. Николова от Градската библиотека в Димитровград.

6 Леви, Дж. *Упражнения по микроистория*, С., 2008, 14, 48-49.

7 ЦИАИ, № 46. Публикувана от Е. Спространов. – *Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод на Българската църква в София*, С., 1900.

8 ВОА, TD 370. Справката за с. Смиловци е от Р. Ковачев, на когото изказвам благодарност.

9 ИБИ, т. XX, ТИБИ, Т. V, С., 1974, с. 240.

10 ИБИ, т. XIII, ТИБИ, Т. II, С., 1966, с. 357; Т. V, С. 1974, с. 240.

11 Георгиева, Цв. *Пространство и пространства на българите XV-XVII в.*, С. 1999, 99-101.

12 Николова, В. Микропонимията на Забърдието. – *Мост*, кн. 166-167, Ниш, 2001, 184-198; Георгиев, Г. *Старата железодобивна индустрия в България*, С., 1978, с. 152. Районът на Висок се намира на север от Забърдието до полите на Западна Стара планина.

13 Тричковић, Р. Манастири у околини Пирота крајем XVI века. – *Зограф, Часопис за средњовековну уметност*, 12, Београд, 1981, 80-87.

14 ЦИАИ, № 46, л. 73.

15 Манолова-Николова, Н. За ранната история на Ни-

шавската епархия. – Във: *Сб. в памет на проф. З. Маркова* (под печат).

16 ЦИАИ, № 46, л. 84.

17 Пак там. Н. Тулешков разчита в приписката „Йованчо чешмеджия“, което смятам за грешно; изписано е, макар и с колебание чизмеджия, какъвто занаят съществува в Османската империя. –Вж. Тулешков, Н., Цит. съч., с. 80.

18 Пак там.

19 Пак там, с. 73.

20 Високът, разположен на север от Забърдието до склоновете на Стара планина, включва редица села, между които Сенокос, Каменица, Болъев дол, Славиня и др. Според Н. Тулешков Славиня става център на местна строителна школа. – Пак там.

21 Цит. съч., 81-82.

22 Попова, Е. Цит. съч., с. 22.

23 Тулешков, Н. Цит. съч., с. 84; Милчич, С. *Манастирът „Въведение на св. Богородица“ в с. Разбоище, С., 1998, 28-30.*

24 Тулешков, Н., Цит. съч., с. 80.

25 Попов, Х. *Жития на светиите*. С., 1930, 859-860.

26 Христова, Б. Караджова, Д. Икономова, А. *Български ръкописи от XI до XVIII в. запазени в България*. С., 1982, с. 137, № 364.

27 Пак там, с. 211, № 582.

28 Цонев, Б. *Опис на ръкописните и старопечатни книги...*, т. II, С., 1923, 380, л. 1; 384, л. 79.

29 Пак там, т. I, 423; Христова, Б. Караджова, Д. Икономова, А. *Български ръкописи ...*, с. 223.

30 Цонев, Б. Цит. съч., т. I, 329, Христова, Б. Караджова,

Д. Икономова. Цит. съч., с. 239, 332.

31 Мутафов, В. Оброчищата като култови обекти. – Във: *Етнографски проблеми на народната духовна култура*. С., 1989, с. 199.

32 Каменният надпис гласи: ИС ХР Младжа Недо § Станко СТИ§КИРИ§КЪИУЛ§ИТА§ З.С.Л. – Личен архив на автора.

33 Мутафов, В. Цит. съч., с. 205. Статистиката отхвърля мнението на К. В. Костић, че става дума за локален славянски култ, разпространен само сред шопите и торлаците. – Вж. Костић, К. В. *Прилог етноисторији...Торлака*. Н.Сад, 1995, 102-103.

34 *Ловешки край. Материална и духовна култура*. С., 1999, с. 318; *Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. С., 1980, с. 450 и др.

35 ЦИАИ, № 46, л. 36, 39.

36 Тодорова, З. *Докосване до духовните светилища в Западните покрайнини. Указател*. Цариброд-София, 2003, с. 20.

37 Лилић, Б. *Народна медицина у време турака.Први лекари и апотекари*, 185-186; Манолова-Николова, Н. *Чумавите времена(1700-1850)*. С., 2004, с. 11.

38 Пак там, с. 63.

39 Неправилното четене на бележката е довело до извода, че Пиротският владика Нектарий е починал през 1848 г. – Вж. Спространов, Е. *Опис на ръкописите в библиотеката на Св. Синод на българската църква в София*. С., 1900, с. 78; Христова, Б. Караджова, Д Икономова, А. Цит. съч., с. 223; Според съществуващите документи той е починал най-вероятно през януари 1853 г. – Вж. Манолова-Николова, Н. *Нишавските владици през XIX век. – История*, кн. 1, 2001, 10-11; *Тефтер Нишавске митрополије*. Пирот, 1976, IX, с. 17.

40 Манолова-Николова, Н. Цит. съч., 178-179.

41 Илић, А. *Пирот и срез Нишавски*. Пирот, 1984, с. 51.

- 42 Пак там, 73-74, 79, 88, 90-92; Лилић, Б. *Велика куга 1836-1838 године. Историја Пирота и околине*. Т. I, 1804-1878. Пирот, 1994, 87-90.
- 43 Лилић, А. Цит. съч., 103-104.
- 44 Дамянов, И. *Нишкото въстание през 1841 г. и европейската дипломация*. С., Труд, 2005, с. 24, 80.
- 45 *Тефтер Нишавске митрополије*. Пирот, 1976, IX, 1-16.
- 46 Познати са редица случаи, при които митрополитът престоява в други, най-често съседни селища. – Вж. Манолова-Николова, Н. *Нишавските владици през XIX век*. – *История*, кн. 1, 2001, 10-11.
- 47 *Тефтер Нишавске ...*, с. 7.
- 48 Попова, Е. Цит. съч., 21 - 25.
- 49 *Тефтер Нишавске ...*, 11-12.
- 50 НБКМ, БИА, № 387 (191).
- 51 Из архива на В. Друмев, Климент Търновски. – *Литературен архив*, т. V, С., 1973, приложение.
- 52 Camariano-Cioran, Ar. *Les Acadamies princiers de Bucarest et de Yassy et leurs eleves*. Thessaloniki, 1974, 240, 270-271, 290-295, 315, 324, 510, 766. Изразявам гореща благодарност на проф. Н. Данова за помощта, която тя ми оказа в издирването на Г. Палиуритис.
- 53 Посочените сведения наистина не позволяват да се види временно пребиваваща или постоянна гръцка/„гръкоманска” общност, отделни лица и пр. По това време обаче навсякъде по градовете в Западна и Югозападна България има малки влашки/арумънски групи, често специализирани в търговията с добитък и животински продукти. Възможно е да става дума за подбна общност. В известните случаи от Самоков, Дупница, София и пр., някои от установилите се тук „цинцари”-„гърци” са били

радетели на елинизма. – Бел. ред.

54 ДА Перник, ф. 349к, необработен, писмо от 28.II.1852 г.

55 НБКМ-БИА, № 84; Манолова-Николова, Н. Желева, Цит. съч., с. 270; *Осмогласник*. Цариград, печатно издание от XIX в., намерен в манастира „Св. Димитър“ на с. Бребевница, Забърдие. Благодарение на теренната работа в района на Царибродско на научния екип по проекта „Годечко-Царибродския край...“, книгата бе предадена на отдела за стари книги на Димитровградската библиотека. Осмогласникът е разпространен из българските земи, за което свидетелстват екземпляри, съхранявани в НБКМ-София.

56 Надписът е цитиран по И. Дамянов, *Нишкото въстание...*, 16-17.

57 *Тефтер Нишавске Митрополије ...*, IX, с. 127.

58 Тодорова, З. Цит. съч., с.20.

59 Л.а. на автора. Летописните бележки са от Миней за м. август, XIX в., руско издание; Октоих, 1774 г. (?), Москва; Цветен Триод, 1841, Москва; Миней за м. юни, XIX в., руско издание; книгите бяха открити в църквата и оставени на съхранение пак там от монахиня Харитина.

60 Л.а. на автора.

61 Манолова-Николова Н. Желева, П. *Летописни бележки от Средна Западна България*. С., 1999, 183.

62 Л.а. на автора. Бележката е от Цветослов, 1861 г., Москва, запазен в църквата на манастира.

63 Илић А. П.т., 250.

64 Листът бе намерен в манастирската църква, между страниците на Цветослов, Москва, IX, 1861.

УНИВЕРСИТЕТСКАТА АРХИВИСТИКА И БЪЛГАРСКИТЕ АРХИВИ В ПРЕХОДНИ ВРЕМЕНА: 1989-2007 Г.

Андрей Лунин

Преди всичко няколко думи за заглавието и обхвата на моето изложение:

Под архивистика имам предвид целия комплекс от дейности и знание свързан със съхранението на архивни документи, регламентирането на тяхното отлагане в системата на архивите, политиката на достъп и не на последно място археографската работа, посветена на въвеждането на архивните документи в научно обръщение или тяхната популяризация.

Тук е мястото да подчертая, че самото историзиране на миналото, на базата на информацията, която могат да носят архивните документи не е цел на науката архивистика – с него се занимава историята.

1989-2007 г.: Защо тази хронологична рамка? Началната дата е ескPLICITна сама по себе си: на 10 ноември 1989 г. в България е извършена политическа промяна, чийто характер не е обект на това съобщение, но която без съмнение даде началото на процеса, който доведе до мащабна трансформация на българското общество, икономика и политика.

Науката като цяло и хуманитарното познание в частност , няма как да останат в страни от процесите, протичащи в страната след тази дата, процеси свързани преди всичко с демонтирането на комунистическата държава и философията на марксизма, от която режима черпеше идеологически и научни аргументи.

Аргументирането на 2007 г. като горна граница на разглежданият проблем не се мотивира, както повечето сигурно смятат, с влизането на България в Европейския съюз, макар косвено да са

повлияни от него. На 13 юни 2007 г. е обнародван Законът за Националния архивен фонд, който отменя предишния Закон за държавния архивен фонд и налага нова философия по отношение на документите, които се отлагат в българските архиви.

Самото наименование на закона ясно посочва посоката на промяна, която следва архивната парадигма. От Държавен - архивния фонд става национален – т.е. разширява се базата на представителството и се внася презумпцията за архива като плуралистична среда освободена от монопола на държавата. Разрешават се частната инициатива в сферата на документния мениджмънт, както и свободните колекции от документи. Но най-важното, което се случва с приемането на ЗНАФ през 2007 г. е, че отпада монопола на държавата по отношение на архивите и това, което следва да се пази.

За статутът на Архивистиката в един факултет на историци

Мисля че всеки колега (поне от ИФ) ще се съгласи ако кажем, че като цяло архивистите не са сред най-популярните представители на хуманитаристиката. Нещо повече, архивистите са гледани с пренебрежение от някои представители на историческата наука, пренебрежение, което може да се разчете в ироничните забележки по адрес на „архиварите“ или дори в подценяване на интелектуалните възможности на студентите по архивистика от страна на преподаватели историци (последното твърдя на базата на коментари на студенти архивисти, които гледам да пропускам). Тази изходна информация мисля, че най-добре обяснява отношението на историята към нейните помощни“ дисциплини и желанието за еманципация, което обзема архивистите, след 1989 г. наред с други колеги в сходна ситуация.

В марксистката епистемология на науката архивистиката заема не-завидното място на помощна историческа дисциплина, наравно с науки като хронологията, археологията, етнографията, палеографи-

ята, сфрагистиката и др. Прремените настъпили с краха на комунизма и отричането на марксизма като единствена валидна философия дават възможност за еманципация на архивистиката и за изграждането на самостоятелно научно поле и академична специалност.

В Софийския университет "Св. Климент Охридски" курс по архивистика се преподава от учебната 1952-53 г. като първи лектор е бил акад. Иван Дуйчев. В годините до 1989 г. архивистиката се развива академично като специализация в рамките на петгодишния магистърски курс по история. Като водещ авторитет в тези години се изявява проф. Мария Матеева.

След 1989 г. водещите авторитети в университетската архивистика са проф. Андриана Нейкова и доц. Румен Донков. Може би тук е мястото да се каже, че без тях двамата днес нямаше да има специалност Архивистика в ИФ.

През 1994 г. проф. Андриана Нейкова, тогава главен асистент, преподава лекционния курс по архивистика на Иван Дуйчев, с което е дадено началото на курс към явна еманципация на архивистиката и издигането на глас в търсене на нов, по-престижен статус, в рамките на Историческия факултет в частност, но и в науката като цяло. Фигурата на Иван Дуйчев е избрана изключително удачно. Това е един човек съчетаващ в себе си професионалния етос на скрупулъозния учен със аурата на мъченик на предходния комунистически режим – мъченичество, което по аналогия се приписва и на архивистиката, жертва на една продължителна академична неправда.

Като резултат през учебната 2002-2003 г. стартира специалност „Архивистика и документалистика“ в рамките на ИФ на СУ, която тази година (2013) на 16 април честваше своя десетгодишен юбилей.

И така, ако трябва да анализираме това развитие на архивистиката в контекста на цялостната еманципация на бившите помощни исторически дисциплини, то можем да посочим, че това не е процес на теоретично преосмисляне или епистемологичен скок, а по-ско-

ро е механизъм на пренареждане на социалните капитали, произтичащи от новия статут на „самостоятелни“ и „самостояйни“ науки и следва да се изучава през инструментариума на социологията и понятията въведени от Пиер Бурдийо, като „поле“, „символен капитал“ и „рефлексивност“.

И все пак, ако погледнем на архивистиката извън тази тясна национална перспектива то ще забележим, че тя наистина се еманципира като самостоятелна наука със свое поле и собствени научни методи, но това не е следствие от отхвърлянето на марксизма или друг феномен свързан с краха на комунистическите режими, като архивната революция например.

Всъщност еманципацията се осмисля в контекста на информационната ера, започнала с масовото навлизане на персоналните компютри и интернет през втората половина на 80-те години на XX век. Канадският архивист Тери Кук, в опита си са дефинира какво е архивистиката казва – това е управление на документи. Последните промени в полето дефинират науката като Архивономия.

Защо Архивономия и какво следва от това?

Ерата на информационните технологии и новите възможности за печат превърнаха всяко средно статистическо семейство в един малък полиграфически комбинат. Мултиплициран на световно ниво този феномен дава като резултат темпове на експоненциално нарастване на обема документи, произведени от човечеството. Това означава, че от 2000 до 2010 г. в света са произведени повече документи, отколкото от появата на писмеността до 1999 г. Това чудовищно явление има нужда от нови научни методи и нагласи, за да бъде осмислено и овладяно. Точно тези нови методи Тери Кук нарича документален мениджмънт. Под влиянието на новите технологии и разбиране за обработката на информацията през последните години архивистиката започна да се доближава до информатика-

та – не случайно в редица страни тези специалности са в един факултет или се учат съвместно. Така по ирония на съдбата, може би архивистиката е обречена на ново заробване и статут на помощна наука – този път под ботуша на информатиката.

Освен управлението на документите архивистиката се занимава и с тяхното откриване и популяризиране. Археографията е направление на архивистиката, призвано да вкарва в научно и обръщение и да популяризира документи, съхранявани в архивните фондове и колекции.

Благодарение на Морис Халбвакс знаем, че паметта е социален феномен. Индивидите помнят, но могат да осмислят своите спомени само в контекста на придобитите чрез социума знания. В този смисъл знанието, което по дефиниция също е социална категория е рамката, в която единствено може да съществува паметта. Вземам като отправна точка това твърдение и смея да твърдя, че Архивите са резервоари на знание, именно от там следва наложилото се като дъвка твърдение, че те могат да бъдат мислени като институции на паметта. Да архивите са институции на паметта защото само в социалната рамка, която задава знанието индивидът може да си спомня.

Ако приложим по отношение на архивните документи историческата класификация на „извори“, то можем спокойно да отсъдим, че българската архивистика изповядва принципите на „класическото изворознание“. Разбирането за документа като исторически извор е изцяло в духа на класиците Нибур и Леополд фон Ранке – „документът е остатък от миналия живот“, който помага на историка да реконструира миналото „такова каквото е“. За голяма част от архивистите е въпрос на чест отстояването на „методът на Ранке“ за оценка на документите според произхода – най-достоверни са тези документи, чийто произход е държавата. Естествено колегите посветили се на съвременната история ще се усмихнат скептично:

този метод би доказал своята несъстоятелност, ако се опитахме да реконструираме пълнокръвно един наш ден в училище на базата на информацията в бележника, дневника или учителската книга.

Затова може би трябва да се съгласим с Мишел Фуко, за когото архивът е само рамка на дискурсивните практики, т.е. архивът сам по себе си не ни дава информация за миналото ВАЖЕН Е СЪОТВЕТНИЯ ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ КЛЮЧ, чрез който пласт по пласт, парче по парче, като едни археолози на познанието, както той сам нарича своето учение, да проследяваме конструирането и деконструкцията на дискурсите по оста знание-власт.

Вместо заключение ще си позволя да представя един количествен анализ на големите теми, които Държавна агенция архив популяризира в българското общество, чрез томовете на поредицата „Архивите говорят“. Мисля че понякога числата говорят повече от думите, особено когато се касае за болезнени фиксации...

Документалната поредица „АРХИВИТЕ ГОВОРЯТ“ представя извори за българската история от наши и чуждестранни архивохранилища. В основната си част те се публикуват за пръв път. От казаното по горе може лесно да се дедуцира, че издателската политика на ДАА пряко кореспондира с презумпцията за архивите като „институция на паметта“. Тоест знанието, което архивите дават за националната история е единствената рамка, в която може да бъде мислена тя. В този смисъл, ако следваме принципите на прехода към демокрация, тази политика следва да е балансирана и плуралистична... Големите теми:

- Македония и Българският национален въпрос на Балканите. 15 сборника с документи или почти $\frac{1}{4}$ (23%) от всичко публикувано до момента
- Комунистическият период. 11 сборника, като два от тях събират в едно тези две водещи теми, защото се отнасят до БКП, коминтернът и македонския въпрос. Общо 17% от всичко публикувано до

момента. Темите в контекста на комунистическия период се ограничават до три:

- 1) документи за механизмите на комунистическия терор, говорим най-вече за периода на 40-те и началото на 50-те години на XX век,
 - 2) също така формите на въоръжена съпротива срещу режима (доколкото е въобще е имало такава) под събирателното наименование „горяните“. (Според мен горянският феномен може продуктивно да се изследва през социалната методология на Хобсбом за разбойничеството, в смисъла на форма на съпротива срещу властта и като особен лакмус за настроенията на локалните общности спрямо комунистическия режим и за неговата постепенна легитимация, която на практика обяснява липсата на тази спирала на насилието за която говорят Ричард Хорсли и Ерик Хобсбом при подобни феномени).
 - 3) Възродителният процес и неговите външно-политически измерения.
 - Кимон Георгиев, Цар Борис III и Фердинанд (косвено през кореспонденцията на К.Стоилов) 7 тома 10,7%
 - Русия и Освобождението: 7 тома или 10,7%
 - Институциите на съвременна България след 1878 г. или както спокойно бихме могли да наречем този раздел: история на БНБ и сметната палата. 9 тома или приблизително 14%.
- Всичко останало или Средновековие, Възраждане, международни отношения, войни. 14 тома или 21% от всички публикации.

Вместо заключение

Ще си позволя да приключа този опит върху архивистиката и нейните академични превъплъщения с още един коментар за ролята на някои архивисти в българското общество, поне що се касае до ис-

торическата култура на българина. С голяма тревога съм принуден да отбележа дълбокия скептицизъм, който перманентно ни се внушава от амвона на председателското място на ДАА – скептицизъм насочен най-вече към съвременната история на България. Постоянното натрапване на разказа за изнесените в СССР документи поставя тезата за липсващите архиви, които „коренно променят смисъла на историята“. Не мога да се съглася с тази „параисторическа“ теза, нещо повече, за мен този дебат е непрофесионален, ако не дори вреден за българското общество.

КРАЯТ НА „ТУРСКОТО РОБСТВО” В СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКА БЪЛГАРИЯ

Валери Колев

Темата за робството в Османската империя в годините на Танзимата, непосредствено преди и след Освобождението на България, е сред най-пренебрегваните в българската история на XIX век. Редом с често промъкващите се отделни факти и най-общии типови коментари, вече повече от половин век няма конкретно изследване на този феномен. Двете публикации на Бистра Цветкова и на Йоно Митев от средата на 50-те години на XX век са единственото, до което българската историческа наука е достигнала. Те наблягат върху класическия период в империята на султаните, като пренебрегват изцяло епохата на реформите и каталогизират голям масив от илюстративни факти.¹ Докато първата определено се старае да се движи в рамките на позитивистичния минимализъм, втората демонстративно се опитва да наложи марксистки светоглед и подход в историческото повествование. В духа на модерния за времето си стил да се очертават стратегически „цели и задачи”, тя стига до незащитими тези. Категорично отстояваната декларация за износ на роби от Османската империя в Новия свят няма как да бъде документално подкрепена и може да бъде сравнена единствено с лансираната от османски публицисти в края на XIX век защитна теза, че търговията с бели роби в Кавказ е в ръцете на африкански търговци.² Причините за това състояние са добре известни и описани в историята на англезичните изследвания по този проблем. Още в края на 80-те години на XX век знаменитият изследовател на мюсюлманските общества Бърнард Люис изтъква станалото вече клише за свръхчувствителността на темата за робството в света на исляма като дори самото ѝ споменаване

поражда обвинения във враждебни отношения и намерения.³ Орландо Патерсън допълва, че робството е не толкова „специфична институция“, колкото „институция, пораждаща чувство на неловко объркване“. То се дължи на желанието на повечето изследователи да осъдят робството като защитят исляма.⁴ Породената от този конфликт „интелектуална парализа“ логично води до „конспирация на мълчанието“, по думите на Гордън Мърей и до „оглушителна тишина“ според Ехуд Толедано.⁵ Очевидно в това отношение българската историческа наука дълго време върви в крак със световните тенденции.

През последните две десетилетия нещата значително се променят, като проучванията върху историята на това явление в Османската империя през XIX век започват да се доближават до по-добре изследваното робство в Арабския и ислямския свят, а чрез по-обобщаващи съчинения и до големия дискурс за историята на робството въобще, където крайбрежията на Атлантическия и Индийския океан, но и на Средиземноморския басейн имат ключово място. След пионерните публикации на Алън Фишър и монографията върху османската търговия с роби на Е. Толедано от началото на 80-те години на отминалия век, през 90-те години идват монографичните изследвания за ролята на расата и робството в блискоизточните общества на Б. Люис, за робството и аболуционизма на Е. Толедано и фундаменталното проучване на Е. Хакам за цялостната история на робовладението в Османската империя.⁶ Едновременно с това се появяват и други изследвания по по-частни въпроси, които допълват оформящата се обща картина.⁷

Настоящата статия няма претенции за някакво особено място във все по-плътната картина на проучванията за робството в империята на падишаха. Тя се стреми повече да популяризира проблема пред българската публика, да очертае общите параметри, изработени досега и да покаже сложния, противоречив и многоаспектен

характер на ограничаването на робовладението и на търговията с човешки същества като го допълни с оскъдния материал от Българското княжество и от краткотрайно съществувалата автономна провинция на юг от Балкана. Това налага сравнително дългото въведение и постоянната съпоставка със съвременната ѝ действителност от ядрото на империята и нейната столица.

* * * *

Към началото на Танзимата в Османската империя ежегодно се внасят по суша и море между 16 000 и 18 000 черни и бели роби от обширни райони в Африка, Азия и Европа. Робството е общопризната и утвърдена от религията на исляма и от светското законодателство социална практика, дълбоко вградена в самата тъкан на османското общество. Въпреки известните типологични и регионални особености, то обхваща всички обществени сфери и всички османски територии, включително българските.⁸ Реформите на султан Махмуд II (1808-1839) донякъде редуцират най-забележителните му прояви – ликвидирането на еничарския корпус, ограничаването на системата на „управление на робите“ (кул) премахването на полуавтономните режими в Ирак и Либия, които следват традициите на мамелюците.⁹ Въпреки това Високата порта отказва да се присъедини към декларацията против търговията с роби от заключителния акт на Виенския конгрес от 8 февруари 1815 г., която морално осъжда тази практика, а и към заключителния акт на конгреса във Верона от 22 ноември 1822 г., потвърждаващ тази присъда.¹⁰

Двете декларации са по инициатива на британската дипломация, която за две десетилетия след тях успява да наложи повече от 30 двустранни и многостранни договори за ограничаване и забрана на робовладението и на търговията с хора и се превръща

в нейн основен носител. Така тя намира силна и въздействаща хуманна кауза, добре обслужваща интересите на Лондон по неговата колониална експанзия, главно в Африка, и значително смекчава изградения отрицателен образ на „коварния Албион”. Основният резултат от тези договорености е приравняването на търговията с роби към пиратството и разбойничеството, които подлежат на смъртно наказание. Създаден е прост и ефективен механизъм за въздействие: налагане на задължение, което внимателно се следи от британските дипломатически, военни и търговски представители. Те докладват в Лондон, откъдето следва нов натиск за по-голяма ефективност и допълнителни ангажименти.

В тази връзка непрестанните усилия на британската дипломация в Цариград довеждат до издаването на първия султански ферман през 1830 г. за освобождаване на робите-християни, неприели исляма. Той намира ограничено приложение в практиката, главно по отношение на гърци, руснаци и поляци. През август 1850 г. под натиска на британския посланик Стратфорд Канинг забраната е отново потвърдена, което ясно показва неефективността на предишния акт.¹¹ По предложение на великия везир Къбръзлъ Мехмет Емин паша, внушено от британските и френските съюзници, по време на Кримската война през октомври 1854 г. е въведена временна едногодишна забрана за внос на роби от чеченските и грузинските земи.¹² Нещо повече, Високата порта полага особени усилия за връщане на военнопленниците и дори откупува някои от тях, попаднали в частни ръце.

Тази тенденция управляващите в Цариград разглеждат като временна отстъпка пред чуждия натиск, породена от неочаквани затруднения и полагат голямо старание за нейното прекратяване и за възстановяване на обичайната практика. За доминиращите настроения и практики сред османския елит говорят както пътешествениците и военните, така и дипломатите. Когато в края

на 1840 г. под натиска на британското Общество за забрана на робството външният министър лорд Палмерстън настоява за по-действени мерки, той получава обезсърчителен отговор от своя посланик в Цариград лорд Понсънби: „Аз говорих по въпроса и бях изслушан с изключително учудване, съпроводено с усмивка по предложението да бъде унищожена институцията, така дълбоко вплетена в структурата на обществото на тази страна и тясно свързана както със закона, така и с обичаите, а също и с религията на всички слоеве от Султана до последния селянин... Мисля, че всички опити да стигна до резултат по предложението Ви ще пропаднат и се опасявам, че могат да доведат до обида, ако по тях бъде настоявано.”¹³ Тази тенденция се проявява особено при управлението на султан Абдул Азис I (1861-1876). Обичайна практика е във висши държавни документи да се напомня, че робството не е забранено в границите на империята.¹⁴

Поради тази упорита съпротива от средата на 50-те години на XIX в. британският натиск върху Портата се насочва главно към търговията с негри и абисинци (черни и кафяви роби) като напълно изоставя белите роби. С ферман на султан Абдул Меджид I (1839-1861) от 20 януари 1847 г. е забранена търговията с африкански роби в Персийския залив, съсредоточена в Басра и е закрит пазара в столицата Цариград. През 1849 г. е направен опит за ограничаване на търговията с кервани през Сахара, а през 1855 г. е забранен вносът на негри и абисинци от Либия в Крит и Епир. На 27 януари 1857 г. търговията с тях е забранена с везирска заповед за цялата Османска империя, като поради размирици в подкрепа на тази търговия, по-късно от забраната са изключени Хеджаз и районът на Червено море. Въпреки тези усилия след откриването на Суецкия канал през 1869 г. британските дипломати отбелязват рязкото активизиране на търговията с африкански роби в цялата империя. Тя е отразена и в официалните османски държавни актове.¹⁵

Набраната под външен натиск инерция води и до отделни самостоятелни действия на Високата порта. В Закона за земите от 11 март 1858 г. е въведена известна защита на робите, обработващи парцели срещу произвола на господарите им, като едновременно с това е подчертана невъзможността им да предават имущество по наследство.¹⁶ В Наказателния закон от 27 юли с.г. присъдите за отвлечане в робство и за търговия с хора са сравнително леки – между 6 месеца и 3 години затвор, но в новата редакция от 16 септември 1867 г. те са засилени поради зачестилите подобни случаи.¹⁷ В Търговския закон от 1869 г. ясно е казано, че „свободен човек не може да бъде продаван или заменян за нещо друго”.¹⁸

Междувременно през октомври 1865 г. е забранено довеждането на нови роби в Цариград, през 1867 г. е приета специална програма за оземляване и освобождаване чрез откупуване на белите роби от земите на Руската империя. Във връзка с това през март 1867 г. османското правителство обсъжда проблема с робството като не намира повод за окончателната му формална забрана. На същата позиция е и султан Абдул Хамид II (1876-1909), който лично зачертава текста за ликвидиране на робството и търговията с роби от тържествената си реч при възкачване на престола на 9 септември 1876 г., подготвена от великия везир Мидхат паша. Премахнатият пасаж гласи: „Купуването и продажбата на роби е противно на предписанията на Свещения закон (Шериата), затова Ние освобождаваме всички роби и евнуси от Нашия Дворец и обявяваме, че занапред цялата търговия с роби, както купуването, така и продаването, е официално забранена в Нашата Империя и ще бъде определена дата за постепеното освобождаване на всички съществуващи роби като се вземат специални мерки, за да се попречи на възстановяването на робството”.¹⁹

Неслучайно подобни ограничителни текстове не съществуват

и в Отоманската конституция от декември 1876 г. Нейният член 9 гласи, че „Всички отомански поданици се радват на индивидуална свобода при условие, че тя не засяга свободата на останалите“. В същия модерен либерален дух следващият член 10 постановява, че „Личната свобода е ненакърнима. Никой по никакъв повод не може да налага наказания, освен предвидените в законите“, а член 17 обявява, че „Всички отомани са равни пред законите, с равни права и задължения.“²⁰ Тези свободолюбиви декларации не намират реално потвърждение в практиката. Те очевидно трябва да се отнасят не за робите, а за свободните поданици на падишаха.

Тази политика на противоречиво, бавно, внимателно и постепенно ограничаване води до поредица от нарастващи вълнения както сред нетърпеливите роби, така и сред противопоставящите се робовладелци. Тревожното за британската политика развитие предизвиква поредица заседания на правителството в Лондон през март и април 1873 г. На тях ръководителят на Отдела за борба с търговията с роби У. Уилд признава, че е направено много малко за по ограничаване на търговията с бели роби в Черно море, която нараства, включва не само отделни изолирани случаи, но цели семейства, а в нея са въвлечени и европейци, като значителна част от нея се осъществява с техни плавателни съдове. Подобни твърдения правят и други европейски представители.²¹ Въпреки новото активизиране на британската дипломация, вълненията в цялата Османска империя продължават като достигат кулминацията си на 18 август 1874 г. в района на Одрин, където правителството е принудено да използва редовна армия с полева артилерия за потушаване на въоръжените сблъсъци между въстаналите роби и робовладелците.²² Дори и подобно бегло изброяване на основни вътрешни и международни актове и събития в процеса на ограничаване на робството и на забрана на търговията с човешки същества в Османската империя показва

забележителната им устойчивост в нейните земи, включително българските. Тази представа получаваме както от ключовата британска дипломатическа документация за 70-те и 80-те години на XIX век,²³ така и от многобройните чуждестранни пътешественици по българските земи в навечерието на Освобождението. Тя е многократно възпроизвеждана в европейската и американската преса.

Успоредно с традиционните за империята ключови фактори като политическата инерция, широката обществена съпротива срещу нововъведенията и вярата в божествената санкция на робството, непосредствено преди Освобождението се появяват и два нови, които пречат за неговото ликвидиране – преселението на черкезите в Османската империя от началото на 60-те години на XIX век и сътресенията около Източната криза и последвалата Руско-турска война. По данни на Портата между 1857-1867 г. в империята се преселват близо 1 милион черкези, които водят със себе си около 150 000 роби, като двете основни черноморски пристанища, служещи за врати на преселението са Варна и Кюстенджа.²⁴ Ролята на черкезката колонизация в европейските вилаети като водещ фактор за засилване на робовладението е добре схваната от българската възрожденска преса.²⁵ Всичко това превръща робството в българските земи в жива практика непосредствено преди Освобождението.²⁶ Британският вицеконсул в Бургас Чарлз Брофи съобщава, за голямо число черни и бели роби в района през януари 1871 г., които по думите на Феликс Каниц „са третирани много лошо”.²⁷

По време на Априлското въстание практиката на отвличане в робство е максимално разширена, за което говорят и български, и чужди документи.²⁸ Така например, след намесата на холандския вицеконсул във Варна са освободени 825 български жени и деца, готови за транспортиране към Цариград.²⁹ Този и други подобни

случаи придобиват широка популярност в европейския печат. Политическата емиграция в Париж отправя съвети до Високата порта да ограничи тази практика, която значително уврежда образа на империята пред европейското обществено мнение, с оглед следвоенните споразумения и нуждата от европейска подкрепа. Повлияно от такива съображения, османското правителство чрез в. „Куриер д`Ориан” оповестява забраната на търговията с роби в Дунавски, Одрински, Битолски и Босненски вилаети. В Одрин е съставена специална комисия, която да контролира изпълнението на забраната, докато мерките в останалите три вилаета са под надзора на административно-полицейските власти.³⁰ Едновременно с това местните органи на Българската екзархия правят опит да откупят и върнат отвлечените, а екзарх Антим I поставя този въпрос и на вниманието на Руската православна църква.³¹ Във връзка с това развитие, през октомври 1876 г. руският канцлер княз Горчаков има идея да постави въпроса за окончателна забрана на робството в Османската империя на вниманието на Цариградската конференция.³² Там проблемът с отвлечените в робство българи намира своята естествена кулминация в известния случай, при който на подкрепящия Портата британски посланик Елиът е представено откупено българско дете от един от многобройните Цариградски пазари.

Картината по време на Освободителната война не е различна. След края през юли 1879 г. Временното руско управление прави първите официални стъпки за връщане на военнопленниците и отвлечените в робство. Те са по инициатива на Старозагорското градско общинско управление, което ангажира частни лица да обхождат европейските вилаети и Цариград като определят броя и точното местоположение на продадените в робство българи. С подкрепата на старозагорския окръжен управител Нестор Марков, са изпратени емисари в Одрин, Цариград и околностите им, събрани

са сведения, но акцията завършва без успех поради съпротивата на османската администрация.³³ Все пак са събрани сведения за не по-малко от 2200 българи-роби, продадени в различни райони на империята. Около 700 от тях са отвлечени в района на Галиполи, 200 около Чанаккале, 300 в Измид, 100 на малоазийския бряг срещу остров Самос, 70 в Гюмюрджина. Чак в Бейрут са продадени близо 450 души, други 100 в Хартут в Месопотамия, а още 150 стигат до Египет. Те произхождат главно от Южна България – Старозагорско и Новозагорско, Калофер и Пловдивско, но не са малко и отвлечените от Търново и района му. По-голяма част от поробените са жени и деца, но младежи между 16 и 21 години съвсем не са изключение.³⁴ Те са открито продавани на пазара на Атмегдан пред „Света София“ в Цариград като обичайните цени варират между 10-15 000 гроша. На значително по-малкия одрински пазар, който е по-близо до източника на снабдяване, цената на 7-8 годишно момче достига едва 200 гроша. Специално за нуждите на двора на хедива на Египет в края на януари 1878 г. са доставени 30 български роби. Прави впечатление, че висшите османски сановници, които би трябвало да бдят за ограничаване на търговията с роби, на практика най-активно участват в нея.³⁵

Междувременно в хода на войната, използвайки затрудненото положение на Османската империя, британската дипломация издейства нови отстъпки, като използва обходни действия. През август 1877 г. в Александрия е подписана англо-египетска конвенция за забрана на търговията с роби по суша и море в Египет и зависимите от него територии и техните акватории в Седиземно и Червено море. Забраната влиза в сила от 1880 г. като до 1884 г. трябва да обхване цялата територия от Александрия до Асуан, а от 1889 г. и общото англо-египетско владение в Судан. По настояване на хедива Исмаил (1863-1879) тя се отнася само за негрите и абисинците като изрично е посочено изключването

на белите роби. Търговията с тях може свободно да продължава поне до 1887 г. Дадено е право на британските военни кораби да проверяват всички съмнителни плавателни съдове и на място да освобождават намерените в тях африкански роби.³⁶ Поради последвалото въстание на Махди в Судан генерал Гордън е принуден да отмени забраната, което налага сключването на аналогична конвенция през 1895 г. Въпреки водената война в Европа и в Кавказ, Високата порта се противопоставя категорично на конвенцията, тъй като смята, че договорените правомощия на британската флота накърняват върховните права на султана като сюзерен на Египет. Това налага премахването на британския морски контрол не само по отношение на плавателните съдове под османски флаг в египетски води, но и спрямо тези под египетски флаг в османски води. Отхвърлено е и предложението на хедива до султан Абдул Хамид II за подобна англо-османска конвенция през 1878 г.³⁷ След успеха в Александрия до края на века британската дипломация успява да сключи повече от 100 договора с африкански вождове, които практически премахват търговията с африкански роби на Черния континент.

В променената обстановка след Руско-турската война, под британски натиск на 27 януари 1880 г. е подписана англо-османска конвенция за забрана на търговията с хора, която отново е съсредоточена изключително върху африканските роби.³⁸ Тя дава ясен знак, че въпреки споразумението за Кипър от 4 юни 1878 г., след Берлинския конгрес подкрепата на Лондон за Цариград не е безусловна, а по отношение на проблема за робството дори не съществува.

Появяването на васалното княжество България и на автономната провинция Източна Румелия след края на войната създава нова обстановка в непосредствена близост до имперската столица Цариград. На областта е наложено пълно съобразяване

с „договорите, конвенциите и международните съглашения от всякакъв род, които са сключени или ще се сключат между Портата и чуждестранните държави.“³⁹ За разлика от княжеството тези задължения се отнасят както до вече поетите, така и до бъдещите задължения, договаряни от Османската империя. Едновременно с това изработеният от Европейската комисия и утвърден от султан Абдул Хамид II Органически устав ясно определя границите на въведения автономен режим. От една страна той прокламира най-широки либерални свободи и права за румелийското население, а от друга оставя в сила всички закони на империята, доколкото не противоречат на областния основен закон. Румелийското законодателство може да изменя и допълва действащите имперски закони съобразно местните нужди и специфика. Подробното изброяване на сферите, в които областната законодателна власт има изключителни права, е насочено към институционната, съдебната и финансовата уредба без да засяга обществените отношения.⁴⁰ В много аспекти те остават пряко зависими от историческото наследство и съвременната практика в държавата на султаните, която поддържа робовладението и търговията с хора, въпреки започналите промени от началото на Танзимата. И в княжеството османското законодателство задълго остава в сила, доколкото не е променено с издаваните от руските окупационни власти временни правила.

Отначало реалната опасност от възстановяването на робовладението е схваната от българската общественост в княжеството още при работата на Учредителното Събрание в Търново. На 24 март 1879 г. депутатите обсъждат и приемат член 61, който съдържа 2 алинеи: *„Никой в Българското Княжество не може ни да купува, нито да продава човечески същества./ Всякой роб, от какъвто пол, вярa и народност да бъде, свободен става щом стъпи на Българска територия.“* Текстът на чл. 61 е

оригинално творение на депутатите-учредители и не съществува в предварителните проекти на Търновската конституция - нито в някоя от двете първоначални редакции на запазения „Лукиянов проект“, нито в поправения и допълнен „Петербургски проект“, нито в преводния „Дринов проект“.⁴¹ Неговите идейни основи се намират в Рапорта на комисията по основните начала на конституцията, който извежда като първи основен конституционен принцип, този на свободата.⁴² Инициатори на предложението са шестима анонимни засега народни представители, а докладчик и защитник е един от най-интелигентните и запознати със законодателство и конституционализъм български парламентаристи и държавници – Марко Балабанов. По същество текстът следва традиционните за времето си представи за етапност в европейския аболюционизъм, както възникват и се оформят в британското общество – забрана на търговията с роби (Abolition of the Slave Trade Act от 25 март 1807 г.), последвана от обща забрана на робството (Slavery Abolition Act от 23 август 1833 г.)⁴³

Внасянето му предизвиква сравнително оживена дискусия, при която за пореден път се очертава съзнателно търсен идеен сблъсък между водачите на консерваторите и на крайните либерали. Петко Каравелов допуска включването единствено на забраната за робството и отхвърля забраната на търговията с роби като я разглежда като чисто съдебна процедура и я приравнява към системата на доживотните договори (близка до британските системи на apprenticeship или indentured servitude, ликвидирани през 1838 г.) На сходна позиция е и Яков Геров от Варна, който намира включването на подобен текст за „нещо грозно“, несполучливо мотивирайки се с конституционните текстове на съседните държави. За разлика от тях Петко Славейков и Андрей Стоянов подкрепят предложението на докладчика като добавят нови мотиви. Славейков набляга на фактическото положение

в империята на падишаха, където робовладението съществува като може би отмираща, но все още съвсем действена практика. Той определено смята, че въпросът е актуален и съществуват определени среди, заинтересувани от възстановяване на робството в страната. Андрей Стоянов посочва като мотив не само търговията с хора, но и системата на наследственото робство.⁴³

Консерваторите твърдо поддържат частното предложение като М. Балабанов настоява, че „това трябва да се запише с неизгладими букви в Конституцията“. В критиката си срещу либералите, той се позовава и на четирите гръцки конституции, а Константин Стоилов добавя и международните забрани за търговия с роби. На конституционното постановление, те гледат като на действащо законодателство, което ще превърне въпроса от съдебен в административно-полицейски: „полицията е длъжна да освобождава, без да се отнася работата до съдилищата за такива същества, гдето и да са те“. Учредителното събрание приема предложението и се солидаризира с М. Балабанов, който обобщава, че „ще бъде чест за нашата конституция, ако внесем в нея това запрещение“.⁴⁵

По различен начин действа българската общественост в автономната област Източна Румелия. На 24 октомври 1880 г. специална комисия на Областното събрание под председателството на д-р Г. Янкулов разглежда „Законопроект за забранение на робството в Източна Румелия“, внесен от 13 народни представители, сред които личат имената на д-р Георги Вълкович, д-р Г. Янкулов, Димитър Наумов, Петър Енчев, д-р Л. Дагоров, Петър Димитров, д-р Георги Хаканов, митрополит Панарет Пловдивски, Иван Салабашев, Константин х. Калчев и др. Комисията одобрява забраната на робството и го определя като „голямо петно на свободолюбивите начала, на които се основава нашето настоящо управление“, очевидно разграничавайки го и дори про-

тивопоставяйки го на дотогава действалата османска държавно-политическа и обществена система, поддържаща практиката на робовладението. Покупко-продажбата на хора е окачествена като „една от най-гнусните търговии“.⁴⁵

Особено показателни за действителното положение са мотивите на законодателното предложение: „Тъй като се е узнало, че някои от бежанците мюсюлмани при завръщането си в областта, доведоха със себе си роби, тъй като е съмнително, че и в много други къщи съществуват роби и за да не би да се установи и в областта гнусната търговия с човечески същества...” Предложението е внесено на основание чл. 30 и чл. 100 на Органическият устав, които прокламират личната свобода на населението, забраняват гоненията, задържанията, затварянето и подчинението на ограничения в свободата, освен в предвидените от закона случаи и форми.⁴⁶

Самият законопроект има елементарна структура от три члена. Той започва с обща забрана „завсегда” на робството по цялата територия на автономната област. Това включва притежаването, продаването, купуването и транспортирането на роби от двата пола. Нарушителите се глобяват от 1000 до 10 000 гроша (т.е. 10 до 100 турски лири) в полза на роба, който веднага трябва да бъде освободен и със затвор от 1 до 6 месеца. При повторно провинение престъпникът се наказва освен с горната глоба и със затвор от 6 месеца до 2 години и лишаване от граждански права до 5 години. При трето нарушение, освен глобата, наказанието е „изпъждане” от областта, като при всички случаи робът се освобождава.⁴⁸

По тактически съображения, свързани със запазване на добрите отношения с Портата и с необходимостта от утвърждаване на всеки областен закон от султана, законопроектът не е обсъждан от Областното събрание. Очевидно е възприета тезата, че административно-полицейската практика може да допълни

констатираните в законодателството пропуски, а и самият Органически устав създава легална база за недопускане на възстановяването на робството и на търговията с хора в областта при последователно политика на изпълнителната власт.

Междувременно след края на войната настъпва известно развитие и в Цариград. Мухаджирският въпрос и особено изселването на черкезкото население от княжеството и от Източна Румелия правят положението с робовладението критично като се появява опасност от повторение на кризата с бунтовете непосредствено преди войната. Затова през 1882 г. е проведено поредното заседание на османското правителство по проблемите на робството, но отново не се стига до неговата цялостна забрана. Все пак е взето решение за провеждане на първия военен набор на младежи-роби от грузински и черкезки произход, което автоматично води до освобождаването им, доколкото роби не могат да носят оръжие и да служат в османската армия. През същата година Държавният съвет подготвя законопроект, който декларира, че в империята не съществува правно положение за узаконяване на робовладението, но той е отхвърлен от султан Абдул Хамид II.⁴⁹

Това развитие е наблюдавано внимателно от румелийската общественост, която решава самостоятелно да направи нова крачка за справяне с тежкия и нерешим за сюзерена проблем. В края на 1883 г. чешкият юрист и областен прокурор княз Рудолф Турн-Таксис изработва поредица законопроекти, които целят модернизирването на румелийското законодателство и постепенното му откъсване от османската правна система. Водещо място сред тях има проектът за нов Наказателен закон. В него ясно се забелязват продължаващите опасения от възраждането на практиката на робовладението в автономната област, каквато е картината в останалите непривилегировани османски вилаети. Текстът на член 189 от проекта набляга на търговията с хора, в

духа на действащия османски Наказателен закон като разширява, задълбочава и дописва постановленията му до включване на притежаването на робите и до самата същност на робовладението: „Който отстъпи някой човек като роб на друго лице, или сам го употребява за роб, а също така и онзи, който по какъвто да е начин взима участие в търгуването с роби или в тяхното докарване и държение в робство, наказва се с тежък затвор от 3-12 години“. Съставът е включен към втора глава на проектозакона „Злодеяния и престъпления против личната свобода“ и предвижда горна граница на наказанието, близка до максималната от 15 години „тежък затвор“. Във връзка с него са и следващите няколко членове, отнасящи се до различни видове отвличане.⁵⁰ До края на съществуването на автономната провинция най-големият областен съдебен законопроект не успява да премине през всички фази на тежкия румелийски законодателен процес и да даде категорична гаранция за премахването на робството от тази привилегирована османска територия.

Успоредно със законовата забрана на робството, Българското княжество се заема и с практически действия по неговото ликвидиране. През 1881 г. видинският съд анулира сделка между двама румънци, която цели замяна на земя срещу цигани-земяделски роби, като съдията се позовава на конституционното постановление. Тази практика, макар и формално забранена в Румъния през 1864 г. от княз Йон Александру Куза, продължава своето съществуване в духа на традиционното описание на земеделското робство сред циганите и неговият не индивидуален, а групов характер.⁵¹

Друго направление в борбата с робството е изкупуването на българи, продадени за роби извън границите на страната. Отначало по-активна е частната инициатива, водена от хуманни подбуди. Още в края на август 1879 г, финансовият министър

Григор Начович се обръща с обширен доклад до княз Александър, в който описва конкретен случай. Той определя броя на отвлечените и продадените българи само по време на Освободителната война на „повече от хиляда“. Част от тях са откупени от цариградския жител Стефан Спанудис, „избавител, надарен с извънредни християнски добродетели“, който с риск за живота си успява да освободи и върне в родните им места повече от двеста души, „жертви на безчеловечни обичаи“. Неговата дейност получава подкрепата на Българската община в Цариград и широк международен отзвук, който се оказва нож с две остриета. Опасявайки се за живота си, той заедно с брат си е принуден да напусне имперската столица и да емигрира в Княжеството. В отплата за неговата дейност българското правителство успява да му изплати еднократно сумата от 8000 франка – „слабо възнаграждение за загубите му“.⁵² През февруари 1883 г, Третото ОНС отпуска още 10 000 лева на братя Спанудис за откупуването и освобождаването на общо 558 българи.⁵³

След повторното установяване на Българската екзархия в Цариград през януари 1880 г., по традицията на всички християнски черкви, тя започва да играе основна роля в тази дейност. Отначало усилията са насочени към откупуването на български деца от Старозагорско, отвлечени в района на Балъкесир в Анадола.⁵⁴ След сериозни перипетии Министерството на външните работи и изповеданията чрез Екзархията и нейните местни органи успява да откупи отвлечените в Гюмюрджинско българи и през 1881 г. да ги върне в княжеството. По различни непреки сведения тези усилия продължават до края на XIX век и дори до първото десетилетие на XX век.⁵⁵

Берлинската конференция за Африка и по-специално за басейна на река Конго от 15 ноември 1884 г. до 26 февруари 1885 г., е поредната международна инициатива по ограничаване на търговията с черни роби, в която участва Османската

империя. Портата подкрепя новата декларация за прекратяване на търговията с африканци, доколкото тя не предвижда конкретни нови задължения и практически стъпки и не посяга върху домашното робство.⁵⁶ По време на конференцията в Цариград е подписана нова двустранна англо-османска конвенция за забрана на търговията с роби от 25 януари 1885 г., която повтаря основните тези на предходната отпреди 5 години.⁵⁷ Тя е поредното доказателство за неуспешния натиск на британската дипломация върху османското правителство в тази сфера и широката съпротива срещу окончателното премахване на робовладението в имерията на Османите, обхващаща всички слоеве на обществото – от султан Абдулхамид II до неговите редови поданици. С подобни резултати е и османското участие в Брюкселската конференция (18 ноември 1889 – 2 юли 1890), която за пореден път акцентира върху търговията с африкански роби като старателно отбягва проблема с домашното робство. Отново под британски натиск в хода на конференцията на 16 декември 1889 г. е постановено освобождаването на всички роби, които не са държани в това състояние „на законно основание“.⁵⁸

Възстановяването на Българската държава през 1879 г. води до окончателното ликвидиране на робството на нейната територия. То се оказва несъвместимо с господстващите в нея либерални и демократични идеи, сред които свободата и равноправието имат водещо място. Едновременно с това важна роля играе и желанието за тотално отричане на османското управление и за възприемане на максимално отдалечени от него форми на държавна организация и обществен живот. На този фон в империята на султаните робовладението продължава да съществува като жива практика до Младотурската революция през 1908 г. и като отмираща до началото на модерната Турска република.

В българското обществено съзнание понятието за „турско

робство” несесвързватолкова предпочитаните от професионалните историци дискусии за общественно-политическата или социално-икономическа система на Османската империя или с точния анализ на понятието „рая”.⁵⁹ По-силна роля играе фолклорният образ на „трите синджира роби”, който българите наблюдават като реалност около себе си до самия край на считаната за чужда и враждебна империя.

Бележки:

- 1 Цветкова, Б. Робството в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт. – *Исторически преглед*, 1954, 2, 82-100; Митев, Й. Причините, поради които българският народ не е минал през робовладелския строй на развитие. – Във: *Исторически студии*, С., 1955, 234-311; Ср. Мутафчиева, В. За приложението на робския труд в османското стопанство през XV-XVI век. – Във: *Изследвания в чест на Марин С. Дринов*. С., 1960.
- 2 Митев, Й. Цит. съч., 300-301; Toledano, E. Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s). – In: *Poetics Today*, 1993, 14 (3), 494.
- 3 Lewis, B. *Race and Slavery in the Middle East: A Historical Enquiry*. OUP, 1990, VI.
- 4 Patterson, O. *Slavery and Social Death: A Comparative Study*. Cambridge, 1982, VIII-IX; Clarence-Smith, W. *Islam and the Abolition of Slavery*. C. Hurst and Co Publishers, 2006, 1-21.
- 5 Murray, G. *Slavery in the Arab World*. NY, 1989, 5-9; Toledano, E. *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*. Seattle-London, 1998, 135.
- 6 Fisher, A. Chattel Slavery in the Ottoman Empire. – In: *Slavery and Abolition*, 1980, 1, 25-45; Toledano, E. *The Ottoman Slave*

Trade and Its Suppression, 1840-1890. Princeton, 1982; Hakam E. *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise, 1800-1909*. OUPm 1996.

7 Toledano, E. *Slavery and Abolition...*, p. 135 и цит. в бележката литература.

8 Ibid., *The Ottoman Slave Trade...*, 7-9.

9 Shaw, St., E. Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. 2 (Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975). 1977, 1-55.

10 *British and Foreign State Papers*, Vol. 3 (1815-1816), 1838, 972; Vol. 10 (1822-1823), 1828, 109-110.

11 Тодорова, М. *Англия, Русия и Танзиматът*. С., 1980, с. 122.

12 Aristarchi bey, Gr. *Legislation Ottomane, ou recueil des lois, reglements, ordonances, traites, capitulations et autres documents officiels de l'Empire Ottomane*. Constantinople, 1874, 2, 37-38.

13 Цит. по Toledano, E. *Late Ottoman Concepts...*, p. 488.

14 Aristarchi bey, Gr. Op. cit., 35-38; Дулина, Н., *Танзимат и Мустафа Решид-паша*. М., 1984, 130-131.

15 Aristarchi bey, Gr. Op.cit, 35-39; Heers, J. *Les negriers en terres d'Islam*. Paris, s. a., 251-252.

16 Арнаудов, Хр. *Пълно събрание на Държавните закони, уставы, наставления и високи заповеди на Османската империя*. Т. 2, Цариград, 1872, 43-44.

17 Пак там, Т. 4, С., 1886, 128-130; Toledano E. *Slavery and Abolition...*, p. 33.

18 Clarence-Smith, W. Op. cit., 106.

19 Midhat, A.H. *The Life of Midhat Pasha*. NY, 1973, p. 108, 112; Кузнецов, В. Абдул-Хамид II. – *Вопросы истории*, 2006, 4, с. 49.

20 *Constitution Ottomane promulguee le 7 zilhidje 1293/ 11/23 Dec. 1876*. Constantinople, 1876, 4-6.

- 21 Toledano, E. *Slavery and Abolition...*, 116-117; Архив на Найдено Геров. Т. 2, с. 29.
- 22 Kanitz, F. *Donau Bulgarien*. Vol. 3, 250-252; Clarence-Smith, W. Op. cit., p. 106.
- 23 НАИИ-БАН, кол. 4, оп. 133, а.е. 61; *Slave trade*, Vol. 58: Correspondence with British Representatives and Agents Abroad on the Slave Trade (1881); Vol. 60 (1884-1889).
- 24 Pinson, M. Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War. – *Etudes Balkanique*, 1972, 3, 71-86; Toledano, E. *Slavery and Abolition...*, 82-84; Karpat, K. *Ottoman Population, 1830-1941: Demographic and Social Characteristics*. Madison, Wisc., 1985, p. 27, 67; McCarthy, J. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1921*. Princeton, N.J., 1995, 35-36.
- 25 Якимов, Г. Възрожденският печат за черкезите в българските земи през 60-70-те години на XIX в. – *История*, 2006, 4-5, 71-78.
- 26 Петров, П. (съст.) *По следите на насилието. Документи и материали за налагане на исляма*. ч. 1, С., 1987, 209-212; ч. 2, С., 1988, 602-627.
- 27 НАИИ-БАН, пак там; Kanitz, F. Op. cit., Vol. 3, 250-252.
- 28 Димитров, Г. *Страданията на българите и освобождението на България през 1877-1878 г.* С., 1899, 34, 146, 180-186; Същият. *Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение*, ч. 3, С., 1900, 180-186; Ср. Nakam, E. Op. cit., 44-45, 196.
- 29 ЦДА, ф. 176 к, оп. 1, а.е. 360, л. 1 и сл.
- 30 Harris, D. *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*. Chicago, 1939, 49-50; НА-БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1411, л. 1181-1182, 1197; НАИИ-БАН, а.к. 14, оп. 41, а.е. 63, л. 453; *Turkey*, 1876, No 1, 11-14; Митев, Й. *История на Априлското въстание, 1876 г.* Т. 3, С., 1999, 17-18, 194.

- 31 ДА-Сливен, ф. 44к, оп. 3, а.е. 3, л. 1 и сл.; *Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах*. Т. 1, М., 1961, 336-337.
- 32 Игнатиев, Н. *Записки (1875-1878)*. С., 1986, 188-189.
- 33 Димитров, Г. *Страданията...*, с. 191.
- 34 *Странджа*, 23-26, 19 април-10 май 1898.
- 35 Димитров, Г. *Страданията...*, с. 146, 189.
- 36 Moore-Harrell, A. *Gordon and the Sudan: Prologue to the Mahdiyya, 1877-1880*. Routledge, 2006, 130-135; Warburg, G. *The Sudan under Wingate: Administration of Anglo-Egyptian Sudan*. Routledge, 1971, 170.
- 37 Robinson-Dun, D. *The Harem, Slavery and Imperial Culture; Anglo-Muslim Relations in the Late Nighteen Century*. Manchester UP, 2006, 39-40.
- 38 *Марица*, 176, 8 април 1880.
- 39 Стефанова, С. (съст.) *Международни актове и договори (1848-1918)*. С., 1958, 160-161.
- 40 *Органическият устав на Източна Румелия*. Пловдив, 1879, 7-8, 11-14; Стателова, Е. *Източна Румелия (1879/1885): икономика, политика, култура*. С., 1983, с. 28; Манолова, М. *Русия и конституционното устройство на Източна Румелия*. С., 1976, 175-200.
- 41 Владикин, Л., *История на Търновската конституция*. С., 1994, 130-131.
- 42 Манолова, М., *Създаване на Търновската конституция*. С., 1980, 157-158.
- 43 Brown, C. *Moral Capital: Foundations of British Abolitionism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2006.
- 44 *Дневници на Учредителното събрание от 1879 г.* С., 2004, 228-229.
- 45 Пак там, 229-230.

- 46 ЦДА, ф. 20к, оп. 1, а.е. 49, л. 9; Марица, 180, 28 окт. 1880.
- 47 *Органический устав...*, с. 12.
- 48 ЦДА, ф. 20к, оп. 1, а.е. 49, л. 10.
- 49 Clarence-Smith, W. Op. cit., p. 108.
- 50 Съдебна библиотека, 1889, 3, с. 138 и сл.; Милушев, Я. *Чешки профили в общественото развитие на следосвободенска България*. С., 2005, с. 169.
- 51 Hancock, I. *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution*. Ann Arbor, 1987; Crowe, D. The Gypsy Historical Experience in Rumania – In: *The Gypsies in Eastern Europe*. Armonk, 1998. Тук искам да изкажа благодарността си към д-р Михаил Груев, който ме насочи към този случай.
- 52 *Държавен вестник*, бр. 6, 08. 09. 1879.
- 53 *Дневници (стенографически) на Третото ОНС*, 1 р. с., 37 зас. от 09.02.1883, с. 754.
- 54 Доросиев, Л., Българските колонии в Мала Азия – *Списание на БАН*, 1922, кн. 24, 62-63.
- 55 *Странджа*, бр. 23-26, 19 април – 10 май 1898 г.
- 56 Стефанова, С. Цит. съч., 192-199.
- 57 *Samples from the Treaties in the Ottoman Archives*. Ankara, 2000, 210-213.
- 58 Кузнецов, В. Цит. съч., с. 55.
- 59 Матанов, Хр. Лесна наука ли е историята? (По повод на една „дискусия“ във в. „Труд“) – Във: *Учител на учителите*, С., 2006, с. 263-268.

Румен Донков е роден на 25 април 1946 г. Завършва специалност история в Софийския университет "Св. Климент Охридски" през 1972 г. и от 1974 г. е асистент в Историческия факултет. През 1981 г. защитава докторска дисертация по история на тема "Политическа идеология на националните движения в Африканския юг".

От 1994 г. Румен Донков е доцент в Историческия факултет на Софийския университет, където

води общия курс по "Увод в историческото познание" и специализирани курсове в специалност "Архивистика и документалистика", измежду които "Теория и история на институциите", "Документознание", "Историческо моделиране", "Архивистика" и др.

Помощник професор в Universidade "Eduardo Mondlane", през 1985-1986г. е на специализация в Куба. В периода 1976-1980 работи в Мапуто, Мозамбик. Асоцииран професор в Universidade de Lisboa (1988-1991г.).

С подкрепата на:
Исторически факултет на СУ "Св. Кл.Охридски"
Кооперация ИФ-94
Доц. Димитър Арnaudов